

5

КИЇВ-1986

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розвиток телебачення і радіомовлення УРСР
- Актуальні проблеми розвитку сучасного міжнародного комуністичного руху
- Буржуазний націоналізм в арсеналі антикомунізму: історичні аспекти

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 28 52 34, 29 14 66

Наукові редактори

докт. іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори О. В. Дишуля, І. Ф. Міхалкіна

Коректор Н. А. Дерев'янка

Здано до набору 12.03.86. Підп. до друку 25.04.86. БФ 32821. Формат 70х108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 11,5. Обл.-вид. арк. 15,97. Тираж 2610 пр. Зам. 0-33.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ № 5 (302), май, 1986. Інститут історії Академії наук Української ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесично (На українском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (302)

ТРАВЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Охмакевич М. Ф. Розвиток телебачення і радіомовлення УРСР 5
Валуйський О. О. Актуальні проблеми розвитку сучасного міжнародного
комуністичного руху 15

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Соломатін М. М. Буржуазний націоналізм в арсеналі антикомунізму:
історичні аспекти 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

100-річчя Міжнародного свята солідарності трудящих Першого травня

- Ковальчук О. О. З історії відзначення Першого травня в США і краї-
нах Європи 37
Шип Н. А. Відзначення Першого травня робітницями України в 1905—1907 рр. 42

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Чайковський А. С. Воїнсько-чекістські і народні добровільні формування
в охороні прифронтового тилу (1941—1945 рр.) 47
Киричок Р. І. (Харків). Участь комсомольських організацій України у все-
бічній допомозі фронту (1943—1945 рр.) 55
Головко М. Л. З історії відбудови і розвитку вищої та середньої педаго-
гічної школи УРСР (1943—1950 рр.) 63

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені визволенню Радянською Армією
народів Європи 72

* * *

- Ігнатенко О. І. (Одеса). Піклування партійних організацій України про
поліпшення умов праці робітничого класу (1971—1975 рр.) 78
Волковнянський В. М. Культурне шефство творчих колективів Української
РСР над частинами Червоної Армії та Флоту (1929—1941 рр.) 87

Зенкова Л. М. (Полтава). Діяльність КП(б)У по залученню споживчої кооперації до здійснення продовольчої політики (1919—1920 рр.)	95
Лещенко М. Н., Сесак І. В. (Кам'янець-Подільський). Земські установи на Правобережній Україні (1904—1917 рр.)	104
Кириченко В. П. Псевдонаукові дослідження в арсеналі неоколоніалістської політики імперіалізму США в Латинській Америці (70-ті роки)	112

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Солдатенко В. Ф. Більшовик, публіцист, вчений (До 100-річчя з дня народження В. О. Бистрянського)	121
---	-----

Трибуна молодого автора

Дудукалов С. М. (Миколаїв). Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918—1920 рр.)	130
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Кондратюк В. О. (Львів). Чоповський В. Ю. (Львів). 50-річчя Антифашистського конгресу діячів культури у Львові	136
Соловйова А. А. 100-річчя з дня народження К. В. Сухомлина	140
Щедрина Д. С. 90-річчя з дня народження М. Н. Демченка	144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Санцевич А. В. Новий посібник з джерелознавства історії СРСР	148
Масловський В. І. (Львів), Козак В. Й. (Дрогобич). Нездоланна зброя	150
Рогач А. А. Слово про сувору правду війни	151
Кучер В. І. Народні месники — «Центру»	153
Сусоров В. Д. Військова преса більшовиків у боротьбі за армію і флот у трьох революціях	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Воробйов В. П. (Москва). Пропаганда героїчних традицій Великої Вітчизняної війни у Феодосійському краєзнавчому музеї	157
Плоха Д. С. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	158
Корнілова В. О. (Харків), Ковальов В. О. (Харків). Вшанування доктора історичних наук, професора О. О. Воскресенського у зв'язку з його 90-річчям	159
Діброва С. С. Вшанування доктора історичних наук І. І. Коломійченка у зв'язку з його 70-річчям	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Охмакевич Н. Ф. Развитие телевидения и радиовещания УССР 5
Валуйский А. А. Актуальные проблемы развития современного междуна-
родного коммунистического движения 15

Против буржуазной фальсификации истории

- Соломатин Н. Н. Буржуазный национализм в арсенале антикоммунизма:
исторические аспекты 26

СООБЩЕНИЯ

100-летие Международного праздника солидарности трудящихся Первого мая

- Ковальчук Е. А. Из истории празднования Первого мая в США и странах
Европы 37
Шип Н. А. Празднование Первого мая рабочими Украины в 1905—1907 гг. 42

Из истории Украинской ССР

в период Великой Отечественной войны Советского Союза

- Чайковский А. С. Воинно-чекисты и народные добровольные формирования
в охране прифронтового тыла (1941—1945 гг.) 47
Киричок Р. И. (Харьков). Участие комсомольских организаций Украины
во всесторонней помощи фронту (1943—1945 гг.) 55
Головко Н. Л. Из истории восстановления и развития высшей и средней
педагогической школы УССР (1943—1950 гг.) 63

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Барштейн Ю. А. Памятные медали, посвященные освобождению Советской
Армией народов Европы 72

* * *

- Игнатенко Е. И. (Одесса). Забота партийных организаций Украины об
улучшении условий труда рабочего класса (1971—1975 гг.) 78
Волковинский В. Н. Культурное шефство творческих коллективов Укра-
инской ССР над частями Красной Армии и Флота (1929—1941 гг.) 87
Зенкова Л. М. (Полтава). Деятельность КП(б)У по привлечению потреби-
тельской кооперации к осуществлению продовольственной политики
(1919—1920 гг.) 95
Лещенко Н. Н., Сесак И. В. (Каменец-Подольский). Земские учреждения
на Правобережной Украине (1904—1917 гг.) 104
Кириченко В. П. Псевдонаучные исследования в арсенале неоколониалист-
ской политики империализма США в Латинской Америке (70-е годы) 112

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

- Солдатенко В. Ф. Большевик, публицист, ученый (К 100-летию со дня
рождения В. А. Быстрянского) 121

Трибуна молодого автора

- Дудукалов С. Н. (Николаев). Участие трудящихся женщин в борьбе против
контрреволюции (1918—1920 гг.) 130

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Кондратюк В. А. (<i>Львов</i>), Чоповский В. Ю. (<i>Львов</i>). 50-летие Анти-фашистского конгресса деятелей культуры во Львове	136
Соловьева А. А. 100-летие со дня рождения К. В. Сухомлина	140
Щедрина Д. С. 90-летие со дня рождения Н. Н. Демченко	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Санцевич А. В. Новое пособие по источниковедению истории СССР	148
Масловский В. И. (<i>Львов</i>), Козак В. И. (<i>Дрогобыч</i>). Непобедимое оружие	150
Рогач А. А. Слово о суровой правде войны	151
Кучер В. И. Народные мстители — «Центру»	153
Сусоров В. Д. Военная пресса большевиков в борьбе за армию и флот в трех революциях	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Воробьев В. П. (<i>Москва</i>). Пропаганда героических традиций Великой Отечественной войны в Феодосийском краеведческом музее	157
Плоха Д. С. Пленум Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	158
Корнилова В. А. (<i>Харьков</i>), Ковалев В. А. (<i>Харьков</i>). Чествование доктора исторических наук профессора А. А. Воскресенского в связи с его 90-летием	159
Диброва С. С. Чествование доктора исторических наук И. И. Коломийченко в связи с его 70-летием	160

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. Ф. ОХМАКЕВИЧ,
голова Держтелерадіо УРСР

РОЗВИТОК ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІОМОВЛЕННЯ УРСР

Нині важко, практично неможливо уявити собі громадсько-політичне і культурне життя республіки без телебачення і радіомовлення. Без перебільшення можна сказати, що у партії немає більш могутніх і мобільних засобів формування громадської думки.

Можливості телебачення і радіо більш переконливо розкриваються під час важливих подій в житті країни, на світовій арені. Наприклад, телевізійну трансляцію відкриття XXVII з'їзду КПРС дивилися більше 2 млрд. людей планети. Або такий приклад. В ході обговорення передз'їздівських документів телебачення і радіо надали свою трибуну майже 30 тис. чол. Та самокритично слід визнати, що не всі передачі глибоко хвилювали людей. На жаль, траплялися серед них і такі виступи, як і в деяких інших телевізійних і радіопередачах, про які на XXVII з'їзді КПРС та XXVII з'їзді Компартії України говорилося, що вони ніби і думки містять правильні, і спостереження загалом вірні, але до серця і розуму людей не доходять, поверхові у показі боротьби за те нове, передове, що входить у наше життя після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Ми зараз, як ніколи раніше, відчуваємо необхідність у перебудові, прагнемо до того, щоб справді зробити телебачення і радіо інструментом гласності, громадського контролю.

Ідеї партії, її плани є глибоким переконанням творців радіо- і телепрограм, сприяють вдосконаленню змісту і форми кожної передачі, служать надійними орієнтирами нашого вторгнення в життя. Виховані на кращих традиціях радянської журналістики телебачення і радіомовлення є надійними пропагандистами і провідниками політики КПРС. Нині головним дороговказом у всіх сферах практичної діяльності радянських людей стали історичні рішення XXVII з'їзду КПРС, вироблена партією концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни. Вона повною мірою стосується й прискореного вдосконалення всієї системи мовлення, оскільки йти в ногу з часом — це і перша пропагандистська заповідь, і запорука ефективності телебачення та радіомовлення.

Основні напрями зростання ролі засобів масової інформації і пропаганди в житті суспільства визначені у прийнятій з'їздом новій редакції Програми партії: «КПРС добиватиметься, — наголошується в ній, — щоб вони глибоко аналізували тенденції і явища внутрішнього і міжнародного життя, економічні і соціальні процеси, активно підтримували все нове, передове, порушували актуальні проблеми, які хвилюють людей, і пропонували шляхи їх розв'язання. Робота преси, телебачення і радіомовлення повинна відзначатися політичною ясністю і цілеспрямованістю, глибиною змісту, оперативністю, інформаційною насиченістю, яскравістю й доступністю виступів»¹.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.).— Рад. Україна.— 1986.— 7 берез.

Ці партійні настанови стали свого роду творчим кодексом перебування мовлення, яку ми розпочали на якісно новому рівні відразу після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і здійснюємо комплексно. В процесі цієї роботи велика увага приділяється насамперед такому важливому фактору швидшого вдосконалення програм, як зміцнення виробничо-технічного потенціалу.

У постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про розвиток у 1984—1990 рр. матеріально-технічної бази телебачення та про розвиток передавальних засобів радіомовлення на 1986—1995 рр. намічено комплекс заходів, спрямованих на будівництво, розширення та реконструкцію передавальних телевізійних станцій, об'єктів телебачення і радіомовлення, розробку систем супутникового телебачення, збільшення виробництва різних видів телевізійного устаткування, а також впровадження нового обладнання і приладів².

Важливою подією в житті всіх працівників радіомовлення її телебачення республіки став розгляд у 1984 р. роботи Держтелерадіо УРСР Центральним Комітетом Компартії України, під час якого принципово і по-партійному вимогливо було вказано на необхідність дальшого поліпшення телерадіопропаганди як по лінії творчого, так і виробничого процесу організації мовлення³. Взагалі, завдяки постійному піклуванню та конкретній допомозі з боку ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР ми одержали можливість створити таку виробничу базу, яка значною мірою задовольняє наші творчі потреби. Тільки за дві останні п'ятирічки на потреби Держтелерадіо республіки виділено майже 60 млн. крб. капітальних вкладень, тобто суму, що перевищує асигнування на ці цілі за всі попередні п'ятирічки, разом узяті. Це дало змогу лише в 1981—1985 рр. побудувати і ввести в дію шість радіобудинків, завершити спорудження нових апаратно-студійних комплексів у Львові й Ужгороді, а головне — розпочати зведення свого «Останкіно», апаратно-студійного комплексу в Києві. На нього покладаються великі надії як на об'єкт, що забезпечить значне поліпшення мовлення.

Показовими є й деякі інші цифри. Зокрема, на поточне утримання телебачення і радіомовлення республіки за одинадцятку п'ятирічку витрачено понад 619 млн. крб., тобто майже на 190 млн. крб. більше, ніж у попередній. Значно зросли й кошти на придбання нового обладнання. В 1981—1985 рр. республіканські телецентр та Будинок радіомовлення й звукозапису, студія «Укртелефільм», 24 облтелерадіокомітети і 13 радіотелецентрів ввели в дію 77 комплектів основного принципово важливого устаткування: 24 апаратно-студійні блоки, 8 комплектів обладнання для радіобудинків, 33 відеомагнітофони, 3 пересувні телевізійні станції, 10 станцій відеозапису, 13 автозвукпересувов. Тільки для республіканського телецентру за цей час було закуплено нового обладнання майже на 20 млн. крб.

І, що є особливо важливим, — завдяки цьому вдалося підняти до рівня сучасних вимог технічну якість створення передач. Зокрема, застаріле обладнання активно замінюється обладнанням третього покоління. Значна частина передач тепер створюється відеоспособом. Широко творчі можливості відкриває застосування нової портативної знімальної техніки — комплектів тележурналістики (репортажних камер з переносними відеомагнітофонами). Вони забезпечують значно вищу, ніж раніше, мобільність у підготовці передач, їх оперативність і якість. Щоправда, в розпорядженні тележурналістів республіки лише 5 таких комплектів, придбаних за інвалюту. Наша промисловість уже приступає до освоєння їх виробництва, тому є підстави сподіватися, що незабаром стан справ у цьому питанні значно поліпшиться.

Істотною особливістю перебудови мовлення є й те, що нині телебачення вже повністю переведено на кольорове зображення, а на радіо

² Рад. Україна.— 1984.— 17 серп.

³ Там же.— 1984.— 28 лют.

активно впроваджується стереофонія (середньодобовий обсяг — 15,5 год.), темпи поширення якої бажають, однак, бути набагато кращими. Якщо ж говорити про обсяги мовлення, то тут також спостерігається зростання. Нині передачі радіо щодоби звучать 94,2 год. (у 1980 р.— 84,9 год.), майже на 2 год. зросли обсяги передач республіканського телебачення.

Радіомовленням охоплено нині практично все населення республіки. Першу телепрограму центрального телебачення мають можливість дивитися — 95%, програму українського телебачення — 80%, другу загальносоюзну — 29% населення республіки, а четверту навчальну в дециметровому діапазоні — тільки жителі м. Києва та Київської області. Отже, в питаннях телефікації УРСР, як бачимо, є ще чимало проблем. На їх вирішення будуть зосереджені зусилля в нинішній, дванадцятій п'ятирічці. Адже в новій редакції Програми КПРС зазначається: «Особлива увага приділятиметься розвитку телебачення, дедалі ширшому охопленню радіо- і телепрограмами населення, підвищенню змістовності, ідейно-художнього рівня і цікавості передач»⁴. Виконання поставлених партією завдань значною мірою залежатиме від рівня ефективності використання наявних технічних засобів і нарощування на цій основі магистрів організаційно-творчої перебудови мовлення.

Які ж магистральні напрями проведення цієї роботи обрано? Насамперед це — вдосконалення структури мовлення головних творчих підрозділів і в першу чергу інформаційних програм. Зокрема, в редакції інформації республіканського телебачення останнім часом додатково введено два оригінальні випуски новин, а також додатковий їх випуск у святкові та вихідні дні. До 40 хвилин збільшено суботній випуск «Актуальної камери». Крім того, створено відділ союзої і міжнародної інформації. Тепер щоденний обсяг інформаційних телепрограм становить 1 год. 40 хв. В них дається близько 150 повідомлень, репортажів, сюжетів про події як у нашій країні й республіці, так і за кордоном. До речі, за обсягами телевізійного інформаційного мовлення Держтелерадіо УРСР займає нині одне з перших місць серед телерадіокомітетів союзних республік. Причому для поліпшення оперативності, насиченості цих програм активно використовуються не тільки власні можливості, а й інші канали. Так, ранковий випуск «Новин» розповідає не лише про події минулого дня, а й поповнюється новою інформацією ТАРС і РАТАУ, що надходить по телетайпу. Разом з тим майже щодня у телевипусках дається коментар з найактуальніших питань. На основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу в телебаченні поліпшилася культура видачі інформаційних телепрограм. В результаті такої перебудови підвищилася їх популярність. За даними соціологічних досліджень, інформаційні передачі республіканського телебачення дивляться 70% глядачів.

Водночас відбуваються позитивні зміни і в інформаційних радіоредакціях. Зокрема, ранковий випуск «Останніх вістей» збільшено з 20 до 30 хвилин. Запроваджено також спеціальні випуски контрпропагандистського спрямування. Таким чином, структурне вдосконалення інформаційного мовлення набуло нині динамічного характеру.

Складовою частиною цієї перебудови стало й створення відділу коментарів, працівники якого беруть участь в інформаційних випусках і ведуть такі важливі програми, як «Факти свідчать», «Міжнародна студія УТ», «Міфи і дійсність» та ін. Завдяки цьому вдалося піднести політичну загостреність мовлення, утверджуючи водночас довірливий тон у спілкуванні із слухачем і глядачем.

Що ж до форм мовлення, то перевага останнім часом віддається цикловим програмам. Це дає можливість не лише зосередити зусилля

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.).— Рад. Україна.— 1986.— 7 берез.

на головному, створити систему висвітлення телерадіозасобами актуальних питань економіки, моральних проблем тощо, а й позбутися дрібнотем'я, програмної розпорошеності, раціонально, з урахуванням індивідуальних нахилів, розставити кадри. Зокрема, майже при кожному циклі організовано творчі групи, що особливо важливо на телебаченні, де програми створюються в основному колективно. Все це сприяє тому, що більшість циклових програм відзначаються дієвістю та тривалістю пропагандистського впливу. Однак і такий, в цілому вдалий підхід потребує вдосконалення. З цією метою в інформаційних програмах широко використовуються, наприклад, спрямовані серіали (кілька подач проблемних матеріалів з одного підприємства), які допомагають глибше проникати в життя, поліпшувати аналітичні основи інформаційних передач. В результаті повідомлення про той чи інший факт органічно поєднується з прагненням дослідити його природу, показати значимість, побачити за фактом явище. Така форма підвищує маневреність творчих сил, сприяє їх зосередженню на найважливіших проблемах економіки. До того ж це не впливає на основні цикли, а, навпаки, підсилює їх віддачу.

Стиль передач обрано такої, щоб кожна з них відповідала духові часу, основним висновкам і положенням рішень і матеріалів XXVII з'їзду КПРС. Передачі готуються, як правило, в аналітичному, порівняльному плані. При цьому такі особисті якості, як сміливість, ініціатива, компетентність тих, хто з мікрофоном чи телекамерою приходить у цех, на будову або в колгосп, мають неабияке значення для швидкого розв'язання важливих народногосподарських проблем. Так, після неодноразового втручання Українського радіо й телебачення стали ритмічнішими поставки будівельних матеріалів та устаткування для спорудження Ровенської, Чорнобильської, Південно-Української атомних електростанцій, поліпшилися побутові умови енергобудівників. Або такий приклад. Наші кореспонденти, виїзні редакції наполегливо добивалися у своїх матеріалах кращого збереження ресурсів на Єнакіївському металургійному заводі. В результаті Мінчормет УРСР повідомив, що там намічено збудувати цех утилізації, який за рік даватиме до 140 тис. т. металу із шлаків.

Пошук нових творчих підходів до поліпшення нашої роботи ведеться по всьому радіотелевізійному комплексу. Розвиваються позитивні тенденції, що намітилися раніше. Зокрема, продовжує підвищуватися організаторська роль телебачення й радіомовлення. Адже активізація їх діяльності, як того вимагає час, передбачає найефективніші кроки, щоб слово також ставало ділом. А це — чи не найголовніша формула нашого пропагандистського впливу. Практика переконливо довела, що такий підхід дає можливість посилити наступальність і конструктивність телерадіомовлення. Особливо ефективно працює й нині на кінцевий результат мовлення громадський огляд «Бережливість», започаткований ще на старті одинадцятої п'ятирічки. Його ми проводимо з Укрпрофрадою, ЦК ЛКСМУ, Комітетом народного контролю УРСР та газетою «Радянська Україна». В огляді беруть участь майже 12 млн. чол. А економічний ефект від впровадження пропозицій трудящих, спрямованих на економію сировини, матеріалів, енергоресурсів, становив за минуле п'ятиріччя понад 3,4 млрд. крб. Отже, такі спільні виступи дають вагомий результат. Одні ми навряд чи забезпечили б таку дієвість циклу. Хоч резерви підвищення його віддачі є ще чималі. На нашу думку, потребує поживавлення робота громадської комісії, яка координує проведення цієї важливої роботи, значно вищою має бути гласність огляду на місцях тощо.

Характерною особливістю проведення цього телерадіоогляду є також вдумливий підхід до розробки заохочувальних стимулів. Як правило, за підсумками року його організатори вручають великій групі переможців спільні дипломи, грошові премії та цінні подарунки.

Хороший приклад координації дій являє собою спільна робота телебачення та «Робітничої газети» по веденню циклу «Слово за вами» (громадська рада по впровадженню передового досвіду), схваленого ЦК Компартії України⁵. Тут усі передачі сплановані тематично і навіть по конкретних об'єктах. Матеріали циклу в один і той же день передаються по телебаченню і публікуються в газеті. Таким чином, про все цінне в діяльності того чи іншого колективу глядач може не тільки почути і побачити в телепередачі, а ще й докладно прочитати. Це важливо тому, що ми насамперед прагнемо пропагувати досвід, який нагромаджено в процесі розв'язання найбільш важливих народногосподарських питань і потребує ґрунтовного освоєння. Так, протягом останнього часу предметом уваги організаторів циклу став широкомасштабний економічний експеримент, що проводиться в різних галузях. Зокрема, глядачам і читачам у дохідливій формі було донесено цікавий досвід Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе, що здійснило унікальний економічний експеримент, за яким велике майбутнє.

Крім того, така координація дій підсилює критичну частину програми. Адже, простежуючи хід запровадження досвіду на місцях, її автори, як кажуть, докопуються до причин, що стають йому на заваді. Інколи порушувані в передачах проблеми стають предметом розгляду на колегіях відповідних міністерств. Таким чином, використовуючи зрослі можливості телебачення і радіомовлення, ми прагнемо добитися того, щоб кращий досвід передових колективів швидше поширювався і сповна давав віддачу.

Готовність брати відповідальність на себе, не усуватися від розв'язання проблем, що їх висуває саме життя, — є сьогодні головним критерієм усіх виступів радіо і телебачення, творчого пошуку їх працівників. Особливо помітно це в такій новій програмі, як «Дисципліна поставок: міра відповідальності і честь підприємства», де в основному порушуються гострі, надзвичайної державної ваги проблеми. Нашими надійними партнерами в цій роботі стали Держпостач УРСР і Держарбітраж УРСР, представники яких беруть участь у консультаціях, бесідах за «круглим столом» під час створення передач.

Подібні приклади зосередження і координації зусиль непоодинокі. Так, програма «Ігротека» ведеться спільно з фахівцями Інституту кібернетики, а цикли «Живе слово» і «Культура російської мови» — Інституту мовознавства АН УРСР, «Сонячні кларнети» — представниками Міністерства культури, а навчальне телебачення — Міністерства освіти республіки, телепередачу «Атеїстичні діалоги» регулярно допомагає готувати філіал Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Тобто, сьогодні вже можна говорити про систему творчих взаємозв'язків при визначенні довготривалих пропагандистських акцій.

Важливим при цьому є вироблення нових форм та дальше розширення співробітництва Держтелерадіо з науковими установами. У нас тепер налагоджені тісні контакти з Академією наук Української РСР, президія якої дуже відповідально ставить до цієї справи. Зокрема, вона взяла на себе координуючі функції, пропонуючи не тільки теми наукових розробок для висвітлення їх засобами радіо і телебачення, а й визначаючи конкретну участь вчених у передачах.

З деякими інститутами ми практикуємо договірні творчі контакти, що нагадують виробничі. І така форма зв'язків є, на наш погляд, найбільш дійовою і перспективною. Вона дисциплінує хід виконання взаємних зобов'язань, без чого ще не завжди вдається «наводити мости» між Держтелерадіо та окремими науковими інститутами. Налагоджування таких стосунків сприяє підвищенню наукового рівня передачі, що

⁵ Прапор комунізму.— 1980.— 31 січ.

відіграє тепер винятково важливу роль у посиленні їх дієвості і, зокрема, в удосконаленні організаторських функцій телебачення й радіомовлення.

Це має першочергове значення при створенні передач, присвячених проблемам прискорення науково-технічного прогресу, наприклад у процесі підготовки нової циклової програми «Наука і час». В ній під рубрикою «Шляхи інтенсифікації» подаються матеріали про реалізацію республіканських, регіональних і галузевих комплексних цільових науково-технічних програм, порушуються питання впровадження наукових розробок у виробництво, створення нової техніки, нових технологій. Як правило, в передачах беруть участь керівники координаційних рад республіканських цільових програм, вчені АН УРСР, представники вузівської та галузевої науки, виробничники. Тут постійно йдеться також про роботу наукових установ Києва, Харкова, Донецька, Дніпропетровська, Одеси, Львова. Таким чином, цикл широко охоплює як географію, так і проблематику наукових розробок, що здійснюються в республіці. Цю роботу ми організуємо спільно з президією Академії наук УРСР. Веде її завідуючий відділом президії АН УРСР, кандидат економічних наук В. Н. Лало. До речі, безпосередня участь науковців у програмах нині є характерною ознакою мовлення. Наприклад, рубрику «Проблеми роботизації» веде доктор технічних наук, професор Г. А. Спину, науково-пізнавальну програму «Грані пізнання» — доктор філософських наук, професор М. В. Попович.

Загалом же тепер тільки в республіканських редакціях програми ведуть 24 доктори і 63 кандидати наук, два академіки і три члени-кореспонденти АН УРСР. Крім того, ми все частіше надаємо слово провідним ученим республіки. Протягом останнього періоду, зокрема, в передачі «Наука і час» взяли участь президент АН УРСР, двічі Герой Соціалістичної Праці академік Б. Є. Патон, віце-президент АН УРСР академік АН УРСР А. І. Трефілов, академіки АН УРСР Я. С. Підстригач, М. В. Новиков, І. М. Федорченко, В. І. Скурихін та ін. Авторитетне слово науковців, їх висока компетентність насичують програми необхідним зарядом цікавості, глибоким аналізом подій і явищ суспільного життя, забезпечують належний публіцистичний рівень.

Втім, актуалізація мовлення в основному залежить від тематики передач, при розробці якої ми головну ставку робимо на розкриття найбільш злободенних, визначених партійним з'їздом проблем. Зокрема, в центрі всієї роботи радіо і телебачення на даному етапі є питання активізації людського фактора. Їх висвітлення здійснюється в кількох напрямках. Головним є показ наших сучасників — носіїв активної життєвої позиції. На телебаченні вони, зокрема, представлені крупним планом у публіцистичній програмі «З людьми і для людей». Глядачі вже познайомилися з життям і діяльністю Героїв Соціалістичної Праці голови колгоспу ім. С. М. Кірова Миколаївської області М. М. Рябошапки, бригадира токарів київського заводу «Арсенал» В. П. Щербини, будівельника з Тернополя А. М. Карпенка, робітника Смілянського машинобудівного заводу Черкаської області М. К. Величка, бригадира Київського заводу верстатів-автоматів Ю. Є. Забродського та багатьох інших ушлявлених передовиків. Творча група передачі поставила собі за мету засобами телепубліцистики яскраво показати їх громадянську позицію, рішучість ділом прискорювати виконання накреслень партійного з'їзду. Новим у підході до зображення героя нашого часу стало прагнення передати його дії і вчинки крізь призму особистої відповідальності за те нове, що входить у наше життя.

Прийоми розкриття таких моментів підказує на місці саме життя. Наприклад, своєрідним поштовхом для сюжетного вирішення розповіді про молодого Героя Соціалістичної Праці, токаря київського виробничого об'єднання «Торгмаш» В. М. Монятовського став, на перший погляд, нічим не примітний випадок, який, однак, не пройшов повз увагу авто-

рів передачі. В одному з цехів творча група зустріла робітника, що висловлював невдоволення з приводу високої нагороди Монятовського, мотивуючи це тим, що, мовляв, він також зміг би бути таким героєм. Авторі сміливо винесли ці «сумнівні» на обговорення колективу. Тут з'ясувалося, що цей робітник працює аби день до вечора, як кажуть, від дзвінка до дзвінка. На фоні такого ставлення до справи ще виразніше простежувався образ молодого героя, якого хвилює і продуктивність та якість своєї роботи, і плани цеху та заводу, і те, як організувати в інститутах курси для робітників, що працюють на верстатах з числовим управлінням, як швидше впровадити нові технічні розробки, поліпшити побутові умови в цеху. Він сміливо відстоює інтереси справи. Таким чином, на протилежних зіставленнях вдалося правдиво і переконливо показати образ нашого молодого сучасника. Передача викликала листи тих, хто починає трудове життя. А значить вона заронила добрі зерна робітничої активності у юні серця.

Таку безкорисливість людини від верстата і від поля, її найкращі устремління програма розкриває й на інших прикладах, узятих із життя. Скажімо, не потребує якогось особливого пояснення те, що директор київського виробничого об'єднання «Електронмаш» Герой Соціалістичної Праці А. Ф. Незабитовський створює малюнки вітражів для заводської їдальні, що голова колгоспу «Україна» Хмельницької області, також Герой Соціалістичної Праці, В. В. Стеньгач проектує житлові будинки в рідному селі, а директор сільської Сахнівської середньої школи О. А. Захаренко так поєднав трудове виховання і навчальний процес, що школу називають «малою академією», і т. д. Тут ясно одне — для таких людей немає поділу справ на великі й малі, свої і чужі. Саме в такій різноманітності практичних справ, душевних поривів творці передачі і прагнуть зображувати нашого сучасника, не прикрашаючи його щедрими епітетами. Тому в програмі утвердилася ніби своєрідна форма внутрішнього діалогу між людиною праці на екрані і глядачем, що, безперечно, створює атмосферу довір'я і відвертості. В такому ж ключі робляться й аналогічні радіопередачі «Життєва висота», «Особисто причетні» та ін. Помітну роботу в цьому плані ведуть і працівники студії «Укртелефільм», які створили серію фільмів-портретів про людину праці.

Зазначимо, що тут в практику все сміливіше входять проблемні кінострічки, де активна позиція сучасника вимальовується більш виразно, що навряд чи може залишити глядача байдужим.

Не випадково, мабуть, газетні рецензії (а їх стає дедалі більше) відзначають настійне прагнення Українського телебачення і радіо не лише простежувати на екрані чи в ефірі процес формування людини нашої доби, а й активно впливати на цей процес. Як один із засобів такого впливу ми розглядаємо публічне вшанування переможців соціалістичного змагання. З цією метою на телебаченні регулярно виходить цикл «Екран пошани» у формі коротких нарисів про передовиків. Після кожної такої передачі тим, кому вона була присвячена, вручаються спільні дипломи Укрпрофради і Держтелерадіо УРСР. На радіо регулярно звучить програма «Книга трудової слави», кожний випуск якої складається, так би мовити, з двох подач. Вранці розповідається про того чи іншого героя, а увечері для нього передається невелика музично-художня програма.

Прагнучи ефективно використовувати телерадіоформи для виховання у нашого сучасника, особливо молоді зміни, активної позиції, автори програм «Гарт», «Автографи покоління», «В силу обставин, що склалися» та інших порушують поряд з так званими виробничими й гострі морально-етичні проблеми. Зокрема, не випускаються з поля зору питання боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, пропаганди тверезого, здорового способу життя. Тематика активізації людського фактора розкривається й при висвітленні питань інтернаціонального виховання,

оскільки акценти тут робляться на тому, що досягнення певних суспільних благ є результатом високої самовіддачі кожного трудівника. Людина праці, наприклад, — у центрі всіх нарисів і репортажів публіцистичної щомісячної програми «Братерство». Ось лише два приклади з трудової біографії героїв цих передач. В. І. Коновал — бригадир спеціального будівельно-монтажного поїзда «Укрбуд», колектив якого споруджує місто Ургал на трасі БАМу. Виїхав з України прокладати «магістраль віку» 10 років тому. Став одним із 16 Героїв Соціалістичної Праці, удостоєних цього високого звання за трудовий подвиг на будівництві траси. Академік АН УРСР В. В. Нестеренко — директор Інституту ядерної енергетики. Очолив групу вчених України і Молдавії, яка розробляє і впроваджує у виробництво реактор на швидких нейтронах. Його використання на атомних електростанціях підвищить ефективність їх роботи у 7—8 разів.

Сюжети про таких людей, яких об'єднує високий трудовий порив і свідомість, творча група цієї програми знаходила в усіх братніх республіках, де вона побувала. Герої передач сприймаються як одна сім'я. Широта їх дій, бажання зробити сьогодні більше і краще, ніж учора, посилює мобілізуючий і виховний вплив на глядача. Нині автори програми «Братерство» взяли орієнтацію на пошук нових, сучасніших екранних форм пропаганди. Нещодавно це засвідчив тридцятий її випуск, присвячений освоєнню Західно-Сибірського комплексу. Для найбільш повного розкриття теми було обрано таку цікаву форму, як телеміст. На прохання Українського телебачення Держтелерадіо СРСР надало в розпорядження творчої групи канали телевізійного зв'язку Київ—Тюмень, що забезпечило високий емоційний фон передачі. В ході її секретар ЦК ЛКСМУ Д. Ткач вручив комсомольські путівки групі молоді, яка відбувала на роботу в Новий Уренгой у складі загону «Стахановець». Завершила телеміст «Пісня про тривожну молодість» О. Пахмутової у виконанні всіх учасників телепереключки і в Києві, і в Тюмені. Ця передача також викликала чимало листів. Враховуючи її ефективність, творча група має намір і далі використовувати у своїй роботі таку форму.

Звичайно, образ нашого сучасника багатогранний. І однією з характерних його рис є невтомний творчий пошук, ініціатива. Тому і на екрані, і в ефірі значне місце відводиться розповіді про авторів багатьох цінних, патріотичних починів. Адже від того, як телерадіожурналісти представлять ініціаторів, значною мірою залежить і доля самого почину. Особливо значну увагу приділяють вони показові авангардної ролі комуністів.

Високу ставку в активізації людського фактора ми робимо і на художнє мовлення. Адже виховання у сучасника високих духовних якостей на яскравих прикладах як з класичної, так і радянської літератури, кращих музичних надбаннях є одним з важливих аспектів психологічної перебудови особистості. Тому редакції літературно-драматичного мовлення прагнуть добирати високоідейні, художньо вагомі, актуальні твори і якомога ширше пропагувати їх на екрані та в ефірі. Телевізійний цикл «Наші прем'єри», радіоінсценізації програми «Літературний радіотеатр», записи театральних спектаклів, як свідчать листи, не втрачають інтересу з боку глядацької і слухацької аудиторії. Почесну місію в цьому відношенні виконує і радіофестиваль драматургії братніх літератур «Під сонцем ясним Батьківщини», який ми організували вже цього року.

Причому курс на актуалізацію мовлення і тут ведеться в усіх напрямках. Перевагу віддаємо творам сучасної тематики. Наприклад, до з'їзду партії екранізовано повість В. Веретенникова «Ключові позиції» та інсценізовано роман Ю. Мушкетика «Рубіж», у яких порушується гостра проблематика наших днів, показано безкомпромісну позицію героїв.

Прагнучи ширше використовувати специфічні можливості телебачення і радіомовлення для дійовішого впливу на глядача і слухача, ми започаткували наприкінці минулої п'ятирічки цикл «Скарби краси людської», що являє собою стилізований жанр художньо-документальної публіцистики. Тут фрагменти літературних творів про ушлюбленіх учених, новаторів виробництва, інших видатних людей органічно поєднуються із записами їхніх голосів, свідченнями тих, хто їх знав чи й тепер знаходиться з ними у вирі трудових буднів. Тільки протягом останнього часу у цьому циклі пройшли передачі про О. Стаханова, П. Ангеліну, В. Сухомлинського, С. Корольова, О. Антонова, О. Гітлова, О. Парубка та інших.

Такий підхід використовується і при створенні передач нового циклу «Герої творів — герої життя». Притаманна йому публіцистичність дає можливість пристрасно доповнювати емоційний підтекст твору, робити узагальнення та висновки, співзвучні сьогоденню, помислам і устремлінням сучасника. У подібному ракурсі готується й нова літературно-публіцистична передача «Відвертість», яку веде лауреат премії імені Т. Г. Шевченка письменник В. Яворівський. Вона будується у формі діалога із знатними людьми про актуальні проблеми нашого життя. На високому реєстрі уже тривалий час звучить публіцистичний цикл «Погляд на життя» (ведучий — В. Коротич).

Що ж до музичного мовлення, то тут ми прагнемо сповна використати багату скарбницю пісенної і музичної культури нашого народу. Наприклад, уже п'ятий рік триває на Українському радіо фольклорний радіоконкурс «Золоті ключі», організований спільно з Міністерством культури УРСР та Музичним товариством республіки. Він спрямований на те, щоб збирати, зберігати і популяризувати пам'ятки фольклору. За цей час записано понад 5 тис. окремих співаків, хорових колективів, самодіяльних оркестрів та інструментальних ансамблів. У передачах взяли участь відомі знавці, цінителі й виконавці народної пісні. На адресу програми надійшло більше 3000 листів, у яких радіо-слухачі дякують за передачі, за відродження традицій співу і прищеплення таким чином любові до землі, праці, до своєї Вітчизни.

Аналогічні програми «Перлини душі народної», «Слово — пісня» виходять на телебаченні. Важливою формою широкої пропаганди самодіяльної художньої творчості є також телепрограма «Сонячні кларнети». Про масовість цього циклу свідчить хоча б така цифра. За минулу п'ятирічку у ньому взяло участь близько 220 тис. аматорів музичного і хорового мистецтва. Його учасники не тільки продемонстрували свій талант, а й передали численній глядацькій аудиторії свою закоханість у прекрасне, творчий неспокій, громадську активність.

Сучасну пісню представляють такі нові програми, як «Автограф», «Дивертисмент» та ін. В них також розвиваються тенденції до публіцистичності, що є особливо характерною для передач «Пісня на добро» «Любов і шана», «Запрошуємо на пісню», «Червоні зорі». Тут слово творців передач і пісні органічно поєдналися у дійовий засіб звеличення трудівника, розкриття радості натхненної праці. Цьому сприяє й те, що до ведення цих передач залучаються відомі митці республіки М. Кондратюк, Л. Остапенко, О. Білаш, П. Майборода, А. Роговцева, мистецтвознавці. Їх участь у програмах додає авторитетності музичному мовленню, засвідчує посилення контактів останнього з творчими спілками. Значний вклад у пропаганду музичного мистецтва вносять і художні колективи Українського радіо й телебачення — симфонічний і естрадно-симфонічний оркестри, оркестр народних інструментів, хор, тріо бандуристів та створені у минулій п'ятирічці великий дитячий хор і група солістів.

Значну увагу приділяє Держтелерадіо республіки активізації виробничо-творчого процесу в облтелерадіокомітетах. Донедавна на місцевому телебаченні, наприклад, існувало майже 300 циклів, а радіо

випускало в ефір майже стільки ж радіожурналів. Нині ситуація змінилася на краще. Йдеться про правильне, раціональне використання обсягів мовлення.

Найбільш помітні зрушення тут також відбулися в інформаційних службах. Вони були укрупнені, зміцнені і мають тепер, як правило, на скрані та в ефірі третину мовного часу від його загального обсягу. Помітним фактом перебудови стало те, що обласні телерадіокомітети почали працювати за уніфікованою, єдиною для всіх мережею мовлення. Вперше за багато років визначено конкретну кількість часових відрізків, призначених для місцевих програм. Тепер слухачеві легше орієнтуватися в програмі, а творчі працівники дістали можливість зосередити зусилля на найбільш важливих темах і глибоко розробляти їх. Це сприяло народженню на місцях важливих починань, які в деяких обласнях схвалені обкомами партії. Наприклад, Харківський облтелерадіокомітет регулярно організовує схвалений обкомом партії громадський огляд тваринницьких ферм і здійснює шефство над будівництвом баз хімізації. Запорізький комітет разом з газетою «Індустріальне Запоріжжя» та обласним комітетом народного контролю проводить рейд-огляд ефективності використання зрошуваних земель.

Тож об'єднання зусиль обласних комітетів у єдиній програмній системі республіки є сьогодні також одним з важливих питань поліпшення нашої пропагандистської роботи. Чимало корисного для активізації мовлення, вдосконалення його форм, підвищення професіоналізму працівників телебачення і радіо робиться у Львівському, Закарпатському, Волинському, Ворошиловградському та ряді інших комітетів. Водночас в обласному мовленні є ще чималі невикористані резерви. У цьому ми ще раз переконалися в ході передз'їздівської телерадіоестафети областей «П'ятирічки крок», яка виявила нові можливості телерадіо-журналістів кожної області.

Ключовою проблемою вдосконалення мовлення є робота з кадрами, їх психологічна перебудова у руслі сучасних вимог. В цілому більш як семитисячний колектив працівників телебачення і радіо республіки згуртований, понад 80% його складу — люди з вищою освітою, у виробничих і творчих підрозділах панує ділова атмосфера. Ми прагнемо до того, щоб кожен працівник, на якому б робочому місці в загальному ланцюгу організації мовлення він не перебував, приносив максимум віддачі, мав можливість розкривати всі свої здібності, одержував моральне задоволення від кінцевого результату своєї роботи. Адже особистий вклад кожного працівника у загальну справу є тепер одним з найважливіших критеріїв оцінки нашої творчої і виробничої діяльності. Повсюдно забезпечити високий рівень роботи кожного поки що не вдалося, бо у функціонально різноманітних колективах легко сховатися за загальними показниками безініціативним, а інколи й творчо неспроможним працівникам.

Тому нині переглядається вся система підготовки її розстановки кадрів, їх стимулювання, визначаються вузькі місця у цій справі, шпорок залучається для поліпшення роботи громадськість. Наприклад, у підвідомчих Держтелерадіо УРСР організаціях розроблено систему підведення підсумків діяльності працівників, яка дає можливість вийти на новий, більш предметний рівень аналітичної роботи, розвитку критики і самокритики. Найбільш дієвим засобом підвищення якості програм є щотижневє їх рецензування. При цьому визначаються як кращі передачі, так і невдалі, що впливає на розмір авторської винагороди. Таке рецензування дає хороший попередній аналітичний матеріал для підбиття підсумків за квартал. За кількістю кращих передач, відзначених на літучках, встановлюємо редакцію, що стала переможцем у соцзмаганні за квартал, і нагороджуємо її перехідним Червоним прапором Держтелерадіо УРСР. Автори кращих передач одержують спеціальні дипломи, у тому числі й дипломи, що дають право на творчі

відрядження. Ці дані згодом враховує оціночна комісія при підготовці підсумкового наказу про персональне преміювання за квартал. У Комітеті встановлено також спеціальний приз «Кращому журналісту року».

Одним словом, прискорення всебічного вдосконалення мовлення у світлі вимог XXVII з'їзду КПРС стає справою всіх і кожного, хто створює радіо- й телепрограми, оскільки прискорення — це не лише активність, а й висока відповідальність, готовність підкорити нові вершини на шляху творчого освоєння тих проблем, що їх висуває перед нами сучасний етап комуністичного будівництва.

Н. Ф. Охмакевич,

председатель Гостелерадио УССР

РАЗВИТИЕ ТЕЛЕВИДЕНИЯ И РАДИОВЕЩАНИЯ УССР

Резюме

В статье анализируются основные направления деятельности телевидения и радиовещания Украинской ССР в годы одиннадцатой пятилетки, раскрываются особенности и пути перестройки их работы в свете решений апрельского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС и XXVII съезда нашей партии.

О. О. ВАЛУЙСЬКИЙ (Київ)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

Сучасний комуністичний рух виник і оформився як інтернаціональна сила під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. У джерел цього руху стояв В. І. Ленін. Геніальний продовжувач справи К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових історичних умовах створив партію нового типу, розробив її ідеологічні, політичні та організаційні принципи. Утворення більшовицької партії, бойової революційної організації пролетаріату стало поворотним пунктом у розвитку російського і міжнародного робітничого руху. Принципова боротьба Володимира Ілліча проти всіх різновидів опортунізму, невтомна діяльність по роз'ясненню досвіду партії більшовиків, що знайшло відображення в його творах, мали неминуще значення для виникнення партій нового типу, діяльності комуністів усіх країн.

За невеликий історичний строк комуністичний рух пройшов воістину гігантський шлях і добився таких історичних успіхів, яких не мав і не має ні один політичний рух, ідейна течія. І цілком закономірно, що питанням розвитку міжнародного комуністичного руху Комуністична партія Радянського Союзу приділяє дедалі більшу увагу. Новим яскравим підтвердженням цього є XXVII з'їзд КПРС.

Глибокий науковий аналіз нинішнього етапу розвитку міжнародного комуністичного руху дано в Політичній доповіді ЦК КПРС з'їздові, з якою виступив Генеральний секретар Центрального Комітету партії товариш М. С. Горбачов, у новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу і тексті Статуту партії із висесеними до нього змінами. Ці найважливіші документи з'їзду являють собою новий великий вклад нашої ленінської партії в марксистсько-ленінську теорію, стратегію і тактику міжнародного комуністичного руху. Вони пройняті духом наступності і новаторства, історичного оптимізму, глибокої впевненості в неминучому торжестві комуністичних ідеалів, міцного миру і соціального прогресу на землі.

Багато аспектів розвитку міжнародного комуністичного руху в сучасних умовах дістали своє відображення у виступах делегатів найвищого форуму радянських комуністів, вітаннях керівників зарубіжних делегацій.

У документах XXVII з'їзду КПРС з усією силою підкреслюється зростаючий вплив і авторитет комуністів на світовій арені. В новій редакції Програми КПРС сказано: «Авангард робітничого руху, всіх сил світового революційного процесу — міжнародний комуністичний рух. Комуністи борються як за найближчі, так і за перспективні цілі робітничого класу, за інтереси всіх трудящих, за соціальний прогрес, національне визволення народів, роззброєння і мир. Комуністичний рух виступає найвпливовішою ідейною і політичною силою сучасності»¹.

Даний висновок має принципове значення для розуміння місця і ролі комуністичного руху в світовому революційному процесі, у боротьбі прогресивних сил за відвернення термоядерної катастрофи. Навіть при наявності нині деяких нерозв'язаних питань у рядах комуністичного руху він являє собою найширший з будь-яких попередніх революційних рухів і характеризується найбільшою ідейно-політичною однорідністю і перетворюючою діяльністю.

Комуністичні партії нині діють у 95 країнах, а кількість комуністів становить понад 80 млн. чоловік. У Західній Європі тільки за 70-ті роки кількість комуністів збільшилась з 2,3 до 3 млн. чол., у неосоціалістичних країнах Азії, Австралії та Океанії — з 630 тис. до 1300 тис., в Африці — з 20 тис. до 70 тис. чол., у Північній та Південній Америці — з 400 тис. до 490 тис. чоловік². У результаті комуністичні партії нині представлені на всіх континентах земної кулі. Принципово важливо підкреслити, що міжнародний комуністичний рух — єдина в світі ідейна і політична сила, яка активно себе проявляє одночасно в кожному з основних революційних потоків сучасності — світовій системі соціалізму, міжнародному пролетарському і національно-визвольному русі.

Але, зрозуміло, важливі не тільки кількісні параметри, що характеризують неухильне зростання впливу та авторитету всесвітньої армії комуністів. Активна діяльність КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій нерозривно зв'язана з тими якісними змінами, які відбулися й відбуваються на світовій арені. Протягом 60-х — початку 80-х років революційні потоки, прогресивні сили планети добилися відчутних успіхів у боротьбі проти імперіалізму, за міцний мир, демократію, національну незалежність, соціалізм.

З кожним роком міцніє і мужніє світовий соціалізм, що виступає головним напрямом соціального прогресу людства. Особливо незаперечні досягнення країн соціалістичної співдружності, народи яких під керівництвом марксистсько-ленінських партій зуміли підняти на новий рівень розвитку всі сфери суспільного життя. Тут особливо треба виділити успіхи Радянського Союзу — країни, яка першою в світі вступила в етап розвинутого соціалізму. У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії відзначається, що за 60—80-ті роки радянське суспільство далеко просунулося вперед у своєму розвитку. «Пройдений країною шлях, її економічні, соціальні і культурні досягнення — переконливе підтвердження життєвості марксистсько-ленінського вчення, величезного потенціалу, закладеного в соціалізмі, втіленого в прогресі радянського суспільства. Ми вправі пишатися всім зробленим за ці роки — роки напруженої праці і боротьби!»³.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.).— Рад. Україна.— 1986.— 7 берез.

² Пономарев Б. Об исторических судьбах рабочего класса.— Коммунист.— 1985.— № 1.— С. 23—24.

³ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 4.

Набуває дедалі більшого розмаху і наступ пролетарського руху в промислово розвинутих капіталістичних країнах проти всевладдя державно-монополістичного капіталу. Робітничий клас цих країн виступає головним і найсильнішим противником монополій, центром притягання всього антиімперіалістичного, демократичного руху. Він посилює економічну, політичну та ідеологічну боротьбу проти імперіалізму, збагачує її зміст, використовує найрізноманітніші форми страйкового руху.

Серйозні зрушення відбуваються в зоні національно-визвольного руху. Зазнала краху колоніальна система імперіалізму, на її руїнах виникли десятки самостійних держав, від колоніального рабства звільнилося більше двох мільярдів чоловік. На перший план дедалі наполегливіше висувається завдання зміцнення політичної незалежності, завоювання економічної самостійності, соціального оновлення суспільства. Дедалі більша кількість країн Азії, Африки і Латинської Америки обирають дальший шлях свого розвитку, який орієнтує їх на просування до соціалізму. Деякі з них обрали шлях соціалістичної орієнтації, успішно пройшли його певну частину, здійснюють кардинальні перетворення суспільного життя в інтересах трудящих мас.

Широкого розвитку набули загальнодемократичні рухи в несоціалістичному світі. Їх учасники вимагають покласти край засиллю монополій, реакційній політиці правлячих класів, ліквідувати расову і національну дискримінацію, ущемлення прав жінок, забезпечити нормальні умови для навчання і роботи молодого покоління. Особливого значення в рядах цих рухів набуває боротьба людей різних політичних переконань за розв'язання глобальних проблем людства і в першу чергу за відвернення світової термоядерної катастрофи.

Посилюється антивоєнний, антиракетний рух, зростає кількість учасників боротьби проти гонки озброєнь, мілітаризації космосу, за повернення міжнародних відносин у русло розрядки, за міцний і загальний мир. Цей рух став реальною суспільно-політичною силою всієї міжнародної обстановки. «Агресивній політиці імперіалізму, — говорить в новій редакції Програми КПРС, — протистоїть зростаючий потенціал сил миру»⁴.

Усі ці та інші найважливіші зміни в розвитку сучасного людства, всі успіхи революційних, прогресивних сил багато в чому досягнуті завдяки цілеспрямованій діяльності комуністичних і робітничих партій. Є всі підстави твердити, що за останній час ще більше зросла притягальна сила ідей марксизму-ленінізму, багаті братніх партій виросло в кількісному відношенні, помітно зріс їх авторитет. Не виправдались надії слуг імперіалізму, ревізіоністів розкласти або послабити могутність і силу великої армії комуністів земної кулі.

На XXVII з'їзді КПРС глибоко і всебічно обгрунтована головна, найгостріша проблема, яка стоїть нині перед комуністами і всім людством. Це проблема війни і миру. В її розв'язанні особливу роль покликані відіграти КПРС, комуністичні партії соціалістичних країн, інших держав і регіонів. «Комуністи, які завжди були найпослідовнішими борцями проти соціального і національного гноблення, нині перебувають на передньому краї боротьби і за збереження миру на Землі, за право людей на життя»⁵. Матеріали з'їзду містять глибокі положення, що розкривають політику ленінської партії в галузі боротьби за відвернення війни, утвердження миру на землі, торжество принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Викладено конкретні пропозиції, спрямовані на здійснення цієї благородної мети.

КПРС, братні партії виходять з того, що в результаті агресивності реакційних імперіалістичних сил сучасна цивілізація підійшла до такої небезпечної межі, за якою реально виступає загроза ядерної ката-

⁴ Рад. Україна.— 1986.— 7 берез.

⁵ Там же.

строфи. В результаті ні одна з сучасних глобальних проблем не потребує такої пильної уваги до себе, як проблема відвернення всезнищувальної світової війни, збереження міцного миру на планеті. Вона зачіпає життєві інтереси народів усіх країн і внаслідок цього відвернення ядерного знищення всього живого на Землі виступає не тільки класовим, національним або регіональним завданням. Це — загальнолюдське завдання і успішно його розв'язати можна лише шляхом згуртування всіх людей доброї волі, всіх прихильників миру, заінтересованих у тому, щоб добитися припинення гонки озброєнь, не допустити її перенесення в космос, розв'язувати всі спірні питання шляхом мирних переговорів.

Комуністи звертаються нині із закликом об'єднати зусилля в боротьбі за радикальне оздоровлення міжнародної обстановки до людей з різними політичними, філософськими і релігійними переконаннями, до всіх демократичних партій, національних і міжнародних організацій.

Антивоєнний рух набрав нині справді всесвітнього характеру. Він характеризується значним розширенням своєї соціальної бази, залученням у ряди борців за міцний мир людей усіх поколінь, різних політичних сил, світоглядних позицій, національних звичаїв, культурних традицій. Найважною є рішучість добитися кардинального поліпшення політичної погоди на світовій арені, раз і назавжди відвести загрозу ядерної війни з її страшними наслідками. В цих умовах КПРС, братні партії намагаються надати антивоєнному рухові нового імпульсу, розширити його масштабність і посилити наступальність, згуртувати всі прогресивні сили здатні вести дійову боротьбу за збереження і зміцнення міцного миру.

Найважливішим кроком на шляху оздоровлення міжнародної обстановки стала зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з президентом США Р. Рейганом у Женеві. Вона стала найважливішою політичною подією міжнародного життя, переконливо підтвердила правильність мирних ініціатив і дій КПРС, Радянської держави у сфері розв'язання ключових питань міжнародної безпеки. Комуністи, видатні державні й громадські діячі, люди найрізноманітніших політичних переконань сприйняли підсумки зустрічі як торжество розуму на шляху до поліпшення радянсько-американських відносин і всього міжнародного життя. Братні комуністичні партії, все прогресивне людство активно підтримують концепцію без'ядерного світу, висунуту М. С. Горбачовим у заяві від 15 січня.

Нові мирні радянські ініціативи, спрямовані на кардинальне оздоровлення міжнародної обстановки, знов були підтверджені на XXVII з'їзді КПРС, творчо ним розвинуті, поглиблені. Керівники делегацій комуністичних партій у своїх виступах високо оцінили висунуті в Політичній доповіді ЦК КПРС пропозиції з міжнародної системи безпеки, комплексної програми миру. Вони одноставно відзначали, що смілива реалістична програма цілковитого знищення ядерної зброї до початку XXI століття дає новий могутній стимул комуністам, усім миролюбним силам у їх спільній боротьбі за право на життя, за врятування світової цивілізації. Генеральний секретар Комуністичної партії США товариш Гес Холл сказав на з'їзді: «Ваші сміливі ініціативи і конкретні пропозиції поклали початок відлизі в «ядерний льодовиковий період». Звільнюючи душу від жахливого страху перед ядерною зимою, ваші безпрецедентні дії і перспективні плани створюють можливості і породжують надії на квітучу весну в світі без ядерної зброї — зброї масового знищення»⁶.

Філософія світу комуністів ґрунтується на твердому переконанні, що при нинішньому співвідношенні сил, при ще більшому згуртуванні всіх людей доброї волі є реальна можливість виключити смертельну небез-

⁶ Приветственные выступления зарубежных гостей.— Правда.— 1986.— 2 марта.

пеку світової війни. «КПРС виходить з того, що, хоч якою великою є загроза світові, створювана політикою агресивних кіл імперіалізму, фатальної неминучості світової війни немає. Відвернути війну, вберегти людство від катастрофи можна. В цьому — історичне покликання соціалізму, всіх прогресивних, миролюбних сил нашої планети»⁷.

У матеріалах XXVII з'їзду КПРС глибоко розкривається питання про необхідність вивчення досвіду діяльності марксистсько-ленінських партій. Комуністи не можуть не відчувати настійної потреби в ретельному вивченні, узагальненні і практичному використанні цього досвіду. Треба завжди зважати на нерівномірність розвитку світового комуністичного руху, розширення різноманітності конкретних умов, в яких діють партії, наявність широкого діапазону завдань, які стоять перед комуністами. В результаті стратегія комуністичних і робітничих партій у галузі внутрішнього розвитку конкретних країн і регіонів не збігається.

КПРС, братні партії соціалістичних країн у центр своєї політики ставлять творчі завдання — будівництво соціалізму і комунізму. Суть сучасного курсу КПРС втілює розроблена квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни. Ця концепція покладена в основу програмних положень, що визначають цілі і завдання діяльності нашої партії, всього радянського народу в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах громадського життя. «Третя Програма КПРС в її нинішній редакції — це програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це програма боротьби за мир і соціальний прогрес»⁸.

Стратегія комуністичних і робітничих партій промислово розвинутих капіталістичних країн орієнтована на боротьбу за ліквідацію монополістичного і державно-монополістичного капіталу, за глибокі демократичні перетворення, здатні відкрити шлях переходу до нового суспільства. Досягнення цієї мети комуністи намагаються здійснити шляхом згуртування на антимонополістичній платформі широкого союзу робітничого класу з непролетарськими верствами трудящих, з усіма демократичними силами суспільства. Залежно від специфіки тих чи інших країн, конкретно-історичних умов їх розвитку братні партії розробляють конкретні форми й методи підведення пролетаріату і його союзників до соціалістичної революції.

Стратегія комуністичних і робітничих партій зони національно-визвольного руху спрямована на ліквідацію неоколоніалізму, феодалізму, расизму, повне завоювання і зміцнення не тільки політичної незалежності, а й економічної самостійності. Братні партії зосереджують свої зусилля на створенні широкого антиімперіалістичного фронту, зміцнюють зв'язки з революційно-демократичними силами, з усіма борцями за свободу і незалежність. Вони ведуть боротьбу за вибір шляху соціалістичної орієнтації, добиваються зміцнення держав, в яких здійснюються перетворення, що ведуть до соціалізму.

Наявність різноманітної стратегії комуністів різних країн і регіонів не тільки не звужують величезні можливості світового комуністичного руху, а, навпаки, розширюють їх. Обмін нагромадженим досвідом дає змогу глибше познайомитися з досягнутими успіхами братніх партій, їх методами і формами організаторської та ідейно-політичної роботи. Одночасно це дозволяє зіставити позиції даної партії з тих чи інших актуальних питань з власною позицією, з'ясувати точку зору інших партій.

Треба мати на увазі й іншу принципово важливу обставину. Комуністичний рух глибоко інтернаціональний за своєю природою і діє як

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.) — Рад. Україна. — 1986. — 7 берез.

⁸ Там же.

цілісний рух, зв'язаний узами класової солідарності, пролетарським інтернаціоналізмом.

Зрозуміло, революційно-перетворююча діяльність кожної марксистсько-ленінської партії проходить у національних рамках тієї чи іншої країни. Кожна партія самостійно розробляє свої цілі і завдання, стратегію і тактику відповідно до умов своєї країни, конкретно-історичного етапу її розвитку. Але міжнародний комуністичний рух не є простою сумою окремих, ізольованих одна від одної партій. Він являє собою добровільний союз рівноправних партій, об'єднаних єдиною марксистсько-ленінською ідеологією, єдиною кінцевою метою, що має єдиного спільного ворога і виражає корінні інтереси робітничого класу, трудящих мас.

З цього випливає, що успіх боротьби марксистсько-ленінської партії в своїй країні органічно зв'язаний з успіхами всього міжнародного руху. Досвід однієї партії при всій його цінності та оригінальності може страждати однобічністю. Тому партії життєво зацікавлені в обміні думками з тих чи інших політичних, теоретичних питань, у зіставленні свого досвіду з досвідом інших партій.

Наша партія завжди проявляла і проявляє глибоке розуміння тих складних і важких завдань, які розв'язують зарубіжні і робітничі партії у боротьбі за докорінні інтереси робітничого класу, трудящих мас, усіх прогресивних сил. У свою чергу братні партії старанно аналізують досвід КПРС, глибоко вивчають різні сторони і творчо використовують його з урахуванням конкретно-історичних умов своєї країни. «Бережливе, шанобливе ставлення до досвіду одне одного, застосування його на практиці — величезний резерв соціалістичного світу»⁹, — відзначається в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії.

Одним з центральних питань теорії і практики сучасного комуністичного руху є питання про принципи і форми інтернаціональних взаємовідносин між братніми партіями. Цьому питанню приділено велику увагу в матеріалах XXVII з'їзду КПРС: «У своїх відносинах з братніми партіями КПРС твердо додержується принципу пролетарського інтернаціоналізму, який органічно включає в себе як революційну солідарність, так і визнання повної самостійності та рівноправності кожної партії. На основі цього принципу КПРС активно розвиває зв'язки з комуністичними і робітничими партіями, обмінюючись інформацією, беручи участь у двосторонніх та багатосторонніх зустрічах, у регіональних і більш широких міжнародних нарадах...»¹⁰.

Розширення, поглиблення і вдосконалення цих зв'язків, форм координації революційної боротьби проти імперіалізму, за мир, спільних зусиль у будівництві нового суспільства набуло нині більшої значимості. Для вироблення загальної політичної лінії світового комуністичного руху, його стратегії і тактики необхідні колективні обговорення комуністами різних країн корінних проблем революційного процесу, всього суспільного розвитку. В ході таких обговорень зіставляються їх точки зору з тих чи інших проблем, що дає можливість партіям учитися одна в одній, спільно накреслювати шляхи дальшого руху вперед.

Інтернаціональні зв'язки, контакти марксистсько-ленінських партій здійснюються на сучасному етапі в найрізноманітніших формах.

Існує широка і розгалужена система зв'язків між марксистсько-ленінськими партіями країн соціалістичної співдружності. Успішно здійснюються такі форми співробітництва КПРС і братніх партій, як зустрічі їх керівників, обмін партійно-урядовими делегаціями, наради секретарів Центральних Комітетів з питань міжнародних відносин, іде-

⁹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 88.

¹⁰ Рад. Україна.— 1986.— 7 берез.

ологічної та організаційно-партійної роботи. Учасники зустрічей в то-вариській обстановці обговорюють найважливіші завдання дальшого співробітництва між соціалістичними країнами та їх правлячими партіями, вузлові проблеми світової політики. Вони виражають непокитну прихильність комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності в справі захисту міцного миру, права народів земної кулі на вільний і незалежний розвиток, на зміцнення довір'я між державами з різним соціальним ладом.

Особливе місце в цьому плані займає зустріч вищих керівників держав-учасниць Варшавського Договору, що відбулася 21 листопада 1985 р. в Празі. Зустріч переконливо продемонструвала рішучість країн соціалістичної співдружності відвернути війну, здійснювати невідкладні заходи по оздоровленню міжнародної обстановки, врятуванню світової цивілізації. Учасники зустрічі оцінили роботу, пророблену М. С. Горбачовим у Женеві, як виключно важливий вклад у реалізацію загального миролюбивого курсу країн соціалістичної співдружності.

У практику взаємовідносин марксистсько-ленінських партій дедалі ширше входять регіональні наради і зустрічі. В підготовці і проведенні ряду з них брала активну участь КППРС. Так, наша партія внесла великий вклад у плідотворну роботу Берлінської конференції марксистсько-ленінських партій Європи (1976 р.), Паризької зустрічі комуністичних і робітничих партій Європи за мир і роззброєння (1980 р.).

Останнім часом відбувся ряд зустрічей компартій Європи, Латинської Америки, Скандинавських країн, країн Центральної і Південної Америки та Мексики. Кілька зустрічей провели комуністичні і робітничі партії арабських країн. Недавно відбулася друга конференція представників комуністичних і робітничих партій Східного Середземномор'я, Близького і Середнього Сходу, району Червоного моря.

Такі наради і зустрічі є дійовою формою інтернаціонального зв'язку комуністів. Вони дозволяють обмінятися думками з найбільш гострих проблем сучасності, зіставити точки зору братніх партій, виробити загальні позиції в боротьбі проти імперіалізму, за міцний мир, демократію, національну незалежність, соціалізм.

Особливого значення набувають зустрічі, присвячені питанням боротьби за відвернення ядерної війни, за заборону і ліквідацію ядерної зброї. У липні 1985 р. в Токіо відбувся міжнародний симпозиум, на якому були представлені посланці майже 60 комуністичних і робітничих партій соціалістичних, капіталістичних країн і країн, що розвиваються. Учасники обмінялись думками і досвідом боротьби з самих невідкладних регіональних і світових проблем, що потребують обов'язкового розв'язання. Незважаючи на окремі розходження в поглядах з деяких питань, вони одностайно висловились за посилення масового руху на захист миру, проти зростаючої загрози світової ядерної катастрофи. Учасники симпозиуму засудили американську програму «зоряних воєн», висловились за відвернення мілітаризації космосу¹¹.

Важливою формою розвитку і поглиблення інтернаціональних зв'язків між марксистсько-ленінськими партіями є міжнародні теоретичні конференції, симпозиуми, семінари. Протягом 70-х років їх відбулося більше ста, в їх роботі брали активну участь представники КППРС і більшості братніх партій.

Серед найбільших міжнародних зустрічей комуністів з теоретичних питань треба виділити: міжнародні теоретичні конференції «Будівництво соціалізму і комунізму та світовий розвиток» (Софія, НРБ, 1978 р.), «Революція і демократія» (Тихань, УНР, 1979 р.), конференції, присвячені 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна (Москва, 1980 р.), проблемам союзу робітничого і національно-визвольного руху

¹¹ Трубников В. Встречаются коммунисты.— Коммунист.— 1985.— № 14.— С. 117—118.

(Берлін, НДР, 1980 р.), 110-річчю з дня народження Георгія Димитрова (Софія, НРБ, 1982 р.), «Карл Маркс і сучасність — боротьба за мир і соціальний прогрес» (Берлін, 1983 р.), присвячена 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті К. Маркса.

Розгортання теоретичної роботи на колективній основі приносить плідні результати. Ті величезні успіхи, яких добився комуністичний рух за останні роки, здебільшого пов'язані саме з досягненнями в галузі творчого розвитку марксизму-ленінізму. Колективна думка комуністичних і робітничих партій зробила чимало нових висновків і узагальнень, які багато в чому збагатили революційне вчення з урахуванням нових завдань, що висувуються життям.

Важливу роль у теоретичному співробітництві марксистсько-ленінських партій відіграє журнал комуністичних і робітничих партій «Проблеми мира і социализма» (виходить 40 мовами, поширюється в 145 країнах). Він став інтернаціональною трибуною обміну думками і нагромадженням досвідом між комуністами різних держав і регіонів, авторитетним органом марксистсько-ленінської думки. Серед активних авторів журналу — керівники КПРС і Радянської держави. В їх статтях розкривається внутрішня і зовнішня політика ленінської партії, аналізуються найважливіші питання розвитку соціалістичного суспільства, висвітлюються актуальні проблеми теорії і практики міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

Журнал систематично проводить симпозиуми, обмін думками із злободенних питань розвитку світового революційного процесу, міжнародних відносин. Тільки в 1985 р. відбулось колективне обговорення таких тем, як «Буржуазний консерватизм — реакція по всій лінії», «Зростаюча роль боротьби країн, що розвиваються, за новий міжнародний економічний порядок і комуністи», «Актуальне значення ідей VII конгресу Комінтерну в сучасній боротьбі за мир, проти загрози світової війни та імперіалістичної агресії», «Передумови і критерії ефективності партійної роботи» та інші. Спеціальне засідання було присвячене 40-й річниці Перемоги Радянського Союзу над німецьким фашизмом та японським мілітаризмом.

Дедалі більшого розвитку набуває така інтернаціональна форма співробітництва комуністів, як двосторонні зустрічі керівників і представників братніх партій. Ці зустрічі допомагають партіям краще узнати один одного, провести взаємну інформацію про свою діяльність, обмінятися досвідом роботи з найважливіших питань сучасного суспільного розвитку, узгодити позиції і скоординувати спільні дії. Двосторонні контакти сприяють не тільки політичному і ідейно-теоретичному згуртуванню братніх партій, а й зміцненню єдності всього світового комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. Активна діяльність КПРС, братніх партій привела до того, що комуністичний рух наших днів настільки розвинувся і збагатився різноманітністю інтернаціональних зв'язків, яких не було і не має жодна політична течія.

Значне місце в матеріалах XXVII з'їзду КПРС займають питання боротьби нашої партії за дальше зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху на випробуваних принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. В цьому документі розвивається, поглиблюється і творчо збагачується діалектична концепція інтернаціональної єдності і згуртованості комуністичного руху, розроблена КПРС і братніми партіями останнім часом. В основі цієї концепції лежить ленінський методологічний підхід до даних питань. В. І. Ленін у своїх творах, доповідях і виступах неодноразово вказував, що єдність і згуртованість світового комуністичного руху закономірно випливають із самого характеру всесвітньо-історичної місії робітничого класу, революційно-перетворюючої ролі його комуністичного авангарду. Комуністи виражають найповніше корінні інтереси пролетаріату, оз-

броєні науковим розумінням його цілей і завдань. Але оскільки робітничий рух об'єктивно має інтернаціональний характер, остільки і сам комуністичний рух може і повинен бути лише інтернаціональним рухом. Без інтернаціональної єдності і згуртованості не може бути комуністичного руху як цілісного ідейно-політичного організму. В. І. Ленін неухильно добивався, щоб між партіями-секціями, що ввійшли в Комінтерн, існувало «те повне товариське довір'я, яке потрібне для єдиного комунізму, те товариське довір'я, яке з кожним днем народжується...»¹².

Разом з тим В. І. Ленін завжди вимагав оцінювати діяльність пролетарської партії і всього світового комуністичного руху реалістично, не применшувати значення уже завойованого, але її не закривати очей на труднощі, складні й нерозв'язані питання, на розходження в поглядах між окремими партіями. При цьому Володимир Ілліч підкреслював необхідність правильно розуміти сам характер розходжень у середовищі комуністів. У праці «Привіт італійським, французьким і німецьким комуністам» Володимир Ілліч відзначав, що незгоди серед комуністів бувають іншого роду, бо ці незгоди існують на ґрунті визнання пролетарської революції, диктатури пролетаріату і Радянської влади. «На *такій* базі незгоди не страшні: це хвороба росту, а не стареча дряхлість»¹³.

Відповідно до ленінських вимог, XXVII з'їзд КПРС у своїх документах дає глибокий аналіз процесів, що відбуваються в рядах всесвітньої армії комуністів. Розкриваються незаперечні успіхи комуністичного руху, його загонів, не замовчуються і наявні розходження з окремих питань, нерозв'язаних ще проблем. Розкривається діалектичний взаємозв'язок єдності і розходжень у поглядах і практичних діях між окремими комуністичними партіями. Суть його в тому, що наявність розходжень і розбіжностей не повинна заважати інтернаціональному співробітництву марксистсько-ленінських партій, їх єдиним діям, бо вони зв'язані спільністю корінних принципів революційної теорії і політики робітничого класу.

Відповідно до цього КПРС здійснює диференційований підхід до самого характеру розходжень, розбіжних точок зору. Інша річ розходження з окремих проблем, породжених складністю суспільного життя. Історія комуністичного руху показує, що завжди існували розбіжності в стратегічній і тактичній орієнтації партій, зумовлені різноманітними умовами їх діяльності, форм боротьби з класовим противником в конкретній країні.

У рамках інтернаціонального союзу комуністичним і робітничим партіям доводиться нині діяти в різних країнах, стикатися з різноманітністю конкретних умов, мати неоднаковий досвід роботи, нагромаджений у ході боротьби. Крім того, разом із зростанням впливу комуністів стають дедалі складнішими ті завдання, які їм потрібно розв'язувати. Необхідно враховувати і те, що в результаті ряду об'єктивних і суб'єктивних причин комуністичним і робітничим партіям в останні роки довелося зазнати труднощів, які стримують їх просування вперед. Зокрема, правлячим партіям соціалістичних країн доводиться мати справу із серйозними проблемами у розвитку народного господарства. У документах XXVII з'їзду КПРС підкреслюється, що в 70-ті — на початку 80-х років у розвитку країни поряд з великими досягнутими успіхами були певні несприятливі тенденції і труднощі¹⁴. Є свої труднощі в розвитку марксистсько-ленінських партій промислово розвинутих капіталістич-

¹² Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.— Понве збір. творів, т. 38, с. 176.

¹³ Ленін В. І. Привіт італійським, французьким і німецьким комуністам.— Там же, т. 39, с. 201.

¹⁴ Рад. Україна.— 1986.— 7 берез.

них країн і країн, що розвиваються. Істотно змінюються міжнародні умови діяльності комуністів.

У результаті в комуністичних, робітничих партій можуть виникати і дійсно виникають неоднозначні оцінки, відмінності в поглядах, у підході до розв'язання тих чи інших злободенних, конкретних питань. Важливо те, щоб у рамках величезної різноманітності комуністичного руху всі партії підходили до розв'язання таких питань з марксистсько-ленінських позицій, дбали про зміцнення всього комуністичного руху, а виникаючі проблеми розв'язували в дусі справжнього товариства. На такій основі розходження між братніми партіями цілком переборні і життя дало вже чимало переконливих прикладів їх успішного розв'язання. «Комуністичний рух може і повинен бути сильний своєю класовою солідарністю, рівноправним співробітництвом усіх братніх партій у боротьбі за спільні цілі. Так КПРС розуміє єдність і має намір всемірно їй сприяти»¹⁵, — підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії.

Інша справа — розбіжності з корінних питань марксизму-ленінізму, суті і ролі реального соціалізму. Ці розбіжності відбивають проникнення в ряди окремих комуністичних партій буржуазних, ревізіоністських поглядів, що підривають авторитет цих партій і всього руху. У таких випадках КПРС і далі з принципових позицій даватиме відсіч опортунізмові і реформізмові, догматизмові і сектантству.

Одним з конкретних прикладів таких розбіжностей є ставлення до ленінізму. Ревізіоністи намагались і намагаються принизити значення ленінізму, протиставити В. І. Леніна К. Марксу, перекрутити інтернаціональну суть марксистсько-ленінського вчення. Вони прагнуть довести, що нібито ленінізм не є новим етапом у розвитку марксизму, а виступає лише як одна з багатьох течій марксизму. Спостерігається прагнення довести «обмеженість ленінізму», який ніби є суто регіональним, «східним», «російським» вченням, придатним для країн з переважającym селянським населенням.

Проте вся історія сучасного міжнародного комуністичного, робітничого, національно-визвольного руху, антиімперіалістичної боротьби спростувала і спростовує ці спроби неприхованих і прихованих противників марксизму-ленінізму. Вона переконливо свідчить, що всі визначні революційні звершення ХХ століття нерозривно зв'язані з ленінізмом. В. І. Ленін послідовно і творчо розвинув вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, підніс марксизм на новий ступінь, збагатив його філософію, політичну економію, теорію наукового соціалізму положеннями, що мають всевітньо-історичне значення. Своїми геніальними творами, цілеспрямованою революційною-перетворюючою діяльністю В. І. Ленін на багато десятиліть уперед визначив перспективи світового суспільного розвитку, озброїв міжнародний робітничий клас і його комуністичний авангард ясною політичною стратегією і тактикою боротьби проти імперіалізму, за міцний мир, національну незалежність, соціалізм і комунізм.

Під впливом ленінізму вирости цілі покоління комуністів земної кулі, беззавітно віддані справі робітничого класу, найширшим масам трудящих. Ленінізм був і залишається прапором усіх загонів світового революційного процесу. Сьогодні не можна бути марксистом, не виступаючи одночасно ленінцем. Марксизм-ленінізм є цілісне, органічно єдине інтернаціональне вчення. Воно глибоко інтернаціональне як за своїм історичним походженням, так і за класовою природою. «Досвід показує, що відхилення від основ учення Маркса — Енгельса — Леніна ослабляють можливості комуністичного руху»^{16–17}.

¹⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 90.

^{16–17} Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — Рад. Україна. — 1986. — 7 берез.

КПРС виходить з того принципово важливого положення, що міцною основою, на якій відбувається і повинна проходити боротьба за дальше зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху виступає непорушна вірність кожної партії марксизму-ленінізму, творчий підхід до революційної теорії, постійне піклування про її чистоту і збагачення новими положеннями і висновками, узагальнення теоретичної діяльності комуністичних і робітничих партій. Такою основою є також постійна вірність кожної комуністичної і робітничої партії пролетарському інтернаціоналізмові не тільки на словах, а й на ділі, суворе дотримання його принципів.

Невід'ємною частиною повсякденної роботи всіх марксистсько-ленінських партій у цьому плані є послідовна і безкомпромісна боротьба з буржуазною ідеологією, опортунізмом, ревізіонізмом, усіма розколювачами комуністичного руху. Могутнім фактором дальшого зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху є спільна боротьба братніх партій проти імперіалізму, за відвернення ядерної катастрофи. Все це разом узятє забезпечує комуністичному рухові той величезний авторитет і ту притягальну силу, які дозволяють йому згуртовувати навколо себе борців революційних потоків сучасності.

У документах XXVII з'їзду КПРС дістала нове підтвердження інтернаціональна солідарність радянських комуністів з усіма борцями проти реакції. В них відзначається, що КПРС — складова частина міжнародного комуністичного руху і завжди стоїть на боці своїх товаришів по класу в несоціалістичному світі¹⁸. Імперіалізм у боротьбі проти комуністів використовував і використовує найбільш витончені засоби і методи. Політичні переслідування, ідеологічне цькування, воєнно-поліцейський терор, фашистські тюрми — такий далеко не повний їх перелік. Більше 20 комуністичних і робітничих партій нині змушені працювати в підпільних умовах¹⁹.

Вірна ленінським традиціям, КПРС урочисто заявляє, що комуністи, всі радянські люди і надалі проявлятимуть дійову солідарність із соратниками по боротьбі за велику і благородну справу, які стали жертвами сваволі реакційних сил. Наша партія висловлює солідарність і з тими комуністами капіталістичних країн, які зазнають дискримінації, позбавляються громадянських і політичних прав за свої переконання, за прихильність до партії робітничого класу. Одночасно КПРС виявляє солідарність з народами, які борються за національне і соціальне визволення, проти імперіалізму, неоколоніалізму, за збереження міцного миру на землі.

Братні партії завжди виражають почуття солідарності з ленінською партією. На їх думку, КПРС стоїть у центрі революційної боротьби, користується заслуженим довір'ям, повагою та авторитетом у міжнародному комуністичному, робітничому і національно-визвольному русі, серед усіх прогресивних сил світу. Керівники цих партій неодноразово відзначали, що міжнародний робітничий клас, усе прогресивне людство розглядають партію великого Леніна як один з найдосвідченіших і найсильніших загонів комуністичного руху, який ніколи не поступається класовими принципами заради власної вигоди, завжди знаходить правильне поєднання національних і інтернаціональних завдань. Тепер, говорять вони, як ніколи раніше, пробним каменем ширості і чесності кожного діяча комуністичного руху, критерієм його вірності пролетарському інтернаціоналізмові є ставлення до КПРС і СРСР. Так, Голова Компартії Люксембургу Рене Урбані пише: «Наша партія вважає не тільки своїм інтернаціональним, а й патріотичним обов'язком постійно зміцнювати і розвивати інтернаціоналістські відносини з радянським народом, його ленінською партією. XXIV з'їзд КПЛ під-

¹⁸ Там же.

¹⁹ Коммунист.— 1986.— № 5.— С. 10.

креслив: «Виступаючи за дружбу і співробітництво з Радянським Союзом, ми діємо не тільки як виразники інтересів нашого робітничого класу, а й як патріоти своєї країни»²⁰.

Участь у роботі XXVII з'їзду КПРС 152 делегацій комуністичних, робітничих, революційно-демократичних, соціалістичних, соціал-демократичних, лейбористських та інших партій, представників демократичних громадських організацій із 113 країн переконливо свідчить про зростаючий авторитет нашої партії в рядах міжнародного комуністичного руху, серед усіх зарубіжних друзів першої в світі соціалістичної держави.

Дальший розвиток світового революційного процесу буде супроводжуватися новими успіхами всіх його рушійних сил, зміцненням єдності цих сил, зростанням місця і провідної ролі в ньому комуністичного руху. Рішення XXVII з'їзду КПРС, утвердження ним нової редакції Програми КПРС та інших важливих документів стануть новим могутнім імпульсом для успішного будівництва нового суспільства в нашій країні, в країнах соціалістичної співдружності. Вони ще активніше надихнуть братні комуністичні і робітничі партії, міжнародний робітничий клас, усіх наших зарубіжних друзів в їх боротьбі за світле і мирне майбутнє людства.

Валуйський А. А.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО МЕЖДУНАРОДНОГО КОММУНИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

В статье раскрывается большой творческий вклад XXVII съезда КПСС в марксистско-ленинскую теорию, стратегию и тактику международного коммунистического движения. Анализируется растущее влияние КПСС, братских партий в современном общественном развитии, в борьбе за прочный мир, социальное и национальное освобождение, социализм, показана борьба КПСС за дальнейшее укрепление сплоченности международного коммунистического движения.

²⁰ Урбани Рене. В интернационализме сила нашего движения.— Пробл. мира и социализма, 1985, № 12, с. 7.

Проти буржуазної фальсифікації історії

М. М. СОЛОМАТИН (Київ)

БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В АРСЕНАЛІ АНТИКОМУНІЗМУ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

В сучасній політичній та ідеологічній ситуації глобальна стратегія імперіалізму полягає в тому, щоб підірвати єдність всіх революційних сил — світового соціалізму, міжнародного пролетаріату, національно-визвольного руху, розколоти світовий соціалізм, розчинити в різних «національних моделях» міжнародний комуністичний і робітничий рух, нав'язати країнам, що визволилися від колоніального ярма, пута неоколоніалізму. До «хрестового походу» проти держав соціалістичної співдружності і суспільного прогресу активно підключились й буржуазні націоналісти різних відтінків — американські ультра, західнонімецькі та італійські неофашисти, сіоністи, українські буржуазні націоналісти. За своєю інтенсивністю, змістом і методами «психологічна війна», що її

нині веде імперіалізм, являє собою особливий різновид агресії. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК нашої партії товариш М. С. Горбачов вказував: «Не треба мати особливого політичного зору, щоб бачити, як імперіалізм в останні роки посилив підривну роботу і координує свої дії проти соціалістичних держав. Це поширюється на всі сфери — політичну, економічну, ідеологічну і воєнну»¹.

На необхідності викриття підривної діяльності імперіалізму США, використання ним з цією метою емігрантських буржуазно-націоналістичних центрів наголошувалося в резолюціях з'їздів, постановвах Пленумів ЦК Компартії України, виступах члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького.

Політична значимість і актуальність наукової критики буржуазного націоналізму визначили інтерес радянських дослідників до цієї проблеми. В монографіях В. П. Чередниченка ґрунтовно проаналізовано місце і роль емігрантських угруповань українських буржуазних націоналістів в антирадянській політиці імперіалістичних кіл². Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів і уніатської церкви, їх зв'язки з гітлерівськими та іншими ворожими розвідувальними службами розкриті в публікаціях К. Є. Дмитрука³. З'явилися дослідження, присвячені критиці буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії історії Української РСР⁴. У працях М. М. Варварцева дається оцінка буржуазного «українознавства», що виступає зняряддям ідеологічних диверсій імперіалізму, визначено основні напрями, методи і прийоми буржуазно-націоналістичної пропаганди⁵. Прислужництво українських буржуазних націоналістів фашистам у роки Великої Вітчизняної війни, суть їх людиноненавистницької ідеології і злочинної діяльності розкрито в книгах В. О. Замлинського⁶.

Особливе місце займають монографії В. Ю. Євдокименка і Ю. І. Римаренка, присвячені критиці світоглядних основ українського буржуазного націоналізму, його антикомуністичної та антирадянської спрямованості⁷. Підготовлено також ряд колективних монографій, в яких викриваються буржуазно-націоналістичні фальсифікації економічного розвитку Української РСР, радянського способу життя, ленінської національної політики партії, історичного минулого українського народу⁸. Поглиблено критику реакційної суті такого різновиду буржуазного націоналізму, як сіонізм, показано його змикання на антирадянській платформі з українським буржуазним націоналізмом⁹.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985.— С. 23—24.

² Чередниченко В. П. Націоналізм проти нації.— К., 1970.— 191 с.; Чередниченко В. П. Анатомія предательства : Укр. буржуаз. націоналізм — орудие антисов. політики імперіалізма.— К., 1983.— 326 с.

³ Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму : Крах антинар. діяльності уніат. і автокеф. церков.— К., 1976.— 382 с.; Дмитрук К. Є. Приречені : Буржуазно-націоналіст. та уніат. провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції.— Львів, 1981.— 327 с.

⁴ Нагорна Л. О. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні.— К., 1971.— 198 с.

⁵ Варварцев М. М. Буржуазне «українознавство» — зняряддя ідеологічних диверсій імперіалізму.— К., 1976.— 182 с.; Варварцев М. М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму.— К., 1974.— 190 с.

⁶ Замлинський В. О. Шлях чорної зради : Про людиноненавистницьку ідеологію і злочин. діяльність укр. бурж. націоналістів.— Львів, 1969.— 168 с.; Замлинський В. О. Тавровані презирством народу : Про антирад. діяльність укр. бурж. націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1974.— 96 с.

⁷ Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— К., 1968.— 293 с.; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації.— К., 1974.— 383 с.

⁸ Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму.— К., 1974.— 236 с.; Буржуазний націоналізм — зняряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки.— К., 1979.— 310 с.

⁹ Римаренко Ю. І. Антикомуністичний альянс : Критика идеол. и соц. полит. доктрин междунар. сионизма и укр. бурж. национализма.— К., 1981.— 132 с.

Мета цієї статті — виявити в історичному плані спільність еволюції, соціальних джерел і теоретичних основ антикомунізму і буржуазного націоналізму.

Говорячи про соціально-класовий зміст буржуазного націоналізму, класики марксизму-ленінізму неодмінно пов'язували його з економічним базисом капіталістичного суспільства. За словами В. І. Леніна, буржуазний націоналізм є результатом вікового гноблення «...поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи і переділи»¹⁰. Буржуазний націоналізм, як і буржуазна ідеологія в цілому, є продуктом відносин, що панують у капіталістичному суспільстві.

В боротьбі проти неї марксизм-ленінізм протиставив буржуазному націоналізмові пролетарський інтернаціоналізм — комуністичну ідеологію в національному питанні. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм, — писав В. І. Ленін, — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»¹¹.

Антикомунізм зароджувався як реакція на марксизм, тобто значно пізніше від становлення буржуазного націоналізму. На той час, тобто на середину минулого століття, буржуазний націоналізм в країнах капіталізму, що розвивався, виконував уже певну ідеологічну функцію захисту капіталістичного суспільства з притаманними йому економічною і політичною системами, духовними і моральними нормами. З самого початку антикомунізм був союзником буржуазного націоналізму в боротьбі проти пролетаріату і його революційної ідеології. На противагу марксизму, класики якого науково обґрунтували неминучість перемоги робітничого класу над його антиподом — класом буржуазії, буржуазні націоналісти стали проповідниками «єдиних інтересів нації», що складалася з буржуазії і пролетаріату. В. І. Ленін охарактеризував буржуазний націоналізм як такий, що «...з'єднує пролетаріат і буржуазію однієї нації, роз'єднує пролетаріат різних націй»¹².

На всіх етапах своєї еволюції антикомунізм тією чи іншою мірою — залежно від стратегічних і тактичних цілей — спирається на буржуазний націоналізм, використовуючи його як знаряддя в боротьбі проти революційного оновлення світу і соціального прогресу.

Як відомо, антикомунізм пройшов три етапи. Для першого з них характерні наклепи і фальсифікації, спрямовані проти вчення наукового комунізму, провокаційні кампанії проти комуністичних і робітничих партій, арешти і вбивства борців за світлі ідеали людства. Ще тоді, коли по Європі бродив лише привид комунізму, для його цкування об'єдналися всі реакційні сили — папа і цар, Меттерніх і Гізо, французька і німецька поліція. К. Маркс так охарактеризував перший етап антикомунізму: «Ця війна, що ведеться за допомогою наклепів, не має собі рівної в історії ні за масштабами воєнних дій, театр яких охопив усі країни, ні за тією одностайністю, з якою в ній беруть участь представники всіх відтінків пануючого класу»¹³.

На цьому етапі антикомунізм використовував націоналізм для розколу міжнародного робітничого руху і його перших комуністичних організацій — Союзу комуністів і I Інтернаціоналу. К. Маркс і Ф. Енгельс вели послідовну боротьбу проти буржуазно-націоналістичної ідеології, що захищала інтереси правлячого класу. Англійська буржуазія, за сло-

¹⁰ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 41.

¹¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Там же. — Т. 24. — С. 120.

¹² Ленін В. І. Проект платформи до IV з'їзду соціал-демократії Латиського краю // Там же. — Т. 23. — С. 200.

¹³ Маркс К. Звіт Генеральної Ради п'ятому щорічному конгресові Міжнародного Товариства Робітників, що відбувся в Гаазі 2—7 вересня 1872 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 18. — С. 128.

вами К. Маркса, добре знає, що в розколі пролетарів за національностями «...полягає справжня таємниця збереження її могутності»¹⁴. В іншому місці він писав, що антагонізм між англійськими та ірландськими робітниками «...є перешкодою для революції і спиртно використовується урядом та правлячими класами...»¹⁵. У «Німецькій ідеології» класики марксизму наголошували, що «...національна обмеженість взагалі протівна...»¹⁶. З неприязню Ф. Енгельс писав про «...низьке почуття націоналізму»¹⁷.

Тільки робітничий клас, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, виступав проти всіх і всяких націоналістичних передсудів. З глибокою вірою в торжество пролетарського інтернаціоналізму К. Маркс писав про солідарність у часи Паризької Комуні німецьких робітників з паризькими революціонерами. Недаремно під час тріумфального вступу до Берліна імператора Вільгельма і його армії народні маси зустріли катів паризьких комунарів вигуками: «Хай живе Комуна!»¹⁸. Лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», висунутий класиками марксизму, мав реальну матеріальну основу, а саме інтернаціоналістську за духом ідеологію і психологію робітничого класу. Ф. Енгельс щодо цього зазначав: «...Пролетарі в усіх країнах мають одні і ті ж інтереси, одного і того ж ворога, їх чекає одна і та ж боротьба; пролетарі в масі уже завдяки своїй природі вільні від національних передсудів, і весь їх духовний розвиток та рух по суті гуманістичний і антинаціоналістичний. Тільки пролетарі здатні знищити національну відособленість, тільки пролетаріат, що пробуджується, може встановити братерство між різними націями»¹⁹.

Ведучи нещадну боротьбу з буржуазним націоналізмом, класики марксизму водночас не ігнорували національного, адже саме їм належить заслуга діалектичного розв'язання інтернаціонального і національного. Вони завжди виступали проти будь-якого національного гноблення. Ф. Енгельс вказував: «Коли члени Інтернаціоналу, що належать до пануючої нації, закликають завойовану і ще й досі підлеглу націю забути про свою власну національність і становище, «відкинути національні незгоди» і т. д., то це не інтернаціоналізм, а не що інше, як проповідь підкорення гнітові, спроба виправдати й увічнити панування завойовника під прикриттям інтернаціоналізму»²⁰.

Наполегливу боротьбу проти буржуазного націоналізму в нових історичних умовах вів В. І. Ленін. Насамперед він чітко розкрив сутність будь-якого націоналізму, що полягала в розділенні і роздробленні «...пролетаріату під найбільш пристойними і прекраснозвучними приводами, наприклад, під приводом охорони інтересів «національної культури», «національної автономії або незалежності» і т. д. і т. п.»²¹ Це визначення дано у статті «Розбещування робітників витонченим націоналізмом», вміщеній у газеті «Путь правды» 10 травня 1914 р., тобто в період піднесення робітничого руху. В. І. Ленін підкреслював, що чим сильніше розвивається робітничий рух, тим відчайдушними стають спро-

¹⁴ Маркс К. Генеральна Рада—Федеральній Раді Романської Швейцарії // Там же.—Т. 16.—С. 389.

¹⁵ Запис промови К. Маркса про становище Міжнародного Товариства Робітників в Німеччині і Англії // Там же.—Т. 17.—С. 629.

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія : Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // Там же.—Т. 3.—С. 453.

¹⁷ Див.: Енгельс Ф. Лист до редактора газети «Northern Star» // Там же.—Т. 4.—С. 482.

¹⁸ Див.: Запис промови К. Маркса про становище Міжнародного Товариства Робітників в Німеччині і Англії // Там же.—Т. 17.—С. 629.

¹⁹ Енгельс Ф. Свято націй в Лондоні : (У зв'язку з річницею проголошення фр. республіки, 22 верес. 1792 р.) // Там же.—Т. 2.—С. 565.

²⁰ Енгельс Ф. Про взаємовідносини між ірландськими секціями і Британською федеральною радою // Там же.—Т. 18.—С. 73.

²¹ Ленін В. І. Розбещування робітників витонченим націоналізмом // Повне збір. творів.—Т. 25.—С. 138.

би експлуататорів придушити і роздробити його. Отже, з одного боку, армія і поліція для придушення, а з другого — буржуазні погляди, насамперед націоналістичні — для роздроблення. «Обидва ці прийоми, — писав Володимир Ілліч, — придушення насильством і роздроблення буржуазним впливом, практикуються завжди в усьому світі, в усіх країнах, причому то один, то другий прийом висуваються на чергу різними партіями пануючих класів»²². За сімдесят з лишком років, що минули з часу написання цих слів, становище в світі невідомо змінилося, однак прийоми залишилися ті ж самі, а націоналізм став знаряддям імперіалістичної реакції в боротьбі проти робітничого руху, всіх революційних сил сучасності. При цьому буржуазія широко використовує потужні засоби масової пропаганди — пресу, телебачення, радіо, кіно.

В «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Ленін ставив завдання перед комуністами Росії і України терпеливою, наполегливою, впертою спільною працею перемогти націоналістичні підступи всілякої буржуазії, націоналістичні передсуди всілякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних національностей. Він писав: «І буржуазія всіх країн, і всілякі дрібнобуржуазні партії, «угодовські» партії, які допускають союз з буржуазією проти робітників, найбільше старалися роз'єднати робітників різних національностей, розпалити недовір'я, порушити тісний міжнародний союз і міжнародне братерство робітників»²³. У даному разі Володимир Ілліч мав на увазі дрібнобуржуазні партії і угруповання українських буржуазних націоналістів, які намагалися відокремити робітничий клас України від російського пролетаріату. Створена ними буржуазна Центральна рада відмовилася визнати перший Радянський уряд, а потім проголосила відокремлення України від Радянської Росії, розраховуючи запросити війська кайзерівської Німеччини і потопити у крові революційний рух.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював ворожість буржуазного націоналізму інтересам нації. Буржуазія завжди намагається маскувати свої класові інтереси інтересами національними, загальнонародними. Нація розглядається нею як єдина спільність, позбавлена будь-яких класових антагонізмів — мовляв, одна мова, одна нація, одна батьківщина. Тим самим ідеологічно забезпечується експлуатація робітничого класу, всіх трудящих.

В. І. Леніну довелося вести рішучу боротьбу з такими різновидами буржуазного націоналізму, як сіонізм і український буржуазний націоналізм, що й сьогодні використовуються імперіалістичною реакцією для придушення революційного руху. Загальновідома позиція Володимира Ілліча щодо Бунду, діячі якого намагалися розколоти РСДРП за національною ознакою, вимагаючи утворення федерації самостійних національних партійних організацій. Прийняття їх вимог означало б самоліквідацію партії.

Виступаючи проти сіоністських догм про єдину безкласову єврейську націю (до речі, й нині популярних не тільки в сіоністських колах, а й серед українських буржуазних націоналістів, які твердять, у свою чергу, про єдину безкласову українську націю), В. І. Ленін звертав увагу на те, що й серед євреїв існують класові антагонізми, є євреї багаті і бідні. «Багаті євреї, — підкреслював він, — як і багаті росіяни, як і багаті всіх країн, в союзі один з одним, душать, гноблять, грабують, роз'єднують робітників»²⁴.

На одну дошку з бундівцями В. І. Ленін ставив українських буржуазних націоналістів типу Л. Юркевича і Д. Донцова, які видавали себе за українських «націонал-соціалістів». Ніякими соціалістами вони на-

²² Там же.

²³ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Там же. — Т. 40. — С. 45.

²⁴ Ленін В. І. Про погромне цькування євреїв // Там же. — Т. 38. — С. 236.

справді не були, про що свідчив, зокрема, політичний шлях Донцова — згодом головного ідеолога профашистської Організації українських націоналістів (ОУН). За висловом Володимира Ілліча, націоналістичні письменники, які об'єднувалися в 1913—1914 рр. навколо журналу «Дзвін», у тому числі Л. Юркевич, обдурювали трудящих лозунгами національних інтересів, а по суті захищали свої принципи витонченого націоналізму. Український буржуазний націоналізм завжди був ворогом нації, її прогресу, її культури. Той же Юркевич, писав В. І. Ленін, «...зраджує інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України»²⁵. Характеризуючи класову спрямованість його концепцій, Володимир Ілліч підкреслював, що це «справжній буржуа і до того ж короткозорий, вузький, тупий буржуа»²⁶. Ці слова актуальні й сьогодні, коли українські буржуазні націоналісти служать зняряддям сучасної імперіалістичної реакції.

Новий етап антикомунізму розпочався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції — головної події нашого століття. В антикомунізмі провідне місце стала посідати антирадянщина. Виступаючи на VI Всеросійському надзвичайному з'їзді Рад, В. І. Ленін підкреслював: «Можна сказати зараз, що вся англо-французька і американська преса в руках капіталістів, — а вона орудує мільярдами, — що вона діє вся, як один синдикат, щоб замовчувати правду про Радянську Росію, щоб поширювати брехню й наклепи проти нас»²⁷.

Відверто антирадянська спрямованість притаманна і буржуазному націоналізму цього етапу. Це зумовлюється, по-перше, тим, що після перемоги соціалізму, успішного розв'язання національного питання було усунуто соціальний ґрунт для будь-яких спекуляцій навколо нього. Історичний досвід свідчить, що тільки шляхом соціалістичної революції можна знищити національний гніт, добитися повної рівноправності всіх націй і народностей. Перемога інтернаціоналізму в такій багатонаціональній країні, як Радянська держава, означала крах буржуазно-націоналістичних постулатів.

По-друге, перемога соціалізму й ліквідація експлуататорських класів у СРСР позбавили буржуазний націоналізм соціальної бази. Адже саме дрібний сільський буржуа — куркуль був найбільш схильний до сприйняття націоналістичної ідеології. Його інтереси захищали в період боротьби проти Радянської влади на Україні Центральна рада, петлюрівці, різні буржуазно-націоналістичні партії і угруповання. Про соціальну базу буржуазного націоналізму — куркульство В. І. Ленін писав: «Куркуль шалено ненавидить Радянську владу і готовий передумити, перерізати сотні тисяч робітників... Так було у нас на очах в Латвії, у Фінляндії, на Україні, в Грузії. Скрізь жадна, що обжерлася, звіряча куркульня з'єднувалася з поміщиками і з капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі. Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом»²⁸.

По-третє, після Великого Жовтня на службу антикомуністичним і антирадянським організаціям перейшли буржуазні націоналісти, що втекли за кордон у ході боротьби за утвердження соціалістичного ладу. Як зазначав В. І. Ленін, «вся контрреволюція забарвлена в націоналістичний колір»²⁹. Йшлося насамперед про українських, білоруських, грузинських, вірменських, азербайджанських, а пізніше (після 1940 р.)

²⁵ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Там же.— Т. 24.— С. 125.

²⁶ Там же.

²⁷ Ленін В. І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6—9 листопада 1918 р. : Промова про міжнар. становище 8 лист. // Там же.— Т. 37.— С. 157.

²⁸ Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! // Там же.— С. 37.

²⁹ Ленін В. І. Тези реферату в національному питанні // Там же.— Т. 24.— С. 366.

буржуазних націоналістів з Литви, Латвії, Естонії. Емігрувавши за кордон, вони розгорнули там шалену антирадянську діяльність. У них була одна мета — на багнетах іноземних інтервентів повернутися додому і розправитися з революційним народом. Про войовничо антирадянську спрямованість українського буржуазного націоналізму свідчило його ганебне прислужництво гітлерівському фашизму.

З українським фашизмом націоналісти пов'язували майбутнє України. Наприкінці 30-х років, коли виношувалися плани нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, слова «український фашизм» можна було знайти в будь-якому буржуазно-націоналістичному виданні. «Тільки шляхом українського фашизму... українська нація здобуде собі визволення», — пророкували націоналісти³⁰⁻³².

Що малося на увазі під таким «визволенням», свідчив так званий «акт 30 червня», річниця підписання якого й досі відзначається націоналістичною еміграцією. В окупованому фашистами Львові нинішній глава АБН (одіозного за своєю реакційністю антибільшовицького блоку народів) Я. Стецько розіграв спектакль проголошення «української держави». Однак на початку війни сп'янілим від успіхів фашистам була непотрібна маріонеткова «українська держава», і «уряд» Стецька вони розігнали. Потім, після Сталінградської і Курської битв, коли гітлерівські армії зазнавали однієї поразки за іншою, окупанти зглянулись на лакуз і дозволили їм сформувати дивізію СС «Галичина». Такою була ганебна історія українського фашизму.

Всіляко фальсифікуючи історію, націоналісти поширюють міф про якусь боротьбу з фашистською Німеччиною, яка, мовляв, розпочалася з моменту проголошення «акту 30 червня». Бандерівський «Шлях перемоги» писав: «Україна вступила в боротьбу проти Німеччини вже 30-го червня 1941 року» (1982, 28 лют.). Однак ця брехня настільки одіозна, що її викривають самі ж націоналісти. Опозиційний до бандерівців часопис «Самостійна Україна» зазначав: «Це звичайний блеф Ярослава Стецька, який фактично... мріяв про дальшу співпрацю з німецьким абвером, а не про будь-яку війну» (1982, № 7-9, с. 3).

Підкреслюючи важливість боротьби з буржуазним націоналізмом у післяжовтневий період, В. І. Ленін вказував: «Боротьба з цим злом, з найбільш закоренілими дрібнобуржуазними-національними передсудами, тим більше висувається на перший план, чим злободеннішим стає завдання перетворення диктатури пролетаріату з національної (тобто існуючої в одній країні і нездатної визначати всесвітню політику) в інтернаціональну (тобто диктатуру пролетаріату принаймні кількох передових країн, здатну мати вирішальний вплив на всю світову політику)»³³.

З утворенням світової соціалістичної системи антикомунізм трансформувався, вступив у свій нинішній, третій етап. Об'єктом його політичних та ідейних нападок стали основні революційні сили сучасності — світовий соціалізм, міжнародний пролетаріат і його партії, національно-визвольний рух. Слід звернути увагу, що цільові настанови антикомунізму, які не були здійснені на першому етапі, переходять у другий, а потім і в третій етапи. З цієї причини антирадянщина виступає найбільш войовничою складовою частиною сучасного антикомунізму.

На сторінках журналу «Проблеми мира и социализма» було опубліковано матеріали про обговорення нових тенденції і явищ у діяльності антикомуністичних сил на засіданні Комісії журналу з проблем науки, культури і соціологічних досліджень. У них насамперед відзначався все більш войовничий характер антикомунізму, який поєднується з ірраціоналізмом, апеляцією до забобонів, емоцій, з перенесенням основно-

³⁰⁻³² ЦДАЖР УРСР, ф. 4465, оп. 1, спр. 197, арк. 5.

³³ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 157.

го аспекту боротьби з комунізмом, реальним соціалізмом із сфери теоретичної у сферу буденної свідомості. Звідси випливає і ставка на «психологічну війну» й ідеологічні диверсії, на підривну діяльність. Комісія відзначила такі основні тенденції сучасного антикомунізму: «помітне розширення соціальної і регіональної «географії»; активне зближення, злиття його різних загонів і напрямів; перехід від порівняно стихійної, роз'єднаної, незадовільно програмованої діяльності до розгорнутої, широкої системи політичних і пропагандистських заходів, що реалізуються у відповідності з єдиною стратегією і тактикою; надзвичайне розмаїття методів і засобів діяльності, включаючи диференційований підхід до різних країн і груп країн, до різних соціальних і політичних сил, різних прошарків і груп населення і т. д.»³⁴

В усіх цих сферах сучасний антикомунізм широко використовує буржуазний націоналізм, його політичні та ідеологічні постулати. Сучасний націоналізм багатолікий і підступний. Прикриваючись маскою «американізму», він відстоює так звані «спільні інтереси» американської нації, бореться проти всього, що протистоїть їм, — страйкового руху («не в інтересах нації»), масового руху за мир і припинення гонки озброєнь («Америка повинна бути найсильнішою і наймогутнішою»), комуністичних і робітничих партій («вороги нації, агенти Москви»). Крім того, буржуазний націоналізм виправдовує агресивну зовнішню політику імперіалізму. Соціалістичні нації і народності оголошуються «поневоленіми націями» і нібито в «інтересах їх визволення» проводяться галасливі кампанії, що є грубим втручанням у внутрішні справи держав соціалістичної співдружності. Імперіалістичні кола намагаються розколоти міжнародний комуністичний і робітничий рух, нав'язуючи всілякі «національні моделі» соціалізму і марксизму, давно збанкрутілі ідейки націонал-комунізму. Ставиться знак рівності між національно-визвольним рухом і націоналізмом, а цей останній використовується для протиставлення молодих незалежних країн світові соціалізму, для накинення на них ярма неоколоніалізму.

Комуністична партія Радянського Союзу завжди надавала великого значення боротьбі з політикою та ідеологією буржуазного націоналізму, викриттю всіляких націоналістичних ухилів у своїх лавах і в міжнародному комуністичному й робітничому русі. Значну увагу цьому питанню приділив і XXVII з'їзд КПРС. У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові партії, з якою виступив товариш М. С. Горбачов, знову наголошувалося на необхідності принципової, рішучої боротьби проти будь-яких проявів національної обмеженості і чванливості, націоналізму і шовінізму³⁵⁻³⁷.

Спільність еволюції антикомунізму і буржуазного націоналізму є наслідком спільності їх соціальних джерел, класової спрямованості. Соціальну основу антикомунізму і буржуазного націоналізму становлять буржуазія, інші експлуататорські класи. Саме цим пояснюється спільність їх класової спрямованості — проти робітничого класу, трудящих мас, марксистсько-ленінської ідеології, реального соціалізму. Щоправда, буржуазний націоналізм всіляко приховує свою сутність. У сучасних умовах він навіть не проти того, щоб прикритися так званими «соціалістичними ідеями», але це не змінює становища.

Досить проаналізувати класову спрямованість націоналізму, щоб виявити його буржуазне нутро. Ще в 20-х роках вустами свого ідеолога Д. Донцова український буржуазний націоналізм проголосив «негацію соціалізму». Характеризуючи ідеологічні постулати українського буржуазного націоналізму, його історик І. Лисяк-Рудницький відзначав: «На-

³⁴ Пробл. мира и социализма.— 1980.— № 6.— С. 6.

³⁵⁻³⁷ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. 1986 р.— К., 1986.— С. 65.

самперед, ворожість до соціалізму — реакція на панування соціалістичних течій в українському політичному житті і на радянський режим»³⁸.

Про антикомуністичну, антирадянську спрямованість буржуазного націоналізму, в тому числі українського, пишуть багато західних істориків і політологів. Наприклад, відомий американський історик Дж. Армстронг, автор книги «Український націоналізм», що витримала кілька видань, зазначає: «Український націоналізм став ворогом комунізму»³⁹. Більше того, він прозоро натякає на прислужницьку роль українського буржуазного націоналізму в антикомуністичній стратегії імперіалізму: «Для українського націоналістичного руху тепер більше, ніж будь-коли, тісно пов'язана із спільною опозицією комуністичній владі»⁴⁰. Іншими словами, націоналізм існує постільки, поскільки він потрібний імперіалістичній реакції. В. І. Ленін точно визначив класову спільність всіх і всяких антикомуністичних, антирадянських рухів, у тому числі буржуазно-націоналістичних: «Це один хор, один оркестр. Правда, в таких оркестрах не буває одного диригента, який по нотах розіграє п'єсу. Там диригує міжнародний капітал...»⁴¹.

Шалена лють до марксистсько-ленінської спадщини — характерна риса буржуазно-націоналістичної ідеології. Слідом за американською адміністрацією націоналісти розводять балаканину про «упадок ролі комуністичної ідеології». За їх твердженнями, Маркс, мовляв, «думав лише про економіку» і нехтував права людини (Шлях перемоги, 1983, 27 лют.). Викладаючи основи так званої «історіософії» українського буржуазного націоналізму, націоналістичний професор Ю. Бойко виступає проти марксистського вчення про класову боротьбу. Однак не в змозі її заперечити він згідно із старими націоналістичними постулатами закликає концентрувати увагу не на ній, а «на зростанні внутрішньої національної спаяності, на розвиткові органічності нації» (Визвольний шлях, 1983, № 2, с. 198).

Втім націоналісти вважають, що для читання праць класиків марксизму-ленінізму «потрібно дуже багато часу і майже надлюдського зусилля». Так, зокрема, писав журнал «Сучасність» у рецензії на книжку П. Балея «Обезвласнене суспільство», присвячену фальсифікації марксистської теорії. Тому, на їх думку, краще зовсім заперечити це вчення, користуючись «дешевими і непов'язаними з темою прийомами», як зробив Балея.

Щоправда, в буржуазно-націоналістичній «марксології» існує і більш підступна тенденція, що знаходить відображення, наприклад, у працях А. Камінського. Її суть полягає в тому, щоб на свій націоналістичний кшталт «проінтерпретувати» марксизм, «визнати» деякі його положення, але заперечити основне — неминучість революційного оновлення світу. В. І. Ленін свого часу викрив «...міжнародне прагнення теоретиків буржуазії вбити марксизм «лагідністю», задушити обіймами, шляхом ніби визнання «всіх» «справді наукових» сторін і елементів марксизму, крім «агітаторської», «демагогічної», «бланкістсько-утопічної» сторони його. Інакше кажучи: взяти з марксизму все, що прийнятне для ліберальної буржуазії, аж до боротьби за реформи, аж до класової боротьби (без диктатури пролетаріату), аж до «загального» визнання «соціалістичних ідеалів» і зміни капіталізму «новим ладом», і відкинути «тільки» живу душу марксизму, «тільки» його революційність»⁴².

З особливим старанням «українська марксологія» фальсифікує марксистсько-ленінське вчення з національного питання. З нагоди 60-річ-

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 238.

³⁹ Armstrong J. Ukrainian Nationalism.— Littleton, 1980.— P. 10.

⁴⁰ Ibid.— P. 320—321.

⁴¹ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників, 27 берез. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 124—125.

⁴² Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Там же.— Т. 26.— С. 214.

ця утворення СРСР буржуазно-націоналістична преса писала, що «марксизм-ленінізм виявився нездатним вирішити національні проблеми» (Сучасність, 1983, № 3, с. 61), перекручувала історію нашої партії, яка, мовляв, «жодної послідовної національної програми не мала». Політика КПРС, спрямована на дальший розквіт і зближення націй, видається за політику «якнайскорішого злиття націй», їх русифікації і насильницької асиміляції (Українське слово, 1983, 20 лют.). Утворення СРСР, за твердженням націоналістів, не було логічним завершенням справи Великого Жовтня, а якимось компромісом між комунізмом і націоналізмом (Українські вісті, 1983, 7 берез.). Ставлення до марксистсько-ленінської спадщини, в тому числі з національного питання, свідчить про спільність ідеологічних постулатів антикомунізму і буржуазного націоналізму.

Антикомунізм як ідеологічна реакція буржуазії на виникнення наукового комунізму пов'язаний з філософією ідеалізму, прагматизмом і суб'єктивним тлумаченням дійсності, запереченням об'єктивної істини, а значить, з агностицизмом. Відомий дослідник ідеології сучасного антикомунізму Б. А. Шабад дійшов висновку, що «для гносеології сучасного антикомунізму характерні різні форми ідеалізму, як об'єктивного, так і суб'єктивного, а для багатьох форм сучасної антикомуністичної ідеології — їх суперечливе поєднання. А це означає, що методологічному монізму теорії наукового комунізму, що дає наукову картину світу на матеріалістичній основі, антикомунізм як хибна свідомість протиставляє ідеалістичний плюралізм як методологічну основу фальсифікації об'єктивної дійсності»⁴³.

Які ж теоретичні засади буржуазного націоналізму? Своїм ідейним прапором український буржуазний націоналізм проголошує так звану християнську філософію з її розумінням матерії і свідомості, часу і простору, проблем пізнання світу⁴⁴. Основне питання філософії вона розв'язує з ідеалістичних позицій. «Християнська філософія, — зазначав націоналістичний богослов А. Михальський, — визнає існування й духу, й матерії, віддаючи примат духові» (Українська думка, 1972, 3 лют.).

Антикомунізмом пройняті й ідеологічні догмати сіонізму. Ще в 1920 р. У. Черчілль писав, що вважає сіонізм «відповіддю міжнародному комунізмові». Для теоретичного обґрунтування основної догми про «всесвітню єврейську націю» сіоністи використовують теологічний націоналізм. Націоналісти всіх гатунків поділяють теоретичні постулати релігійного вчення про бога і людину, матерію і свідомість, про кордони людського пізнання. Якщо український буржуазний націоналізм взяв на озброєння християнську філософію, то сіонізм намагається ототожнити себе з іудаїзмом, використати його для маскування власної, класової суті і політичної спрямованості⁴⁵.

Час від часу у виданнях українських буржуазних націоналістів ставиться питання про так зване «ідейне доозброєння», тобто пошуки якихось нових ідейних основ, що могли б об'єднати націоналістично настроєних емігрантів у боротьбі проти сил прогресу і соціалізму. Однак подібно до того, як духовні пастирі довоєнного націоналізму Д. Донцов і Ю. Вассиян переспівували реакційні ідейки Ніцше, Шпенглера, геббельсівських пропагандистів, сучасні націоналісти для «ідейного доозброєння» запозичують всілякі буржуазні філософські концепції, на які спирається антикомунізм, — неотомізм, неопозитивізм, екзистенціалізм, плюралізм, конвергенцію і т. п. Спільність еволюції й соціальна спорідненість антикомунізму і буржуазного націоналізму доповнюється спільністю їх теоретичної бази.

⁴³ Шабад Б. А. Кризис идеологии антикоммунизма. — М., 1973. — С. 187.

⁴⁴ Кушнір М. Перспективи українського християнського націоналізму. — Філадельфія, 1973. — С. 49.

⁴⁵ Вопр. философии. — 1983. — № 9. — С. 76.

Таким чином, буржуазний націоналізм є невід'ємною складовою частиною як буржуазної ідеології в цілому, так і її найбільш реакційних течій — антикомунізму і антирадянщини. В глобальній стратегії імперіалізму, спрямованій на увічнення капіталізму і протистояння соціальному прогресові, ставка робиться на націоналізм, якому відводиться важлива роль у боротьбі проти революційних рухів сучасності.

На всіх етапах своєї еволюції антикомунізм використовував буржуазний націоналізм відповідно до власних стратегічних і тактичних намірів. Тому, хоча буржуазний націоналізм зародився раніше, ніж антикомунізм, після появи останнього можна говорити про їх еволюційну спільність. Не викликає сумніву й спільність їх соціальних джерел. При всій різноманітності теоретичних концепцій, які покладені в основу сучасного антикомунізму і буржуазного націоналізму, для них характерні посилення ідеалістичних і метафізичних тенденцій, відхід від істини при пізнанні соціальних явищ, поєднання ідеалізму і агностицизму.

Н. Н. Соломатин

БУРЖУАЗНЫЙ НАЦИОНАЛИЗМ В АРСЕНАЛЕ АНТИКОММУНИЗМА:
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Резюме

В статье раскрываются исторические аспекты общности антикоммунизма и буржуазного национализма в плане их эволюции, социальных истоков и теоретических основ. Автор подчеркивает, что на всех этапах своего развития в той или иной мере — в зависимости от стратегических и тактических целей — антикоммунизм использует буржуазный национализм как орудие в борьбе против революционного обновления мира и социального прогресса.

100-річчя Міжнародного свята солідарності трудящих Першого травня

З ІСТОРІЇ ВІДЗНАЧЕННЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ В США І КРАЇНАХ ЄВРОПИ

О. О. КОВАЛЬЧУК (Київ)

День Першого травня відкрив нову сторінку історії класової боротьби пролетаріату, став міжнародним святом солідарності трудящих усього світу.

Святкуванню 1 Травня, сторіччя якого прогресивне людство відзначає в цьому році, передували події 1886 р. у Сполучених Штатах Америки. Це була напружена боротьба пролетаріату, всіх трудящих країни за встановлення 8-годинного робочого дня, що є «попередньою умовою, без якої всі дальші спроби поліпшення становища робітників і їх визволення приречені на невдачу...»¹.

Поштовхом до політичного піднесення трудящих мас стала Громадянська війна в США (1861—1865 рр.), яка сприяла бурхливому економічному розвитку країни, але не принесла бажаної свободи та поліпшення умов життя й праці мільйонам американців. «Першим плодом Громадянської війни була агітація за восьмигодинний робочий день», яка поширювалася «семимильними кроками... від Атлантичного океану до Тихого, від Нової Англії до Каліфорнії»²,— підкреслив К. Маркс у «Капіталі».

Вимоги встановити 8-годинний робочий день в Америці вперше пролунали ще у 30-ті роки. 19 листопада 1836 р. газета «Нейшнл лейборер» опублікувала матеріал, в якому йшлося про те, що необхідно вести агітацію за скорочення робочого дня, оскільки 8 годин щоденної праці більше ніж достатньо для кожної людини³. Однак це були ще поодинокі голоси. У 60-ті роки ця вимога висувалася дедалі частіше та активніше. Перші важливі кроки в цьому напрямі були зроблені американськими робітниками на конгресі профспілки слюсарів і ковалів, який відбувся в 1863 р. у Бостоні. В його резолюції було зазначено, що завданням першочергової ваги для робітників США є боротьба за скорочення робочого дня до 8 год. І. Стюард, якого сучасники називали «основоположником й ініціатором руху за восьмигодинний робочий день», неодноразово підкреслював, що дана вимога не являє собою панацеї, універсальних ліків для трудящих. Це лише перший, необхідний крок, як і ліквідація у країні рабства. Якщо ж цього не буде досягнуто, робітники ніколи не зможуть повністю звільнитися від експлуатації, нещастя та бідності⁴. Саме І. Стюард, як підкреслив американський історик-марксист Ф. Фонер, закликав до розгортання

¹ Маркс К. Інструкція делегатам тимчасової Центральної Ради з окремих питань.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 16.— С. 191.

² Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23.— С. 287.

³ Фонер Ф. История рабочего движения в США. Пер. с англ. Т. 1.— М., 1949.— С. 410—411.

⁴ Зорге Ф. Рабочее движение в Соединенных Штатах Америки : Пер. с нем.— Спб., 1907.— С. 143.

масової кампанії за 8-годинний робочий день. Він був ініціатором перетворення його в рух, що поширився на всі Сполучені Штати⁵.

Важливою подією в житті трудящих США став загальний робітничий з'їзд, що відбувся у 1866 р. в Балтіморі. На той час у країні налічувалося 207 профспілок у 53 галузях промисловості, які об'єднували близько 200 тис. чол., і понад 12 національних спілок⁶. Однак вони діяли ще ізольовано одна від одної. В резолюції ж з'їзду йшлося про необхідність створення єдиної національної партії, яка мала добиватися втілення у життя в усіх штатах закону про 8-годинний робочий день.

На цьому форумі було створено Національний робітничий союз на чолі з У. Сільвісом — одним з визначних діячів пролетарського руху Сполучених Штатів Америки⁷. К. Маркс вітав факт її організації й перші практичні кроки, особливо вимогу про встановлення 8-годинного робочого дня, яку було висунуто, незважаючи на недостатню зрілість робітничого руху, невисокий теоретичний рівень підготовки її керівництва, відсутність єдиної партії, лише «завдяки вірному інстинктові робітників»⁸.

Після з'їзду в країні розгорнувся масовий рух за скорочення тривалості робочого дня. На місцях було створено сотні ліг, які його очолили. З цим не міг не рахуватися американський уряд. Уже до 1867 р. в шести штатах було прийнято закон про 8-годинний робочий день. У 1868 р. конгрес США вперше в історії країни затвердив аналогічний федеральний закон для робітників та службовців державних установ. Проте він мав стільки обмежень, що практично зводився нанівець. Трудящі починали усвідомлювати, що лише шляхом боротьби можна завоювати своє законне право. Так, малярі, що взяли участь у 20-тисячній демонстрації 1871 р. в Нью-Йорку, несли транспаранти з написом: «Мирно, якщо можливо, насильницьким шляхом, якщо ми будемо змушені це зробити. Якщо ж мирні спроби виявляться безрезультатними, тоді — революція»⁹.

По країні прокотилася хвиля виступів робітників. Найбільші із страйків відбулися у Нью-Йорку в 1868, 1871 і 1872 рр. Вони завершилися грандіозною демонстрацією 10 червня 1872 р. Кількість трудящих, які добилися встановлення 8-годинного робочого дня, досягла 100 тис. чол.¹⁰.

Економічна криза, що почалася у 1873 р., привела до втрати робітниками небагатьох раніше завойованих ними позицій. Проте їх боротьба не була марною. Вона з новою силою відновилася у 80-х роках. У ній взяли активну участь різні верстви населення — корінні американці, негри, іммігранти тощо.

Трудящі Сполучених Штатів з піднесенням зустріли рішення конгресу 1884 р. Федерації організованих професійних спілок США й Канади * про організацію 1 травня 1886 р. їх загального виступу за встановлення 8-годинного робочого дня. Красномовним свідченням цього було збільшення чисельності страйків та їх учасників. Якщо за період з 1881 по 1884 рр. у США в середньому щорічно відбувалося до 500 маніфестацій за участю близько 150 тис. чол., то у 1885 р. відповідно — 700 і майже 250 тис., а в 1886 р. — 1527 та 600 тис. чол.¹¹.

⁵ Фонер Ф. Указ. соч.— С. 412.

⁶ Там же.— С. 390—391.

⁷ Фонер Ф. Очерк политической истории Америки : Пер. с англ.— М., 1955.— С. 454.

⁸ Маркс К. Людвігу Кугельману. 9 листопада 1866 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 31.— С. 431.

⁹ Фонер Ф. Указ. соч.— Т. 1.— С. 431.

¹⁰ Зорге Ф. Указ. соч.— С. 146.

* Створена в 1881 р. В 1886 р. її перейменовано в Американську Федерацію Праці (АФП).

¹¹ Аскольдова С. М. Начало массового рабочего движения в США (80-е годы XIX в.).— М., 1966.— С. 152.

Якщо у 1885 р. цією формою боротьби було охоплено 2467 підприємств, то в 1886 р.— 11562.

Масові виступи трудящих сколихнули всю країну. З кожним днем рух набрав дедалі більшого розмаху. Лозунг про встановлення 8-годинного робочого дня був найпопулярнішим у той час серед мас. Масштабами цього руху були налякані й лідери Федерації організованих професійних спілок, які претендували на роль його ініціатора. Керівництво найбільш масового і впливового на той час робітничого об'єднання — Ордену рицарів праці* — не лише відмежувалося від цього руху, а й намагалася ліквідувати його¹². Незважаючи на це, рядові члени об'єднання «у своїй масі примкнули до боротьби з великим ентузіазмом»¹³.

Ще до першотравневих подій частина робітників добилася права на скорочення робочого дня. Серед них — 35 тис. робітників м'ясоконсервних заводів Чикаго, 22 тис. будівельників та ін.¹⁴. Причому деякі з них досягли цього шляхом переговорів з підприємцями, не вдаючись до страйків. «Уперше серед населення, яке говорить по-англійськи,— писав 29 квітня 1886 р. Ф. Енгельс,— існує справжній масовий рух. Те, що він йде навпомацьки, незграбно, не маючи ні ясних цілей, ні знань, — неминуче. Усе це налагодиться; рух буде і повинен розвиватись, навчаючись на своїх власних помилках»¹⁵.

На день 1 травня в країні не було жодного промислового центру, робітники якого не підключилися до загальної боротьби. Виявом пролетарської солідарності стала участь у ній також тих, хто вже добився скорочення робочого дня. В Нью-Йорку відбулася 20-тисячна демонстрація трудящих. 50-тисячна маніфестація пройшла у Балтіморі 29 квітня. Протягом майже місяця, починаючи з 3 травня, страйкували 9 тис. чол. Частина їх вимог була задоволена. Центром виступу став Чикаго, де страйк оголосили 40 тис. робітників. Протягом наступних трьох днів їх кількість досягла 80 тис.

Демонстрації й мітинги відбулися також у Бостоні, Вашингтоні, Детройті, Канзас-Сіті, Рочестері, Філадельфії та багатьох інших містах. Усього ж у країні в мітингах взяли участь 350 тис. чол. З них 185 тис. добилися права на встановлення 8-годинного робочого дня. Крім того, близько 200 тис. робітникам шляхом переговорів з підприємцями вдалося скоротити свій робочий день з 12 до 9—10 годин¹⁶.

Буржуазія, налякана небаченою доти силою і розмахом робітничого руху, намагалася спровокувати сутички між трудящими й поліцією. Вона готова була вдатися до будь-якої провокації, щоб паралізувати цей рух, силкувалася посіяти ворожнечу між робітниками, підірвати авторитет їх керівників, закликаючи до фізичної розправи над ними. Так, чикагська газета «Мейл» писала: «Слідкуйте за А. Парсоном та А. Шпісом. Знайте, що прямими винуватцями будь-якої смуті будуть вони. Як тільки смута почнеться, розправтеся з ними...»¹⁷

* Масова організація американських робітників, яка відіграла важливу роль у розвитку робітничого руху в США. Була заснована в 1869 р. як таємна організація. Після виходу з підпілля (1878 р.) ряди Ордену швидко зростають. Так, у 1879 р. у ньому налічувалося близько 10 тис. робітників, а в 1886 р.— понад 700 тис. Після того, як керівництво його стало на шлях заперечення боротьби за 8-годинний робочий день, вплив Ордену почав різко падати. На кінець XIX ст. фактично перестав існувати.

¹² Йелл С. Из истории забастовочного движения в США : Пер. с англ.— М., 1950.— С. 63—64.

¹³ Бимба А. История американского рабочего класса : Пер. с англ.— М., 1930.— С. 137.

¹⁴ Зубок Л. И. Очерки истории рабочего движения в США. 1865—1918.— М., 1962.— С. 150.

¹⁵ Енгельс Ф. Фридриху Адольфу Зорге. 29 квітня 1886 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 36.— С. 384.

¹⁶ Фонер Ф. История рабочего движения в США: Пер. с англ.— Т. 2.— М., 1958.— С. 122.

¹⁷ Цит. за: Зубок Л. И. Указ. соч.— С. 152.

3 травня поліція Чикаго, скориставшись сутичкою між трудящими і штрейкбрехерами, відкрила вогонь по демонстрантах. Серед останніх були вбиті й поранені. Ввечері наступного дня робітники міста зібралися на Хеймаркетській площі на масовий мітинг-протест проти злочинів поліції, який, до речі, проходив з дозволу мера Чикаго. А. Парсонс, А. Шпіс та С. Філден, які виступали на ньому, затаврували анти-робітничу політику уряду й підприємців, говорили про тяжкі умови життя і праці трудящих, про необхідність скорочення робочого дня на всіх підприємствах до 8 годин. Під кінець мітингу на площу прибув поліцейський загін, командир якого наказав усім негайно розійтися. Останній оратор С. Філден зійшов з імprovізованої трибуни із словами: «Наші наміри — мирні». В цю хвилину провокатор кинув бомбу у поліцейських, внаслідок чого загинули 7 чол. Поліція почала стріляти в учасників мітингу. Кілька чоловік були вбиті, близько 200 — поранені¹⁸.

Наступного дня буржуазія розгорнула масований наступ на завоювання трудящих. Поступки, які вона була змушена раніше зробити, скасовувалися. На початку січня 1887 р. лише близько 15 тис. чол. змогли зберегти право на 8-годинний робочий день¹⁹. Майже всі виступи робітників у другій половині 1886 р. закінчувалися поразкою страйкарів. Сотні трудящих були заарештовані й серед них їх керівники — А. Шпіс, Ю. Швабс, О. Нібе, А. Фішер, Л. Лінг, С. Філден, А. Парсонс *. Незважаючи на підкуплених «свідків», властям так і не вдалося довести «провину» заарештованих. Відомий німецький марксист, діяч міжнародного робітничого руху, учень та соратник К. Маркса й Ф. Енгельса Ф. Зорге назвав цей процес насмішкою над елементарними правами і законами правосуддя. Він зазначав: «Буржуазія творила суд над пролетарями та їх вождями, а буржуазія, яка перемогла, не знає жалю до тих, хто замахається на її владу, шкодить її інтересам, підриває її позиції, погрожує її власності. Буржуазна республіка Сполучених Штатів показала світові приклад класового панування.., а класовому пануванню відповідає класова юстиція»²⁰.

Керівники чикагських робітників з обвинувачених перетворилися на грізних критиків капіталістичної системи. В своїх виступах вони висловили впевненість у кінцевій перемозі трудящих. «Якщо ви вважаєте, що, повісивши нас, ви зможете розтоптати робітничий рух, в якому мільйони гноблених людей вбачають свії порятунок, тоді вішайте нас,— сказав на суді А. Шпіс.— Але знайте, що ви затопчете тільки іскру, яка повсюдно розгорається у полум'я. Це полум'я народжується в надрах мас, і ви безсилі згасити його... Якщо ж ви вважаєте, що зможете знищити наші ідеї, які з кожним днем поширюються дедалі ширше й ширше.., відправивши нас на шибеницю..., якщо ви маєте намір страчувати людей тільки за те, що вони посміли сказати правду, тоді я безстрашно заплачу цю високу ціну»²¹.

У Сполучених Штатах Америки розгорнулася кампанія на захист засуджених. На знак солідарності з ними виступили також трудящі Англії, Франції, Голландії, Росії, Італії, Іспанії. Проте буржуазія була настільки налякана робітничим рухом, що вимагала негайної страти його керівників. Її було призначено на 11 листопада 1887 р. Приміщення, де мала відбуватися страта, було заповнене офіційними особами та репортерами. А. Шпіс, А. Фішер, Г. Енгель і А. Парсонс трималися мужньо. А. Шпіс сказав (і це були його останні слова): «Настане час,

¹⁸ И е л н С. Указ. соч.— С. 66, 68.

¹⁹ Там же.— С. 76.

* А. Парсонсу вдалося уникнути арешту, але, коли розпочався процес над його товаришами, він з'явився до суду.

²⁰ Цит. за: Зорге Ф. Указ. соч.— С. 251—252.

²¹ Цит. за: Бойер Р. и Морейс Г. Нерассказанная история рабочего движения : Пер. с англ.— М., 1957.— С. 166—167.

коли наше мовчання буде сильнішим за голоси, які ви знищите сьогодні»²².

Травневі події 1886 р. не пройшли безслідно для трудящих США. Підприємцям тільки тимчасово вдалося загасити полум'я їх боротьби, яка невдовзі набрала нової сили. У рядах робітничих організацій з'явилися тисячі нових членів. Єдність цілей сприяла зміцненню солідарності трудящих різних національностей.

На згадку про чикагську трагедію й мужність її борців I конгрес II Інтернаціоналу (липень 1889 р.) прийняв резолюцію, в якій зазначалося, що на 1 травня призначається велика міжнародна маніфестація «у раз назавжди встановлене число, щоб разом в усіх країнах та у всіх містах в один умовлений день трудящі висували вимогу скорочення законодавчим шляхом робочого дня до восьми годин»²³. Ф. Енгельс відзначив важливість цієї резолюції, назвавши її найкращим з того, що зробив конгрес²⁴.

До першотравневих подій 1890 р. готувались як робітники, так і капіталісти. В Європі, як писав Г. Плеханов, існували дві партії — буржуазія й пролетаріат. Серед першої панували розгубленість, страх, паніка. Всі надії вона покладала на військову силу. Стара Європа начебто готувалася до відбиття нашествия варварів²⁵. Армію було приведено в бойову готовність. Робітникам же, які візьмуть участь у маніфестаціях, загрожувало звільнення з роботи. Переляканим капіталістам 1 травня вважалося днем революції. В передовій статті віденської газети «Нойе фрайе пресе» від 30 квітня 1890 р. було яскраво зображено стан, у якому перебувала буржуазія. В ній зазначалося: «Солдати наготові; двері будинків закриті; у квартирах заготовлено припаси начебто для облоги; справи зупинилися; жінки та діти не наважуються вийти на вулицю...»²⁶.

Робітники зберігали спокій і тверду рішучість на повний голос заявити про свої справедливі вимоги. Соціал-демократи намагалися запобігти зіткненню трудящих з поліцією й військами, наголошуючи на необхідності мирного характеру першотравневих маніфестацій. Вони не вимагали обов'язково припинити роботу* 1 травня, вказуючи на можливість проведення вечірніх масових виступів трудящих, збору підписів з вимогами законодавчим шляхом встановити 8-годинний робочий день. Про настрій, що панував у середовищі робітників напередодні першотравневих маніфестацій, писала віденська газета «Арбайтер цайтунг»: «Все зважено та обговорено, ніщо не забуде. Ми впевнені, що 1 травня... скрізь залишить найсильніше враження... Мова йде про життєві інтереси мільйонів людей, і ці мільйони скажуть, що вони хочуть захищати свої інтереси. Тому приходьте всі бідні й пригноблені. Завтрашній день — день надії та впевненості в перемозі, один з тих, які мають рішучий вплив на хід історії... Покажіть силу, залізну дисципліну, доведіть, що у вас є класова свідомість»²⁷.

Першотравневі демонстрації й мітинги відбулися в 1890 р. у Німеччині та Австро-Угорщині, Франції й Італії, Сполучених Штатах Америки і Чехословаччині та в багатьох інших країнах світу. Кількість маніфестантів у Відні досягла 100 тис. чол., Будапешті — 60 тис., Мар-

²² Там же.— С. 170.

²³ Международные социалистические конгрессы.— Спб., 1906.— С. 49.

²⁴ Енгельс Ф. Лаурі Лафарг. 27 серпня 1889 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 37.— С. 208.

²⁵ Плеханов Г. В. 1 Мая 1890 г.— Литературное наследие : Первомайские статьи и речи. Сб. 2.— М., 1934.— С. 9.

²⁶ Там же.— С. 14.

* Конгрес II Інтернаціоналу 1891 р. рекомендував припинити роботу там, де це можливо. Амстердамський конгрес 1904 р. зобов'язав «пролетарські організації всіх країн припинити роботу в день 1-го травня скрізь, де це не завдасть шкоди інтересам робітників». — Международные социалистические конгрессы.— С. 50, 53.

²⁷ Плеханов Г. В. Указ. соч.— С. 14.

селі й Ліоні — 40—50 тис., Празі — 35, Стокгольмі, Чикаго — 20—30 тис., Варшаві — 30 тис., Львові — 3 тис.²⁸ і т. п.

Буржуазна преса розцінила мирний характер демонстрації робітників, як їх поразку. «Дейлі ньюз» 2 травня 1890 р. писала: «Травневі дні пройшли, а Європа продовжує стояти на місці». Особливо торжествувала англійська буржуазія. Проте її радість була недовгою. 4 травня* в лондонському Гайд-парку почали збиратися трудящі. Зібралось понад 300 тис. чол., у тому числі представники французьких, німецьких та російських соціалістів. Демонстрація в Лондоні була просто-таки грандіозною, відзначав Ф. Енгельс, який був присутній на ній. Англія ще ніколи не була свідком таких масових зборів. Нарешті вона «починає ворухнутися, сумнівів бути не може»²⁹.

Отже, першотравневі виступи пролетаріату світу, які, починаючи з 1890 р., стали традиційними й географія яких незмінно розширювалася, виявилися яскравим свідченням його класової свідомості, інтернаціонального єднання трудящих. Робітники всіх країн почали об'єднуватися «в один братерський союз для боротьби проти всякого гніту, проти всякої сваволі, проти всякої експлуатації...», вбачаючи в міцному союзі єдину запоруку успішної боротьби «за благо і щастя всього трудящого і пригнобленого людства»³⁰. І нині Першого травня трудящі роблять огляд своїм здобуткам, згуртовуються для дальшої боротьби за мир, працю, рівноправність та братерство.

²⁸ Международное рабочее движение : Вопр. истории и теории. Т. 2.— М., 1976.— С. 268.

* В 90-х роках XIX ст. і на початку XX ст. в окремих країнах травневі маніфестації відбувалися не 1 травня, а в першу травневу неділю.

²⁹ Енгельс Ф. Лаурі Лафарг. Лондон, 10 травня 1890 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 37.— С. 324—325.

³⁰ Ленін В. І. Перше Травня.— Повне зібр. творів.— Т. 10.— С. 75.

Н. А. ШИП (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ РОБІТНИКАМИ УКРАЇНИ В 1905—1907 рр.

Однією з найпоширеніших та найдавніших традицій пролетаріату є святкування дня міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня. У період революції 1905—1907 рр., яка, за висловом В. І. Леніна, «пробудила до політичного життя і до політичної боротьби мільйони робітників...»¹, відзначення цього свята справляло чималий вплив на розвиток їх класової свідомості, сприяло зростанню революційної активності мас в їх боротьбі за краще майбутнє.

В дореволюційній Росії трудящі, позбавлені всіх політичних прав, відзначали день всесвітньої пролетарської солідарності, ризикуючи своєю свободою і життям. У 90-х роках XIX ст. Перше травня святкувалося нелегально. Лише наприкінці XIX — на початку XX ст. великі страйки, що відбулися у ті дні в Петербурзі, Харкові, Києві та інших містах країни, набули масового політичного характеру. В. І. Ленін у «Передмові до брошури «Травневі дні у Харкові» (1900 р.) підкреслював необхідність того, «щоб це свято охопило якомога більше центрів, щоб воно було якомога значніше не тільки кількістю своїх учасників, але й їх організованістю, їх свідомістю, їх рішучістю почати безповоротну боротьбу за політичне визволення російського народу...»².

¹ Ленін В. І. Листи з далека.— Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 12.

² Ленін В. І. Передмова до брошури «Травневі дні у Харкові».— Там же.— Т. 4—С. 347.

Вождь пролетаріату надавав важливого значення політичному вихованню мас, зокрема на прикладі та досвіді святкування 1 Травня. На прохання одного з членів Оргкомітету по скликанню II з'їзду РСДРП він надіслав йому список питань, які необхідно висвітлити в доповідях. Серед них В. І. Ленін назвав і маївки. Бажано, пирав Володимир Ілліч, щоб товариші розповіли історію кожної з них, навели зведені дані по кожній демонстрації³. Він радив партійним комітетам на місцях організувати першотравневі страйки таким чином, щоб вони стали «демонстрацією проти самодержавства, вимогою політичної свободи»⁴.

У своїй революційній боротьбі очолюваний більшовиками російський пролетаріат неухильно керувався цими ленінськими настановами. Травневі виступи робітників країни у 1900—1903 рр. відбувалися під лозунгами: «Геть самодержавство!» При цьому висувалися, звичайно, й економічні вимоги.

Під час революції 1905—1907 рр. у Росії святкування Першого травня стало свідченням зростання політичної свідомості трудящих. Виконуючи рішення III з'їзду РСДРП (квітень 1905 р.) про необхідність дальшого залучення пролетаріату до революційної боротьби, більшовики активізували свою діяльність у цьому напрямку. Одним з важливих завдань вони вважали, зокрема, підготовку до святкування 1 Травня.

Першорядне значення в цьому плані мала написана В. І. Леніним і видана за підписом Бюро комітетів більшості та редакції газети «Вперед» листівка «Перше Травня». У ній пролунав заклик до трудящих покласти край ворожнечі між робітниками різних національностей. «Така ворожнеча,— говорилося в листівці,— вигідна тільки грабіжникам і тиранам, які живуть темнотою і розрізненістю пролетаріату. Євреї і християнин, вірменин і татарин, поляк і росіянин, фінляндець і швед, латиш і німець — всі, всі йдуть разом під одним загальним прапором соціалізму»⁵. Володимир Ілліч закликав усіх трудящих до боротьби за повалення самодержавства та підготовку збройного повстання⁶.

Ця листівка мала значний вплив на робітників, який виявився в активізації їх революційної діяльності. Заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», проголошений у 1848 р. в «Маніфесті Комуністичної партії», набув небаченої раніше злободенності й наповнився конкретним політичним змістом. Ідеї В. І. Леніна, що містилися у названій листівці, становили основу усної й друкованої пропаганди партії.

Більшовики Катеринослава перевидали її⁷. У ряді міст України було також надруковано першотравневі прокламації. Так, не пізніше 18 квітня 1905 р. Одеський комітет РСДРП опублікував листівку, проінняту духом інтернаціоналізму. В ній роз'яснювалися основні вимоги світового пролетаріату — 8-годинний робочий день, знищення постійних армій і організація народної міліції. Крім того, російські робітники висували власні вимоги — свободи слова, друку, зборів, страйків, спілок. Без цього вони не могли добитися свого визволення. У листівці містився заклик готуватися до збройного повстання⁸. Аналогічні прокламації надрукували Миколаївський та інші комітети РСДРП.

Катеринославський комітет більшості РСДРП закликав трудящих організувати 1 Травня демонстрацію, підкресливши, що в 1905 р. цей день відзначатиметься у Росії за небувалих умов, коли «наша приду-

² Див.: Ленін В. І. До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові.— Там же.— Т. 7.— С. 75.

⁴ Ленін В. І. Лист «Північному Союзові РСДРП».— Там же.— Т. 6.— С. 345.

⁵ Ленін В. І. Перше Травня.— Там же.— Т. 10.— С. 75.

⁶ Див.: Там же, с. 76, 78.

⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции.— Киев, 1955.— С. 17, 609.

⁸ Листовки большевиков Украины...— С. 98—101.

шена, забита вітчизна скинула кінець-кінцем з себе кайдани вікового сну»⁹.

Севастопольський комітет видав листівку, в якій ішлося про необхідність розгортання революційної боротьби проти царського самодержавства. У ній розповідалося про маївку й повідомлялося, що в місті, в порту і на кораблях флоту було розповсюджено прокламації, присвячені цьому святу. Сотні трудящих, відгукнувшись на цей заклик, зібралися за містом. Однак поліція оточила їх і багатьох заарештувала¹⁰.

Прокламації, відозви, листівки, присвячені відзначенню 1 Травня, нелегально розповсюджувалися на підприємствах та установах Катеринослава, Луганська тощо¹¹.

Уся агітаційно-масова робота у передсвяткові дні була спрямована на ідейно-політичне виховання народних мас, організацію загального політичного страйку і збройного повстання.

Питання про святкування 1 Травня обговорювалося на робітничих зборах багатьох підприємств Катеринослава, Луганська, Харкова, Одеси, Миколаєва. Про настрої, які панували серед трудящих, розповідає, наприклад, кореспонденція з Миколаєва, опублікована в газеті «Вперед» наприкінці квітня 1905 р.: «Тепер такий час, коли про що не зайшла б мова на публічних зборах, усе закінчується висновком: геть самодержавство, хай живуть Установчі збори»¹².

Щоб уникнути переслідувань, маївки, збори, страйки влаштовувалися не обов'язково першого числа, а й напередодні або після свята. З метою конспірації цей день відзначався в одних випадках за старим, в інших — за новим стилем. У цілому по Росії у травневих страйках взяли участь більш як 200 тис. чол. На Україні страйкували близько 45 тис. чол.¹³. Крім того, робітники багатьох підприємств збиралися на маївки, влаштовували демонстрації, спрямовані проти самодержавства.

Політична активність мас багато у чому залежала від рівня партійного керівництва ними. У справі відзначення Першого травня, зокрема в Києві, великої шкоди завдала опортуністична позиція меншовиків¹⁴. У квітні робітники заводів Південноросійського, Гретера і Криванека, залізничних майстерень та інших підприємств міста організували ряд мітингів, але належної підтримки з боку партійного комітету вони не одержали. Більше того, останній відмінив першотравневий виступ трудящих. Робітники Києва, позбавлені партійного керівництва, а також внаслідок репресій з боку місцевих властей (протягом 26 квітня — 2 травня було заарештовано 187 чол., які підозрювалися в революційній діяльності), посилення охорони підприємств солдатами і поліцією не змогли широко відзначити день пролетарської солідарності¹⁵. Однак завдяки більшовицькій агітації у Кадетському гаю все ж було організовано маївку, в якій взяли участь близько 120 чол., та страйк робітників окремих цехів заводів Гретера й Криванека та Південноросійського.

У Білій Церкві мітинг, що відбувся на березі р. Рось, перетворився на демонстрацію під лозунгом: «Геть самодержавство!»¹⁶. В

⁹ Там же.— С. 116.

¹⁰ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. : Сб. документов и материалов.— Симферополь, 1955.— С. 56—57.

¹¹ Див.: Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг. : Документы и материалы.— Днепрпетровск, 1975.— С. 102; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі : Зб. документів.— Вінниця, 1956.— С. 36; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 1201, арк. 4.

¹² Революция 1905—1907 гг. на Украине : Сб. документов и материалов в двух томах. Т. 2, ч. 1.— Киев, 1955.— С. 75.

¹³ Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 років на Україні.— К., 1955.— С. 170.

¹⁴ История Киев в трех томах. Т. 2.— Киев, 1983.— С. 344.

¹⁵ Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.).— К., 1960.— С. 119.

¹⁶ Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні.— К., 1980.— С. 38—39.

Харкові, Катеринославі, Миколаєві виступи трудящих закінчилися сутичками з поліцією¹⁷.

На мітингу 27 квітня робітники Харківського паровозобудівного заводу прийняли рішення влаштувати 2 травня політичний страйк. У ньому взяли участь близько 10 тис. чол.

Напередодні свята роботу припинили також працівники трьох друкарень і кількох фабрик міста¹⁸.

В Одесі жандарми довідалися, що соціал-демократи міста збираються відзначити день 1 Травня масовими маївками, організувати страйки на багатьох підприємствах. Щоб зірвати ці плани, в місця, де передбачалося провести збори, були направлені кінні наряди поліції. Незважаючи на це, о 4 годині біля с. Великий Фонтан зібралось до 200 чол., в основному робітники. Учасники маївки на околицях Балти прийняли резолюцію, в якій закликали народні маси підніматися на боротьбу за повалення самодержавства. Першотравнева масовка відбулася й у Інкермані. В ній взяли участь понад 2 тис. чол. З них понад 80 заарештовано¹⁹.

Першотравневі заклики більшовиків сприяли залученню до революційного руху широких мас трудящих. Робітників підтримали представники передової частини інтелігенції, студентська молодь. Більшовики прагнули також впливати у той час на політичну свідомість селян шляхом розповсюдження в їх середовищі листівок²⁰. Однак Перше травня тоді ще залишалось в основному днем пролетарської солідарності, що значною мірою визначало характер та форми його відзначення.

Напередодні святкування 1 Травня у 1906 р. Київський, Харківський, Одеський, Катеринославський комітети РСДРП видали й розповсюдили листівки, в яких закликали трудящих до страйку. Так, начальник Київської фортеці 25 квітня одержав агентурне повідомлення: «За секретними відомостями, які заслуговують на увагу, серед робітників Київського місцевого Арсеналу ведеться сильна агітація... Більшість робітників із співчуттям сприймає пропаганду святкування 1 Травня...»²¹. Загалом у першотравневому страйку взяли участь 1700 трудівників 22 підприємств міста²².

В Одесі пролетарське свято відзначили близько 14 тис. робітників. Політичний страйк охопив 130 промислових підприємств, порт і деякі пароплави. Багато човнів вийшли в море з червоними прапорами. На цей раз поліції не вдалося, як попереднього року, зірвати масовий виступ трудящих²³.

Виступи шахтарів Юзівського, Горлівського, Микитівського районів, робітників Юзівського металургійного заводу, підприємств Луганська підтвердили готовність пролетаріату продовжувати боротьбу проти самодержавства. Тоді у Донбасі відбулося 25 страйків за участю трудящих мас²⁴.

Активна виховна та агітаційно-пропагандистська робота більшовиків серед мас сприяла посиленню їх боротьби проти існуючого ладу. У 1906 р. в Росії, у тому числі й на Україні, переважали політичні

¹⁷ Див.: Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1979.— С. 96—97.

¹⁸ Просяник М. П. З батьками поруч.— К., 1970.— С. 44.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 811, арк. 28; Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции 1905—1907 гг.— Одесса, 1976.— С. 31; Історія міст і сіл УРСР. Кримська область.— К., 1974.— С. 156.

²⁰ Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції.— К., 1956.— С. 138.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 289, оп. 1, спр. 181, арк. 53—53 зв.

²² Історія Української РСР у восьми томах. Т. 4.— К., 1978.— С. 154.

²³ Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции 1905—1907 гг.— С. 144.

²⁴ Історія Української РСР у восьми томах.— Т. 4.— С. 154.

страйки. З 1 млн. 108 тис. страйкарів країни 650 тис. брали участь у політичних виступах²⁵.

Виявом незадоволення народних мас політикою самодержавного уряду стало відзначення 1 Травня в 1907 р. Лише на Донбасі у той час відбулося 52 страйки, а на центральній шахті м. Юзівка гірники вчинили навіть збройний опір поліції²⁶.

Місцеві власті також «готувалися» до цієї дати. Через своїх агентів царська охоранка дізнавалася про наміри робітників і вживала відповідних заходів: посилювалися наряди поліції, заарештовувалися активісти, підозрювані у революційній діяльності. Оголошувалося також, що всяляка спроба опору та організації масових виступів буде придушена. Так, 20 квітня 1907 р. начальник Харківського районного охоронного відділення писав своєму керівництву: «Згідно з відомостями, соціал-демократичні організації докладають усіх зусиль до того, щоб організувати 1 Травня загальний страйк, супроводжуючи його мітингами й масовим випуском агітаційних листівок. Прошу не відмовити в розпорядженні по можливості ліквідувати до 1 Травня усі соціал-демократичні групи»²⁷. Поліція посилила репресії проти більшовиків. Були, наприклад, заарештовані члени заводського районного комітету РСДРП заводу «Нікополь» у Маріуполі. Поліція зірвала намір робітників залізничних майстерень ст. Бобринська Південно-Західної залізниці провести мітинг і страйк²⁸. Проте, незважаючи на репресії, першотравень у 1907 р. відзначався ширше, ніж у попередні роки.

ЦК РСДРП рекомендував місцевим партійним комітетам розгорнути агітаційну роботу в масах. Київський комітет, зокрема, видав першотравневу відозву «До всіх робітників», яку мали розповсюдити Бюро професіональних спілок міста та Бюро профспілки металістів. 30 квітня в обох цих установах поліція здійснила обшук і виявила, крім нелегальної літератури, 170 примірників названої прокламації²⁹.

У Києві розповсюджувалася також листівка під назвою «1 Травня». В ній, зокрема, зазначалося: «У цей день кожний робітник відчуває себе членом великої всесвітньої армії пролетаріату. Російський робітник також приєднав уже давно свої могутній голос і вступив до лав всесвітнього пролетаріату»³⁰.

За даними поліції, аналогічні прокламації розповсюджувалися також у Луганську на заводі Гартмана, на Дніпровському заводі в Катеринославі, у Новомосковську, шахті № 5 Бахмутського повіту, Горлівці, Полтаві, Одесі тощо³¹.

Масові першотравневі страйки відбулися у 1907 р. по всій Україні. В Катеринославі, зокрема, у них взяли участь робітники типо-літографії Копилова, Гезе, арматурно-мідноливарного заводу Щепанкевич, тютюнової фабрики Джигіта та інших підприємств³².

1 Травня також припинили роботу трудівники механічного та пічного заводів м. Амур-Нижньодніпровськ, Катеринославської губернії, працівники друкарень і ливарно-механічного заводу в Полтаві, робітники паровозобудівного і чавуноливарного заводу Міллера у Харкові тощо. Того ж дня не працювали: в Одесі — 115 фабрик (10 тис. чол.);

²⁵ Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.— К., 1980.— С. 79.

²⁶ Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.— С. 80.

²⁷ Катеринославщина в революції 1905—1907 гг.: Док. и материалы.— С. 343—344.

²⁸ ЦДА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 9, арк. 132, 135, 168; ф. 273, оп. 1, спр. 1436, арк. 16—17, 24, 26; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 4 д-во, 1907, спр. 28, ч. 3, арк. 21.

²⁹ ЦДА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 1436, арк. 12—12 зв., ф. 318, оп. 1, спр. 1258, арк. 13, 53.

³⁰ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 1436, арк. 8.

³¹ Там же, ф. 313, оп. 2, спр. 1453, арк. 211, 219, 223; спр. 1714, арк. 76; ф. 320, оп. 1, спр. 790, арк. 22; ф. 268, оп. 1, спр. 36, арк. 11.

³² Там же, ф. 2090, оп. 1, спр. 153, арк. 38—45.

Єлисаветграді — 16 (понад 2 тис. чол.); Миколаєві — 4 (3,5 тис. чол.); Херсоні — 3 (70 чол.)³³.

У Києві, незважаючи на енергійні зусилля соціал-демократів, загальний страйк організувати не вдалося (в місті діяло тоді положення про посилену охорону). Однак 1 Травня всі механічні заводи, друкарні, два млини й деякі інші підприємства припинили роботу (загалом — 5 тис. чол.)³⁴.

Крім політичних, у травневі дні відбувалися економічні, а також змішані страйки, коли разом з іншими висувалася вимога дозволити відзначити день міжнародної пролетарської солідарності. Один з них, наприклад, відбувся в Одесі у капелюшній майстерні Фурмера. Він тривав протягом двох тижнів — з 30 квітня по 16 травня. Йі працівники вимагали встановити 8-годинний робочий день, визнати 1 Травня святковим днем, приймати і звільняти робітників за погодженням з профспілкою тощо. Цей виступ закінчився компромісом: деякі з вищеназваних вимог були задоволені, в тому числі святкування 1 Травня³⁵.

Отже, революція 1905—1907 рр. у Росії, яка збагатила робітничий клас досвідом революційної боротьби, відіграла важливу роль у справі політичного виховання мас, залучення їх, зокрема, до широкого відзначення дня міжнародної пролетарської солідарності — 1 Травня. Одним з важливих засобів агітації серед трудящих у цьому плані було видання й розповсюдження листівок, які давали можливість більшовикам впливати на формування політичної свідомості трудящих*. Святкування цього дня стало школою класового загартування останніх. Політичний досвід, нагромаджений у роки першої російської революції став могутньою зброєю пролетаріату в 1917 р. під час вирішальних боїв проти самодержавства.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 805, арк. 21; ф. 336, оп. 1, спр. 2415, арк. 1; ф. 575, оп. 1, спр. 509, арк. 37; ф. 2090, оп. 1, спр. 153, арк. 73—73 зв., 75—75 зв.

³⁴ Там же, ф. 575, оп. 1, спр. 506, арк. 24.

³⁵ Там же, спр. 509, арк. 87.

* Традиція звернення до трудящих у передсвяткові дні зберігається й нині. Напередодні 1 Травня в пресі друкуються заклики ЦК КПРС, які надихають радянських людей на нові творчі звершення в ім'я великих ідеалів комунізму.

3 Історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ВОЇНИ-ЧЕКІСТИ І НАРОДНІ ДОБРОВІЛЬНІ ФОРМУВАННЯ В ОХОРОНІ ПРИФРОНТОВОГО ТИЛУ (1941—1945 рр.)

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ (Київ)

Одним з основних завдань, що його довелося розв'язувати Радянській державі та Комуністичній партії під час Великої Вітчизняної війни проти фашистської Німеччини, було забезпечення охорони тилу діючої армії шляхом нещадної боротьби з парашутними десантами, диверсантами, шпигунами, пособниками ворога як у прифронтовій смузі, так і в глибокому радянському тилу, організації надійної охорони важливих військових, промислових, залізничних та інших об'єктів.

Автор даної публікації робить спробу розглянути основні аспекти бойової діяльності воїнів-чекістів, винищувальних батальйонів, інших добровільних народних формувань України по охороні прифронтового

тилу та їх боротьби проти розвідувально-диверсійних служб фашистської Німеччини.

У планах війни проти Союзу РСР гітлерівці важливе місце відводили розгортанню розвідувально-диверсійної діяльності. Її основним керівним органом стала нацистська військово-розвідувальна служба — абвер, яка мала широко розгалужену мережу відділів та центрів. З нею активно співробітничали інші спеціальні відомства «третього рейху»: служба безпеки (СД), зовнішньополітичний відділ міністерства пропаганди та ряд інших¹. На середину 1941 р. поблизу нашої країни фашисти зосередили понад 130 розвідувальних, диверсійних і контррозвідувальних органів, створили 60 учбових центрів по підготовці диверсантів і шпигунів для засилання на територію СРСР².

Для виконання у радянському тилу своїх підривних операцій абвер мав також спеціальні формування — полки «Бранденбург-800», «Курфюрст», батальйони «Нахтігаль», «Роланд», «Бергман» та інші підрозділи, створення яких почалося у 1940 р. відразу ж після прийняття рішення про широкомасштабне розгортання підготовки війни проти Радянського Союзу. Вони у своїй більшості були сформовані з українських буржуазних націоналістів, 20 тис. яких втекли у 1939 р. із західних областей України³, білогвардійців, басмачів, інших зрадників Батьківщини⁴.

Напередодні війни, а особливо після її початку гітлерівці стали закидати у радянський тил диверсійно-розвідувальні групи, окремих диверсантів, шпигунів, провокаторів. Агенти ворога маскувалися під бійців й командирів Червоної Армії, співробітників НКВС і НКДБ, залізничників, зв'язківців тощо. Вони були озброєні вибухівкою, автоматичною зброєю, потужними радіостанціями, мали при собі сильнотокуючі отрути, телефонні підслуховувачі, фальшиві документи й великі суми радянських грошей. Диверсійно-розвідувальні групи надавалися також й регулярним частинам першого ешелону вторгнення. 4 липня 1941 р. шеф абверу адмірал Канаріс у своєму звіті писав: «У розпорядження штабів німецьких армій направлялися численні групи агентів з корінного населення, з росіян, поляків, українців, грузинів, естонців і т. д. Кожна група налічувала 25 і більше чоловік. На чолі цих груп стояли німецькі офіцери. Групи користувалися трофейним російським обмундируванням, зброєю, військовими грузовиками і мотоциклами. Вони повинні були проникати у радянський тил на глибину п'ятдесят — триста кілометрів перед фронтом наступаючих німецьких армій з тим, щоб сповіщати по радіо результати своїх спостережень, звертаючи особливу увагу на збір даних про російські резерви, про стан залізничних та інших доріг, а також про всі заходи, що проводить противник...»⁵. Разом з тим диверсанти мали завдання підривати залізничні та шосейні мости, тунелі, водокачки, електростанції, інші об'єкти, знищувати партійно-радянський актив, командирів і бійців Червоної Армії, співробітників НКВС, сіяти паніку серед населення радянського тилу.

З початком фашистської агресії Комуністична партія та Радянський уряд, керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «...раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни,

¹ Див. докладніше: Нюрнберзький процес: Сб. матеріалов. В 2-х т.— М., 1955.— Т. 1.— С. 378, 380—381; Проэктор Д. М. Агрессия и катастрофа.— М., 1972.— С. 227; Кропив'янський П., Тумаркін Я. В лабіринтах абверу.— К., 1974.— С. 161; та ін.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 : В 6-ти т.— М., 1965.— Т. 6.— С. 135.

³ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— С. 86.

⁴ Див.: Дмитрук К. Безбатченки.— Львів, 1974.— С. 215—217.

⁵ Цит. за: Военные контрразведчики : Особым отд. ВЧК—КГБ 60 лет.— М., 1978.— С. 279.

все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні...»⁶, вжили негайних політичних, економічних, військових і правоохоронних заходів з метою забезпечення повної безпеки радянського тилу.

25 червня 1941 р. РНК СРСР прийняла постанову про покладення відповідальності за охорону тилу Червоної Армії на Народний комісаріат внутрішніх справ⁷. Згідно з наказом НКВС СРСР від 26 червня було запроваджено інститут фронтових начальників охорони військового тилу діючої армії. На останніх, зокрема, покладалися завдання наводити порядок у військовому тилу, очищати там дороги від біженців, забезпечувати підвоз та евакуацію, безперервний зв'язок⁸. На Південно-Західному фронті виконання цих обов'язків покладалося на начальника прикордонних військ Українського округу генерал-майора В. О. Хоменка, Південному — на начальника прикордонних військ Молдавського округу генерал-майора Н. П. Нікольського. У їх оперативне підпорядкування були передані прикордонні, внутрішні війська, а також частини по охороні важливих підприємств промисловості і транспорту⁹. Основу сил по охороні тилу фронту становили прикордонні загони. Загальне ж керівництво цими підрозділами до квітня 1942 р. здійснювало Головне управління прикордонних військ.

Важливу роль у справі охорони радянського тилу від диверсійно-підривної діяльності ворога відіграли й інші заходи, вжиті партією та урядом. 24 червня 1941 р. РНК СРСР прийняла постанову «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі»¹⁰. Було покладено початок формуванню винищувальних батальйонів як допоміжної сили Червоної Армії. На них покладалося завдання боротьби з парашутними десантами, диверсантами, провокаторами, а також забезпечення надійної охорони державних і промислових об'єктів у прифронтовому та глибокому тилу¹¹.

Згідно з постановою практична діяльність по формуванню, озброєнню винищувальних батальйонів та навчання їх особового складу покладалася на народні комісаріати внутрішніх справ СРСР і союзних республік. 25 червня 1941 р. НКВС СРСР видав наказ, згідно з яким при міськрайвідділах НКВС почалося формування винищувальних батальйонів чисельністю у 100—200 чол. У їх ряди вливалися насамперед комуністи, комсомольці, активісти Рад¹².

25 червня Наркомат внутрішніх справ УРСР на основі наказу НКВС СРСР прийняв рішення про організацію боротьби з парашутними десантами й диверсантами противника на території республіки. Згідно з цим рішенням начальники обласних управлінь НКВС разом з начальниками оперативних груп повинні були негайно приступити до організації при міських, районних відділах внутрішніх справ винищувальних батальйонів. З метою успішного виконання покладених на них завдань рекомендувалося створювати у колгоспах, радгоспах, на промислових підприємствах групи сприяння і групи зв'язку¹³. Організаторами комплектування цих батальйонів виступили ЦК Компартії союзних республік, обласні комітети, міськкоми та райкоми партії. Так, наприклад, 26 червня 1941 р. у спеціальній постанові Полтавського

⁶ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів, 5 трав. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 110.

⁷ Часовые советских границ : Крат. очерк истории погран. войск СССР.— М., 1983.— С. 179.

⁸ Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне, 1941 : Сб. документов и материалов.— М., 1976.— С. 518.

⁹ Там же.— С. 518.

¹⁰ Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. : Сб. документов.— М., 1975.— С. 542.

¹¹ Там же.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 25, арк. 9; Внутренние войска в Великой Отечественной войне...— С. 543.

¹³ Там же, оп. 3, спр. 23, арк. 9.

обкому КП(б)У відмічалось: «...Покласти на органи НКВС завдання організації боротьби проти парашутних диверсантів, з цією метою при міських і районних відділах НКВС сформувати винищувальні батальйони чисельністю у 200 чоловік... Зобов'язати всіх перших секретарів РК КП(б)У під їх особисту відповідальність подавати всебічну допомогу органам НКВС у справі формування та озброєння винищувальних батальйонів для боротьби з парашутними десантами противника...»¹⁴.

Очолювали батальйони оперативні працівники НКВС, командири внутрішніх і прикордонних військ, співробітники міліції, Комісарами, як правило, ставали другі секретарі райкомів партії або працівники партійних органів. Начальниками штабів призначалися командири запасу, які мали досвід штабної роботи. З метою допомоги винищувальним батальйонам у районах їх діяльності створювалися групи сприяння та зв'язку. На них покладалися завдання інформувати бійців-винищувачів про появу парашутних десантів і диверсантів противника, а також підтримувати зв'язок між розосередженими підрозділами бійців-винищувачів, своєчасно збирати особовий склад по тривозі. Було вирішено й проблему забезпечення батальйонів засобами зв'язку та транспорту.

Загальне керівництво бойовою діяльністю винищувальних батальйонів здійснював спеціальний штаб, який очолював начальник управління прикордонних військ, генерал-майор Г. А. Петров. При республіканських, обласних та міських відділах і управліннях внутрішніх справ були сформовані оперативні групи, які підпорядковувалися штабу¹⁵.

Всього на початку липня 1941 р. у 17 областях УРСР діяло 657 винищувальних батальйонів з особовим складом близько 159 тис. чол. На допомогу їм з ініціативи трудящих було створено понад 18 тис. груп сприяння, які об'єднували 200 тис. робітників, колгоспників та представників інтелігенції¹⁶.

Оскільки вістря підривної діяльності ворога під час та після вторгнення спрямовувалося на ближній тил радянських військ, то зрозуміло, наскільки важливою і відповідальною справою стало для підрозділів Червоної Армії, НКВС, а з часом і для винищувальних батальйонів та загонів народного ополчення вчасне знешкодження диверсантів, лазутчиків та шпигунів. Вже на світанку 22 червня 1941 р. гітлерівці десантували диверсійні групи у західні райони України поблизу міст Устилуга, Порицька, Дрогобича, Борислава, Львова, Ровно, Хотина, Перемишля, Дубно, Корця, а також у сільські райони Тернопільської, Волинської й ряду інших областей¹⁷. Використовуючи активну допомогу націоналістичних угруповань і банд, диверсанти намагалися захопити або знищити окремі об'єкти, лінії зв'язку, проводити терористичні акти, сіяти паніку серед населення. Того ж дня тільки прикордонники Чернівецької області разом із співробітниками обласного управління внутрішніх справ знищили кілька ворожих диверсійних груп на території Кельманецького району, захопили 35 з 50 диверсантів закіннутих у Вижицький район, а також розгромили десант противника у районі Хотина, що був направлений для оволодіння переправою через річку¹⁸.

У огляді штабу Південно-Західного фронту від 24 червня 1941 р. зазначалося, що біля Устилуга діють диверсійні групи ворога пере-

¹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы : В 3-х т.— Киев, 1980.— Т. 1.— С. 42—43.

¹⁵ Внутренние войска в Великой Отечественной войне...— С. 542.

¹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 : В 3-х т.— Киев, 1975.— Т. 1.— С. 92.

¹⁷ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 35.

¹⁸ Центр. держ. арх. Рад. Армії (далі ЦДАРА), ф. 32925, оп. 1, спр. 64, арк. 6; спр. 72, арк. 6.

одягнені у радянську форму, що протягом ночі та ранку з 22 на 23 червня противник висадив десанти у районі Ходорова, Дрогобича, Борислава і що 2 з них знищені¹⁹. Про подібні акції ворога свідчать й інші документи. Так, командир 10-ї дивізії військ НКВС по охороні залізничних споруд полковник І. С. Могилянцев у той же день доповідав, що в районі річки Буг — десант у формі прикордонних та внутрішніх військ НКВС. Начальник штабу 6-ї армії 25 червня у своєму донесенні відмічав: «Фашисти використовують усі способи для дезорганізації нашого тилу... Крім націоналістів, в організації безпорядку беруть участь парашутисти, які проникли у місто (Львів.— А. Ч.). Вони одягнені у радянську форму»²⁰.

Парашутні десанти та диверсантів фашисти закидали і в глибокий тил поблизу промислових й залізничних об'єктів, мостів частіше за все вночі або вранці. Так, 24 червня в район Шепетівки було висаджено десантну групу (60 чол.), яка мала завдання вивести з ладу місцевий залізничний вузол і дезорганізувати тим самим роботу чотирьох фронтових доріг. Але гітлерівці були знищені вже під час висадки²¹.

Іншу ворожу групу (4 чол.) у липні 1941 р. вдалося знешкодити на території Переяслав-Хмельницького району Київської області. Рухаючись в критій підводі у колоні біженців, диверсанти по радіостанції передавали повідомлення для ворожої авіації. Під час затримання у них було вилучено потужну радіостанцію, зброю, велику кількість боєприпасів та вибухівки²². У серпні 1941 р. гітлерівці зробили спробу висадити на аеродром поблизу Одеси десант з 16 чол. Перед ними стояло завдання: несподівано захопити аеродром, щоб використати його для прийому великого авіадесанту, який повинен був завдати удару з тилу по радянських військах. Але як тільки невеликий транспортний літак з диверсантами на борту приземлився, його атакували бійці винищувального батальйону Іллічівського району Одеси на чолі з командиром Уманцем. Було знищено 11 і взято у полон 5 фашистів, захоплено непошкоджений літак, зброю, боєприпаси²³. Успішно діяв також винищувальний батальйон Татарбунарського району Ізмаїльської області під командуванням І. Й. Копьонкіна. У липні 1941 р. поблизу села Картал бійцями-винищувачами була знешкоджена ворожа диверсійна група чисельністю близько 60 чол.²⁴.

За неповними даними, лише за перші півтора місяці війни війська по охороні тилу та винищувальні батальйони, що діяли у смузі оборони Південно-Західного і Південного фронтів на території Київської, Одеської, Кіровоградської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької та Чернігівської областей, затримали 173 ворожих диверсанти та шпигуни, у бойових операціях проти парашутних десантів знищили близько 200 фашистських солдатів і офіцерів, захопили велику кількість зброї, секретних документів, боєприпасів²⁵. У той же час особові відділи Південно-Західного фронту при перевірці осіб, що вийшли з ворожого оточення, розкрили 287 агентів фашистської розвідки²⁶. На початок серпня 1941 р. лише абверкоманда й абвергрупи фашистського розвідцентру «Валлі», що були придані групі армій «Пів-

¹⁹ Замлинський В. О. З вірою у перемогу.— К., 1976.— С. 36.

²⁰ Львівщина у Великій Вітчизняній війні, 1941—1945 рр.: 36 документів і матеріалів.— Львів, 1969.— С. 24; Внутренние войска в Великой Отечественной войне...— С. 71.

²¹ Военные контрразведчики...— С. 176.

²² Радуга.— 1982.— № 10.— С. 132—133.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 107, 112.

²⁴ Бачинский А. Д. Непокоренный Дунай.— Одесса, 1985.— С. 60.

²⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне...— Т. 1.— С. 92; Укр. іст. журн.—1960.—№ 2.— С. 66.

²⁶ Остряков С. З. Военные чекисты.— М., 1979.— С. 161.

день», втратили 50% свого особового складу²⁷. Ці втрати противника, незважаючи на всі спроби маскування, невпинно зростали.

З липня по листопад 1941 р. воїни-чекісти, що охороняли тил Південно-Західного фронту, затримали й знищили понад 7 тис. шпигунів, диверсантів, сигнальників та інших ворожих агентів²⁸. У цілому ж за перший рік війни тільки військами по охороні тилу всіх фронтів було затримано близько 1,5 тис. шпигунів та диверсантів, 3157 пособників ворога, 880 зрадників, майже 60 тис. іншого злочинного елемента. За той же час у тилу радянських військ було знищено 136 банд та диверсійних груп гітлерівців загальним числом учасників 1528 чол.²⁹

Винищувальні батальйони поряд з боротьбою проти ворожих посагань у радянському тилу, активною участю в охороні оборонних об'єктів, комунікацій виконували й важливе завдання по затриманню або знищенню екіпажів підбитих фашистських літаків. Вже протягом червня — серпня 1941 р. у Дніпропетровській, Одеській, Кіровоградській, Запорізькій та Київській областях ними було знешкоджено 28 ворожих пілотів³⁰.

Після поразки під Москвою гітлерівське військове командування зробило відчайдушну спробу посилити підривну діяльність у радянському тилу. Затяжна війна, що не входила у план «бліцкригу», викликала перебудову у діяльності всіх диверсійно-розвідувальних органів фашистської Німеччини. Ними планувалося поєднувати активну підривну роботу як у прифронтовій смузі, так і в глибокому тилу Червоної Армії.

З цією метою на початку 1942 р. центральний штаб гітлерівських розвідувальних служб — Головне управління імперської безпеки (РСХА) — створив спеціальний розвідорган «Цепелін-VI». Особистою директивою рейхсфюрера СС Гімmlера було визначено ряд його завдань: шляхом пропаганди та інших засобів здійснити політико-моральний розклад, підірвати єдність народів Союзу РСР, за допомогою диверсій, саботажу, терору послабити економічну міцність Радянської країни³¹. Одночасно спробу розширити масштаби підривної діяльності проти радянських військ були зроблені й з боку «відділу іноземних армій Сходу» — воєнно-розвідувального органу головного командування сухопутних сил вермахту (ОКХ). У 1942 р. кількість закинутих у радянський тил агентів гітлерівської Німеччини збільшилася у порівнянні з 1939 р. у 31 раз³².

Проте намірам ворога не судилося здійснитися. Комуністичною партією і Радянським урядом були вжиті ефективні заходи, які дали змогу зірвати плани загарбників, забезпечити надійну охорону тилу Червоної Армії.

У січні 1942 р. Головне управління прикордонних військ разом з Генеральним штабом Червоної Армії розробили «Положення про війська НКВС по охороні тилу діючої Червоної Армії», яке було затверджене наркоматами оборони і внутрішніх справ у квітні того ж року. Цим документом визначалися загальні принципи організації охорони тилу, конкретизувалися завдання військ НКВС у період Великої Вітчизняної війни³³. Зокрема, у складі Головного управління внутрішніх військ було організоване Управління військ по охороні тилу фронтів, яке пізніше, у травні 1943 р. було переформоване у самостійне Головне управління військ НКВС СРСР по охороні тилу фронтів Червоної Армії. У такому вигляді воно існувало до кінця війни³⁴.

²⁷ Коваль М. В. Указ. соч.— С. 75.

²⁸ ЦДАРА, ф. 32925, оп. 1, спр. 64, арк. 11.

²⁹ Вопр. истории КПСС.— 1985.— № 1.— С. 36.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 22, арк. 87; оп. 2, спр. 33, арк. 26.

³¹ Остряков С. З. Указ соч.— С. 166.

³² История Великой Отечественной войны Советского Союза...— Т. 6.— С. 136.

³³ Часовые советских границ...— С. 180.

³⁴ Там же.— С. 179.

Війська по охороні тилу фронтів, крім наказів Наркомату внутрішніх справ СРСР, виконували також оперативні розпорядження Військових Рад фронтів. В залежності від протяжності лінії фронту кожне управління по охороні тилу мало від чотирьох до дев'яти полків. Так, наприклад, Південний фронт мав у складі цих військ 9 полків, один прикордонний загін і один окремих батальйон НКВС. При проведенні Яссько-Кишинівської операції начальник охорони 2-го Українського фронту мав у своєму розпорядженні 4 прикордонних полки, 3 полки й один батальйон внутрішніх військ, а війська охорони тилу 3-го Українського фронту — 4 полки прикордонних військ³⁵. Полк охороняв смугу 50—60 км по фронту і 15—25 км у глиб³⁶. Свої завдання ці підрозділи виконували у безпосередній близькості від районів боїв основних сил Червоної Армії.

На допомогу військам по охороні тилу і винищувальним батальйонам з ініціативи ЦК ВЛКСМ у квітні 1942 р. у всіх містах, районних центрах, залізничних вузлах прифронтових областей створювалися комсомольсько-молодіжні загони. На кінець липня 1942 р. на неокупованій території Української РСР діяло 565 комсомольсько-молодіжних бригад і загонів, у яких налічувалося понад 6 тис. юнаків та дівчат. Без відриву від виробництва вони здійснювали охорону населених пунктів, промислових об'єктів, подавали активну допомогу військам по охороні тилу діючої армії³⁷.

Всі ці заходи дали позитивні результати. Вже на червень 1942 р. війська НКВС по охороні Південно-Західного і Південного фронтів при сприянні добровільних народних формувань затримали й знищили понад 16 тис. ворожих агентів, провокаторів, мародерів та інших злочинних елементів³⁸.

Провал за провалом у діяльності абвера та інших розвідувально-диверсійних органів «третього рейху» по посиленню підривної роботи у радянському тилу викликали гостре невдоволення фашистської верхівки. Не виправдав покладених на нього надій й гімлерівський «Цепелін». Підводячи підсумки його діяльності на радянсько-німецькому фронті, Гімлер у 1943 р. змушений був визнати, що «основне завдання — провести у широкому масштабі диверсійну і підривну роботу — «Цепелін» виконав, безумовно, погано»³⁹.

Зазнаючи поразки за поразкою по всій лінії фронту, гітлерівці відступали, однак продовжували нарощувати свої зусилля по веденню жорстокої таємної війни проти нашої країни. Абвер, розвідслужби гестапо, інші підривні органи фашистської Німеччини почали готуватися до підпільної антирадянської боротьби на визволеній радянськими військами території СРСР. У серпні 1943 р. абверівський штаб «Валлі» направив підвідомчим підрозділам таємний наказ про створення у районах, які можуть бути залишені фашистськими військами, близько 200 шпигунсько-диверсійних центрів, забезпечення їх всім необхідним для проведення у широких масштабах ворожої діяльності у радянському тилу. Однак й ці плани ворога були зірвані. Лише протягом вересня — грудня 1943 р., після визволення території Сталінської, Ворошиловградської, Полтавської, Харківської і Запорізької областей, місцеві органи НКВС і державної безпеки, війська по охороні тилу фронтів за допомогою винищувальних батальйонів та місцевого населення затримали і знищили значну кількість пособників ворога, багато з яких, пройшовши підготовку у спеціальних школах, були залишені гітлерівськими розвідслужбами як резиденти.

³⁵ Воен.-ист. журн.— 1983.— № 9.— С. 31.

³⁶ Некрасов В. Ф. На страже интересов Советского государства.— М., 1983.— С. 188.

³⁷ Коваль М. В. Указ. соч.— С. 77.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 163, арк. 84; Коваль М. В. Указ. соч.— С. 76.

³⁹ Цит. за: Остряков С. З. Указ. соч.— С. 169.

В міру визволення території України партійні й радянські органи знову поверталися до такої перевіреної форми забезпечення безпеки тилу, як винищувальні батальйони. Їх кількість невинно зростала. На середину лютого 1945 р. в УРСР було створено і діяло 776 винищувальних батальйонів, у яких налічувалося близько 70 тис. чол., а також близько 18 тис. груп сприяння (116 тис. чол.), у тому числі 292 винищувальні батальйони (24 тис. чол.) успішно діяли на території західних областей республіки⁴⁰.

З другої половини 1943 р. на території Харківської області розгорнули свою діяльність 54 винищувальні батальйони, а також 716 груп сприяння. Протягом року вони провели 86 облав, понад 170 прочісувань лісів і населених пунктів, більше як 240 інших операцій, в результаті яких було знешкоджено 27 диверсантів, затримано 6,5 тис. фашистських солдатів і офіцерів, які потрапили в оточення, і пособників ворога, взято під охорону 119 різних об'єктів. Успішно діяли й 28 винищувальних батальйонів Кіровоградської області, які об'єднували 1,5 тис. бійців. Ними було виявлено і затримано 385 ворожих диверсантів і шпигунів⁴¹. Загалом у 1943—1944 рр. в результаті здійснення заходів по забезпеченню безпеки радянського тилу вдалося затримати та знешкодити кілька тисяч гітлерівських диверсантів, шпигунів, а також захопити у полон або знищити у боях близько 100 тис. ворожих солдатів і офіцерів⁴².

У зв'язку з провалом широкомасштабного плану ведення таємної війни проти СРСР Гітлер 12 лютого 1944 р. затвердив директиву про централізацію всіх диверсійно-розвідувальних служб «третього рейху» у Головному управлінні імперської безпеки. Це була остання спроба фашистської Німеччини активізувати диверсійно-підривну діяльність у радянському тилу, яка, як і всі попередні, зазнала повного краху. Відступаючи під натиском Червоної Армії, гітлерівці значну увагу стали приділяти формуванню добре озброєних і споряджених банд на радянській території, зокрема в західних областях УРСР. Основним ядром цих антирадянських угруповань стали українські буржуазні націоналісти, карателі, поліцаї, старости, інші прихвостні окупантів. На них покладалося завдання: збирати розвідувальну інформацію, здійснювати диверсії, терор, сіяти паніку серед населення тощо. Тільки за січень—лютий 1944 р. вони здійснили 144 напади на тиліві підрозділи та окремих бійців 13-ї армії, що вела визвольні бої проти загарбників на Волині⁴³. Всього ж там протягом останнього року війни банди українських буржуазних націоналістів вбили понад 2,1 тис. чол. радянсько-партійного активу, працівників НКВС—НКДБ, бійців і командирів Червоної Армії та винищувальних батальйонів, мирних жителів. Серед останніх — 313 дітей, 615 жінок⁴⁴.

У серпні 1944 р. бандам українських буржуазних націоналістів та диверсійним групам противника вдалося підірвати кілька залізничних мостів та військових ешелонів у тилу 1-го Українського фронту. Частина по охороні тилу цього фронту за допомогою кавалерійського і двох мотоциклетних полків у ході операції, здійсненої з 22 серпня по 7 вересня того ж року, знищили 36 озброєних банд і груп загальним числом 4135 чол.⁴⁵

Успішно були проведені операції проти оунівських банд та фашистських недобитків восени і взимку 1944—1945 рр. на території західних областей республіки. Лише протягом січня 1945 р. на Львівщині

⁴⁰ Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— К., 1984.— С. 203.

⁴¹ К о в а л ь М. В. Указ. соч.— С. 77—79.

⁴² Часовые советских границ...— С. 182.

⁴³ Центр. арх. М-ва оборони СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 209, арк. 64.

⁴⁴ Парт. арх. Волин. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 38, арк. 31; спр. 35, арк. 6.

⁴⁵ История Великой Отечественной войны...— М., 1964.— Т. 4.— С. 224.

було знищено понад 1,4 тис. та захоплено більш як 8,9 тис. бандитів й гітлерівців, що знаходилися в тилу частин Червоної Армії⁴⁶.

Отже, маячні плани верховодів фашистської Німеччини щодо де-стабілізації радянського тилу, у тому числі на території УРСР, як й інші їх загарбницькі наміри, в ході Великої Вітчизняної війни зазнали цілковитого краху. Спираючись на всенародну підтримку, органи НКВС і державної безпеки, воїни-чекісти, винищувальні батальйони, загони народного ополчення стали тим могутнім щитом, який прикрив радянський тил від злочинних дій фашистських диверсійно-розвідувальних служб у грізні воєнні роки. Свою невдачу змушені були визнати і самі фашисти. Оцінюючи діяльність гітлерівських підрозділів по веденню таємної війни проти СРСР як напередодні, так і в роки Великої Вітчизняної війни, один з її керівників писав: «Слід відзначити, що ми не виконали поставленого перед нами завдання. Це залежало не від поганої агентурної роботи німців, а від прекрасно налагодженої роботи росіян, від пильності не лише військовослужбовців, а й цивільного населення»⁴⁷.

Виконавши свій священний обов'язок перед Вітчизною по охороні радянського тилу, воїни-чекісти, бійці винищувальних батальйонів, безліч громадян нашої країни внесли тим самим свій вагомий вклад в історичну Перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

⁴⁶ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 100, арк. 35.

⁴⁷ Вопр. историн.— 1965.— № 5.— С. 28.

УЧАСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ВСЕБІЧНІЙ ДОПОМОЗІ ФРОНТУ (1943—1945 рр.)

Р. І. КИРИЧОК (Харків)

Участь комсомольських організацій визволених районів України у всенародному патріотичному русі — всебічній допомозі фронтові — одна з героїчних сторінок літопису Великої Вітчизняної війни. Однак це питання ще не знайшло належного висвітлення в дослідженнях радянських істориків.

Цікаві приклади та цінні узагальнення з даної теми наведено в 2-му й 3-му томах фундаментальної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», в книзі-хроніці «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза», «Історії ЛКСМУ» та ін.¹

Діяльність комсомольських організацій України на допомогу фронтові знайшла висвітлення в працях П. Т. Тронька, М. В. Ковалья, М. О. Буцька та М. І. Лавріновича², а також у ряді наукових статей³.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. : В 3-х т.— К., 1967—1969. Т. 2.— С. 92—97; Т. 3.— С. 57—67; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза : Хроника событий.— Киев, 1985; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1971.— С. 439—440.

² Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину.— М., 1979, с. 311—315; Тронько П. Т. Бессмертные подвиги. Киев, 1985, с. 221; Коваль М. В. Все— для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.— К., 1970; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— К., 1977.— С. 80—134; Буцько М. О., Лаврінович М. І. Відродження колгоспного села.— К., 1968.

³ Напр.: Буцько М. О., Данилюк М. З. Партійні організації України на чолі патріотичного руху трудящих республіки за надання допомоги фронту (1943—1945 рр.) // Наукові праці з історії КПРС, 1965. Вип. 3/4.— С. 277—298; Вербило О. М. Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни // Укр. іст. журн.— 1968.— № 6; Пушкарєнко М. Г. Ленінський комсо-

Необхідність глибшого дослідження цього питання продиктована тим, що на визволеній від окупантів радянській території саме молодь була головною силою, яка спрямувала свою практичну діяльність на допомогу нашим наступаючим військам. Основна ж частина дорослого населення в цей період перебувала в діючій армії.

У даному повідомленні робиться спроба на основі вивчення архівних матеріалів і періодичної преси та узагальнення наявних публікацій коротко розглянути деякі форми подання допомоги фронтові комсомольцями та молоддю визволених від ворога районів України, висвітлити найтипівіші патріотичні починання комсомольських організацій, на конкретних прикладах показати, що «бойовим помічником партії у вирішенні завдань на фронті і в тилу був Ленінський комсомол,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»⁴.

В 1943 р. Червона Армія, розгорнувши переможний наступ, очищала від німецько-фашистських загарбників усе нові території України. Величезна радість і морально-політичне піднесення радянських людей знайшли яскравий вияв у всебічній допомозі фронту з боку всіх верств населення республіки.

У визволених від гітлерівців обласних і районних центрах, містах і селах Радянської України водночас з партійними та радянськими органами поновлювали свою роботу й комсомольські осередки. З перших днів своєї діяльності вони активно включилися в роботу на допомогу фронту, виходячи з ленінських вказівок про те, що «всякий крок допомоги, яка подається Червоній Армії в тилу, відразу ж позначається на настрої червоноармійців..., негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою, в зменшення числа хвороб і в збільшення наступальної здатності»⁵.

Керовані Комуністичною партією, комсомольці визволених районів своє першочергове завдання вбачали у зміцненні лав Червоної Армії, поповненні її молодими резервами. За їх участю партійні, радянські органи та військкомати змогли оперативного взяти на облік увесь допризливний контингент, утворити військово-навчальні пункти всеобучу для новобранців. Так, у 1943 р. тільки у 8 областях України силами комсомольців і молоді було обладнано 832 пункти всеобучу, 613 штурмових смуг та 384 стрілецькі тири, в тому числі на Київщині — 101 військовий кабінет, 19 штурмових смуг і 16 тирів, на Сумщині — 13 спорткласів, 85 штурмових смуг і 78 тирів⁶. У перші ж дні після визволення на пунктах військового всеобучу республіки пройшли підготовку й добровільно пішли на фронт понад 50 тис. юнаків і дівчат⁷.

Молодь працювала на будівництві оборонних рубежів з великим напруженням, часто — під ворожим вогнем. Наприклад, успішно й швидко виконали термінове завдання військового командування комсомольці Савинського району Харківської області: в складних бойових умовах, вночі на передовій лінії побудували укріплені точки, спостережні пункти, відремонтували паром вантажопідйомністю 12 т, підготували 12 човнів тощо⁸. Після визволення Чернігівщини в 1943 р. на відбудові аеродромів та посадочних площадок для літаків постійно працювало понад 800 юнаків і дівчат, у тому числі 200 чол.— із Сосни-

мол — активний помічник Комуністичної партії в наданні всебічної допомоги фронту (1943—1945 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.—1970.—* Вип. 40.— С. 116—130; Гриценко Т. Т. Всенародне піклування про дітей в роки Великої Вітчизняної війни // — *Рад. шк.*, 1972, № 5 та ін.

⁴ Правда.— 1984.— 17 юнія.

⁵ Ленін В. І. Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р. // *Повне збір. творів.—* Т. 41.— С. 317.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (Далі — ПА ІП), ф. 7, оп. 3, спр. 2, арк. 23.

⁷ Там же, спр. 1291, арк. 61.

⁸ *Наук. праці з історії КПРС.—* Вип. 40.— С. 118.

цького, 350 — з Борзнянського, 250 — з Носівського районів⁹. Більш як 80 тис. комсомольців і молоді включилося у зведення оборонних споруд на Полтавщині¹⁰.

Комсомольці допомагали військам у відбудові мостів, переправ, ремонті та порядкуванні шосейних і залізничних магістралей. За час окупації й при відступі німецько-фашистські загарбники зруйнували шляхове господарство. А вже у лютому — березні 1943 р. за активної участі комсомольців і молоді Ворошиловградської області були знову наведені всі мости й переправи через Сіверський Донець. За самовіддану працю 400 юнаків і дівчат області нагороджені орденами й медалями, 300 чол. — Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ і будівельних управлінь Наркомату оборони СРСР¹¹.

Комсомольці Дніпропетровщини прийшли на допомогу Червоній Армії під час форсування Дніпра. Щодня на відбудові мостів працювало 1000—1500 юнаків і дівчат з обласного центру, 15 комсомольсько-молодіжних бригад виборювали перехідний Червоний прапор обкому ЛКСМУ, який присуджувався через кожні 10 днів¹². До січня 1944 р. було відновлено 9 залізничних мостів, прокладено 60 км залізничного полотна, відремонтовано 90 км шосейних доріг¹³.

Велику допомогу Червоній Армії подавали молоді харків'яни. Коли наприкінці серпня 1943 р. військове командування звернулося до населення міста з проханням включитися у спорудження моста через р. Лопань вантажопідйомністю 60 т, першими на цей заклик відгукнулось 500 комсомольців і молоді Жовтневого району. Негайно розпочавши роботу під безупинним обстрілом ворожої артилерії й виконуючи при цьому норми на 200—300%, вони збудували міст за шість годин замість запланованих восьми¹⁴.

Працюючи на ремонті та відбудові комунікацій воєнного значення, комсомольсько-молодіжні бригади організували охорону мостів, залізничних колій та шосейних доріг, якими просувалися війська діючої армії, постійно дбали про їх справність і високу пропускну спроможність, очищаючи від снігових заметів, ремонтуючи місця, розмиті весняними водами.

На найважливіші оборонні об'єкти було направлено 48 комсоргів ЦК ВЛКСМ, які проводили значну агітаційно-пропагандистську та культурно-виховну роботу серед будівельників. На багатьох оборонних рубежах були створені комсомольські організації¹⁵.

Всього ж по республіці у воєнно-будівельних роботах брало участь більш як 100 500 комсомольців і молоді. За виявлений при цьому трудовий та бойовий героїзм орденами й медалями Радянського Союзу нагороджено 600 юнаків і дівчат України¹⁶.

Молоді патріоти допомагали воїнам у розмінуванні території республіки, визволеної від німецької окупації, зборі трофеїв і військового майна. Так, протягом 1943—1944 рр. тільки у восьми областях комсомольські організації при допомозі армійських підрозділів навчили 2497 бійців-мінерів, які знешкодили 51452 мін, авіабомб, снарядів та інших вибухонебезпечних засобів¹⁷. За неповними даними, молодь зібрала й передала радянським воїнам 26 автомашин, 26 станкових,

⁹ Там же.

¹⁰ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 82, оп. 5, спр. 1, арк. 9; ф. 15, оп. 1, спр. 334, арк. 84.

¹¹ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 184, арк. 34.

¹² Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 757, арк. 128.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 113, арк. 25.

¹⁴ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — С. 86.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1291, арк. 59.

¹⁶ Там же, ф. 1, оп. 9в, спр. 21, арк. 395.

¹⁷ Там же, ф. 7, оп. 3, спр. 2, арк. 23.

85 ручних кулеметів, 457 мінометів, 4618 гвинтівок, 71 тис. мін, 550 тис. набойів, 12600 кг пороху, багато іншого озброєння і трофейного майна¹⁸.

Юнаки та дівчата палко підтримали народжену в масах уже в перші дні війни ідею створення фонду оборони на кошти громадян. Форми участі молодих патріотів у поповненні цього фонду були дуже різноманітними. Юнаки й дівчата відраховували на потреби фронту частину своєї заробітної плати, компенсацію за невикористані відпустки, оплату за впроваджені раціоналізаторські пропозиції, віддавали державі облігації державних позик, коштовності, гроші, зароблені на недільниках і суботниках тощо.

Комсомольсько-молодіжні недільники скрізь, і в тилкових, і у визволених районах, проходили дуже активно. Так, у період з 1943 по 1945 рр. комсомольці й молодь підприємств, колгоспів, установ, а також в цілому районів та областей України провели їх понад 5 тис.¹⁹

Ефективною формою участі молодих хліборобів України в цьому русі був продаж державі лишків сільськогосподарських продуктів, створення продовольчого фонду оборони.

Ініціаторами цього починання виступили комсомольці колгоспу «Червоний прапор» Балаклійського району Харківської області. Вони запропонували після дострокового виконання державних поставок організувати соціалістичне змагання за продаж державі продовольства з власних запасів і фондів, які підлягали розподілу на трудодні. Тоді понадпланово було продано державі 60 тис. пудів зерна, в тому числі 19 тис. пудів — з особистих запасів²⁰. А сільська молодь усієї Харківщини вже до листопада 1943 р. продала державі з особистих запасів 143 тис. пудів хліба, 38 тис. пудів соняшнику, організувала 272 червоні валки з хлібом²¹.

У 1944 р. комсомольці та молодь лише 4 областей — Полтавської, Херсонської, Київської, Кам'янець-Подільської — передали у фонд оборони 7 млн. 530 тис. пудів хліба з особистих запасів²². В умовах різкого зменшення валових зборів зернових та інших культур у країні за роки війни такі добровільні внески були неоціненним вкладом у всенародну боротьбу проти ворога.

З ініціативи комсомольців і молоді колгоспу ім. Ілліча Біловодського району Ворошиловградської області у визволених районах республіки понадпланово засівалися зерном та засаджувались різними овочевими культурами тисячі гектарів на землях, які раніше не використовувались. Лише у Ворошиловградській області було засіяно додатково 1778 га²³. Назвавши їх «гектарами оборони», юнаки й дівчата відправляли увесь урожай в діючу армію. Тільки 1944 р. в республіці силами комсомольців і молоді було додатково відправлено на фронт урожай з 10 тис. «гектарів оборони»²⁴.

Важливим джерелом поповнення фонду оборони була участь у позиках та грошово-речових лотереях. Прагнучи допомогти партійним організаціям у здійсненні цих важливих державних заходів, комсомольці й молодь працювали в комісіях сприяння держкредитові, роз'яснювали населенню значення позик, самі показували приклад у цій справі. В результаті передплата на державні позики по Україні, як і в цілому по СРСР, майже удвоє перевищила намічену суму²⁵.

¹⁸ Наук. праці з історії КПРС. — Вип. 40. — С. 124.

¹⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 307, арк. 398.

²⁰ Рад. Україна, 1943, 15 груд.

²¹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 14, оп. 1, спр. 104, арк. 47; Соц. Харківщина, 1943, 29 жовт.

²² Правда України.—1944.—19, 22, 28 окт.; Молодь України.—1944.—24 жовт.

²³ Сов. Україна. — 1943. — 25 люта.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9в, спр. 21, арк. 403.

²⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр. — Т. 3. — С. 65.

Яскравим виявом любові до Червоної Армії, бажання зробити її могутнішою став масовий збір коштів на будівництво бойової техніки та озброєння комсомольцями й молоддю братніх республік Радянського Союзу. У визволених областях України цей патріотичний рух також набув великого поширення. 33 млн. крб. — таким був вклад юнацтва на будівництво колони «Визволена Полтавщина»²⁶⁻²⁷. По 100 тис. крб. особистих заощаджень внесли комсомольці Анастасія Гриценко з Бахмацького та Петро Папка з Іваницького районів Чернігівської області, а загалом до березня 1944 р. сума, зібрана їхніми молодими земляками, становила 9 млн. 975 тис. крб.²⁸

В цілому трудящі України після звільнення республіки від фашистських окупантів тільки готівкою здали державі 859 млн. крб., а також сотні мільйонів карбованців облігаціями, багато різних коштовностей²⁹; 167 млн. 321 тис. 400 крб. — таким був внесок у цю справу комсомольців і молоді нашої республіки³⁰.

Танкові колони «Комсомолец України», «Київський комсомолец», «Дніпропетровський комсомолец» і «Кіровоградський комсомолец», загін торпедних катерів «Одеський комсомолец», ланки літаків «Допризывник Миколаївщини» та «Допризывник Херсонщини», літаки «Комсомолец Борової», «Комсомолец Дворічної», «Веселинівський комсомолец» — ось далеко не повний перелік того, що було побудовано на кошти, зібрані молоддю республіки. Крім того, Центральний Комітет ЛКСМУ переказав на адресу Наркомату оборони понад 6 млн. крб. на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» та авіаескадрильї «Комсомолец України»³¹.

Бойова техніка, створена на заощадження патріотів, урочисто вручалася гвардійським військовим з'єднанням. Вона надійно служила нашим воїнам у визвольному поході. Наприклад, танки з колони «Кіровоградський комсомолец» нещадно громили німецько-фашистських окупантів під Бобруйськом, Мінськом, Пінськом, на території Польщі³².

Скеровуючи діяльність молоді на допомогу фронтові, ЦК ЛКСМУ 18 серпня 1943 р. прийняв рішення «Про участь комсомольських організацій у збиранні вовняних шкарпеток, рукавиць та інших теплих речей для Червоної Армії»³³. На його виконання в республіці розгорнулася широка кампанія збирання подарунків для фронтників. З Чернігівської області, наприклад, лише за вересень — жовтень 1943 р. було відправлено в діючу армію 75 тис. подарунків, більшість яких вручено солдатам та офіцерам делегатами Чернігівщини безпосередньо на передовій³⁴. Молоді патріоти Ворошиловградської, Дніпропетровської, Полтавської областей в роки війни послали на фронт понад 500 тис. індивідуальних і колективних подарунків³⁵⁻³⁶. Такі ж подарунки йшли на фронт з Київської, Вінницької, Житомирської, Харківської, Львівської та інших областей республіки.

Виняткову щирість комсомольці та молодь республіки виявили до поранених воїнів. Розглянувши в березні 1944 р. питання про участь комсомольських організацій у створених ЦК КП(б)У та РНК УРСР комісіях допомоги пораненим і хворим бійцям і командирам Червоної Армії, ЦК ЛКСМ України провів у визволених районах велику

²⁶⁻²⁷ Парт. арх. Полт. обкому Компартії України, ф. 82, оп. 1, спр. 1-а, арк. 4.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1119, арк. 100.

²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 рр. — Т. 3. — С. 63.

³⁰ Наук. праці з історії КПРС. — Вип. 40. — С. 125.

³¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, с. 439.

³² Т р о н ь к о П. Т. Защищая Советскую Родину, с. 312—313.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 5, арк. 133.

³⁴ Наук. праці з історії КПРС. — Вип. 30. — С. 95.

³⁵⁻³⁶ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 89, арк. 11; Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 22, оп. 2, спр. 389, арк. 280; Правда України. — 1944. — 11 янв.

роботу з метою забезпечення нормальної діяльності воєнно-польових і стаціонарних госпіталів.

З радістю зустрічали своїх визволителів, створюючи якнайкращі умови для їх відпочинку в коротких перервах між боями, юнаки та дівчата брали шефство над госпіталями, сприяли їх розгортанню, спеціальні молодіжні бригади ремонтували приміщення, збирали необхідний інвентар, дбали про безперебійне постачання продуктів харчування, подавали всебічну допомогу медичному персоналові тощо.

Велику шефську роботу проводила, зокрема, молодь Чернігівщини. Комсомольці Чернігівського району, наприклад, на зібрані кошти відкрили будинок відпочинку для поранених бійців³⁷⁻³⁸. Обласна комсомольська організація повністю забезпечила обладнанням та продуктами харчування 32 госпіталі, направила для роботи в них 4 тис. медсестер і молодших медпрацівників, більшість яких при дальшому просуванні фронту продовжувала служити в лавах Червоної Армії³⁹.

З небувалим патріотичним піднесенням взялися за роботу в підшефних госпіталях комсомольці та молодь західних областей України. Зокрема, в Дрогобицькій області лише за серпень — жовтень 1944 р. було зібрано для поранених воїнів 2,5 т борошна, 2 т крупи, близько 10 тис. л молока, 642 кг масла, близько 4 т м'яса, 2220 голів птиці, більш як 28000 шт. яєць, 18 т фруктів, 50 т овочів, багато інших продуктів. У підшефні госпіталі було відправлено понад 5000 індивідуальних посилок⁴⁰.

Комсомольці Волині разом з трудящими сіл області з початку вивезення до кінця жовтня 1944 р. збрали й передали госпіталям 927 т зерна, 707 т м'яса, 164 т городніх культур, 2200 т картоплі, 1360 кг масла, 150000 шт. яєць⁴¹.

Усього на території республіки в роки війни при активній участі комсомольців і молоді було обладнано 272 воєнно-польові госпіталі, для них зібрано 166 тис. ліжок, 12392 матраци, 2806 простирадл, 134218 пар білизни, 254176 одиниць різноманітного столового посуду, 73157 книг тощо⁴². Щоб поліпшити харчування поранених і хворих бійців та командирів, молоді патріоти додатково забезпечували госпіталі значною кількістю сільськогосподарських продуктів. Вишукували й інші можливості для кращого догляду за пораненими фронтовиками. Зокрема, для них створювалися сотні різноманітних перевалочних баз і пунктів, організовувалося лікування на дому у місцевих жителів. Наприклад, комсомолки Жовтневого району м. Ворошиловграда В. Усатова, Л. Агапова, М. Потьоміна в лютому — березні 1943 р. розмістили на квартирах 150 поранених бійців⁴³. У 1944 р. в сім'ях комсомольців було виліковано 1173 бійці та командири Червоної Армії⁴⁴.

За повсякденне піклування про поранених бійців і командирів Червоної Армії 12 комсомольців області нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу, 34 — Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ⁴⁵.

Комсомольські організації надавали госпіталям не тільки матеріальну й продовольчу допомогу, а й проводили серед них, хто перебував на лікуванні, культурно-масову роботу. Згідно із спеціальною директивою ЦК ВЛКСМ і Головного Політичного Управління РСЧА від 28 грудня 1941 р. про прикріплення кращих активістів-комсомольців до госпіталів для роботи серед поранених для цієї роботи були підібрані, проінструктовані й затверджені на засіданнях бюро тисячі політич-

³⁷⁻³⁸ Сталин. племя.—1945.—14 янв.

³⁹ Парт. арх. Чернігів. обкому Компартії України, ф. 767, оп. 1, спр. 1383, арк. 100.

⁴⁰ Наук. праці з історії КПРС.— Вип. 3/4.— С. 284.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1628, арк. 68.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9в, спр. 21, арк. 397.

⁴³ Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 184; арк. 34.

⁴⁴ Там же, спр. 89, арк. 11.

⁴⁵ Там же, спр. 184, арк. 36.

но грамотних, ідейно зрілих юнаків і дівчат. На початок 1944 р. в Полтавській області постійно цю роботу вели 570 комсомольців⁴⁶, Житомирській — 960⁴⁷, Чернігівській — 1800⁴⁸. Частими гостями госпіталю в Новосанжарському районі на Полтавщині, наприклад, були комсомольці-агітатори О. Сокол, В. Дяченко, Н. Сагал, М. Королько. Вони та їхні товариші допомагали пораненим листуватися з рідними й друзями, читали їм газети, журнали, художню літературу, проводили бесіди, випускали бойові листки, влаштовували вечори художньої самодіяльності, демонстрували кінофільми.

Комсомольці Одеської області зібрали серед населення й передали в госпіталі більш як 9 тис. примірників книг, 5 тис. комплектів шахів і шашок; запорізькі комсомольці дали пораненим 800 концертів художньої самодіяльності⁴⁹.

Шефська робота в госпіталах, яку проводив комсомол України під керівництвом партійних організацій, сприяла поліпшенню їх роботи, економії державних коштів, вивільненню для фронту багатьох тисяч кваліфікованих медичних працівників, швидшому одужанню воїнів і поверненню в стрій, піднесенню їх морального духу, що було одним із джерел нових перемог на фронті і в тилу. В листах до партійних, радянських і комсомольських організацій командування госпіталів і воїни висловлювали сердечну подяку за піклування про них.

Комсомольським організаціям належала важлива роль у розвитку донорського руху. Вони здійснювали велику пропагандистську роботу з метою широкого залучення молоді в лави донорів, кількість яких у роки війни постійно зростала. Наприклад, тільки в м. Києві число молодих донорів у січні 1945 р. досягло 25 тис. чол.⁵⁰ Загалом по Україні з 325 тис. донорів у середині 1945 р. молодь становила 74%⁵¹. Їх кров врятувала життя десяткам тисяч поранених бійців і командирів.

Складовою частиною всенародного патріотичного руху на допомогу фронту було піклування про дітей, які осиротіли й стали безпритульними. В першому кварталі 1944 р. на визволеній території УРСР налічувалося 67 тис. сиріт, а вже до грудня їх було виявлено 125 тис., з них 21 тис. не мали притулку⁵²⁻⁵⁸. Глибоко усвідомлюючи святий обов'язок перед пам'яттю загиблих воїнів, комсомольські організації республіки допомагали Радянській владі доглянути цих дітей, виховати їх здоровими, чесними, відданими громадянами Країни Рад. Вони організовували рейди для розшуку таких дітей, влаштовували їх у дитячі будинки, передавали на виховання в сім'ї трудящих, брали на виховання. Водночас, створюючи фонд допомоги дітям загиблих воїнів, працювали на обладнанні та ремонті приміщень дитячих будинків, виготовляли й лагодили меблі, збирали у населення необхідний посуд, ліжка, постільну білизну, одяг, взуття. Так, з ініціативи райкому ЛКСМУ м. Свердловська Ворошиловградської області комсомольці власними силами підготували та обладнали приміщення для дитячого будинку на 40 місць, а трест «Свердловськвугілля» виділив одяг і взуття⁵⁹.

Для організації допомоги дітям проводились недільники, декадни-ки, місячники, засівалися сотні гектарів ріллі зерновими та городніми культурами. В усіх областях республіки були створені спеціальні фонди допомоги дітям, відкриті поточні рахунки, на які комсомольці перера-

⁴⁶ Парт. арх. Полт. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 2, спр. 252, арк. 18.

⁴⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1281, арк. 135.

⁴⁸ Наук. праці з історії КПРС. — Вип. 40. — С. 127.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Сталин. племя. — 1945. — 14 янв.

⁵¹ К о в а л ь М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — С. 124.

⁵²⁻⁵⁸ Там же. — С. 131.

⁵⁹ Наук. праці з історії КПРС. — Вип. 30. — С. 149.

ховували всі зароблені під час недільників або зібрані кошти. Уявлення про розмах цієї роботи дає, наприклад, те, що до березня 1944 р. комсомольці та молодь України передали в цей фонд 3 млн. 200 тис. крб., а також велику кількість продуктів харчування, взуття, одягу. В 1945 р. цей фонд досяг 17 млн. крб.⁶⁰

В цей же період народилося ще одне благородне починання — виплата дітям фронтовиків і дітям-сиротам комсомольських стипендій. Тільки в 1944/45 навчальному році ЦК ЛКСМУ призначив 10 655 таких стипендій на загальну суму 4 млн. 600 тис. крб.⁶¹ Їх призначали тим, хто добре навчався і особливо потребував допомоги.

Своїм священним обов'язком комсомольці вважали шефство над дитячими будинками. Наприклад, молодь Сумської області передала дитячим будинкам 23100 крб., 179 пудів хліба, різноманітний посуд, одяг, іграшки тощо⁶², Київський обком комсомолу — 2,5 млн. крб., Ворошиловградський, Полтавський, Сталінський — по 600 тис. крб.⁶³ Така робота розгорнулася по всій республіці.

Юнаки та дівчата, прагнучи зробити радісними для дітей фронтовиків і сиріт кожне свято, готували для них подарунки. Так, лише в день 26-ї річниці Червоної Армії подарунки отримало більш як 100 тис. дітей⁶⁴.

Підтримка сімей фронтовиків, інвалідів та дітей-сиріт мала неоціненне значення в поліпшенні їх матеріально-побутових умов, допомагала їм переборювати труднощі війни, а отже сприяла кращому виконанню нелегких завдань, які стояли перед трудівниками тилу, стала важливим засобом посилення морально-політичного фактора.

Важливою формою допомоги фронтові в роки війни був збір металевого брухту для потреб оборонної промисловості. Активно включилися в нього комсомольські організації республіки. Для керівництва цією роботою за рішенням ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМ України при райкомах, міськкомках та обкомах комсомолу були створені спеціальні комісії, а на підприємствах і залізничних станціях — ініціативні групи та контрольні пости. Систематично проводилися недільники, декадники, місячники заготівлі чорних і кольорових металів. Зокрема, в Дніпропетровській області тільки за третій квартал 1944 р. було проведено 213 таких недільників, в них брало участь 36 тис. юнаків і дівчат, в Одеській — 113 недільників з участю 30 тис. чол.⁶⁵ Комсомольці залучили до справи й широкі кола населення.

Особливо масовим був цей рух у Сталінській області (нині Донецька). За два воєнних роки тут було зібрано й відвантажено на заводи 392 717 т металевого брухту. По збору цієї сировини обласна комсомольська організація тричі займала друге і двічі — третє місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні, оголошеному ЦК ВЛКСМ і Наркоматом чорної металургії СРСР⁶⁶. Неодноразово виходили переможцями в ньому й комсомольські організації Дніпропетровщини⁶⁷. Масова добровільна участь молодих патріотів у зборі металобрухту сприяла нарощуванню виробничих потужностей по випуску озброєння, боеприпасів та спорядження для фронту.

Отже, комсомольські організації України в роки Великої Вітчизняної війни зробили надзвичайно багато для мобілізації зусиль молоді на допомогу фронтові. Юне покоління країни соціалізму виявило глибоке розуміння всенародних завдань, свого патріотичного обов'язку.

⁶⁰ Тронько П. Т. Бессмертие подвига. — С. 221.

⁶¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1225, арк. 86.

⁶² Молодь України. — 1944. — 19 берез.

⁶³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 237, арк. 221.

⁶⁴ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 111, арк. 134.

⁶⁵ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — С. 96—97.

⁶⁶ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 8, спр. 333, арк. 148; спр. 325, арк. 91.

⁶⁷ Там же, спр. 325, арк. 92.

Майже одна п'ята частка коштів з 1 млрд. крб., зібраних комсомольцями та молоддю СРСР у фонд оборони була на рахунок юнаків і дівчат України.

Всенародна патріотична підтримка воїнів Червоної Армії і Флоту, в якій брали діяльну участь молоді громадяни Країни Рад, посилювала бойову міць наших військ, сприяла підвищенню моральної стійкості захисників Вітчизни, наближала день Перемоги.

З ІСТОРІЇ ВІДБУДОВИ І РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ШКОЛИ УРСР (1943—1950 рр.)

М. Л. ГОЛОВКО (Київ)

Перемога радянського народу у війні з фашизмом була переконливим свідченням економічної могутності і життєвої сили соціалістичного суспільного ладу. Разом з усією країною екзамен на стійкість склали радянська система вищої і середньої педагогічної освіти та загально-освітня школа.

З перших днів фашистської навали Комуністична партія докладала значних зусиль для збереження закладів науки і освіти і підготовки педагогічних кадрів. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів і цінного майна»¹ з України у східні райони країни було евакуйовано 5 університетів, 14 педагогічних і 6 вчительських інститутів².

На окупованій території України гітлерівські мракобіси в патологічній ненависті до високих культурних досягнень Радянської України руйнували заклади педагогічної освіти, школи, всі науково-культурні осередки. На окупованій території України фашисти повністю знищили 26 і частково 92 навчальні корпуси університетів, педвузів і училищ, спалили 259 студентських гуртожитків і будинків професорсько-викладацького складу, вивезли в Німеччину навчальне, наукове і господарське устаткування загальною вартістю 172 816,1 тис. крб. Загальні збитки, заподіяні закладам педагогічної освіти, становили 526 334,7 тис. крб. Крім того, на евакуацію та реевакуацію матеріально-навчальної бази вузів та їх студентсько-викладацьких контингентів було витрачено ще 9526,2 тис. крб.³

До середини 1944 р. повернулися до роботи тільки 33% професорсько-викладацького складу вузів, 76% викладачів педагогічних училищ, змогли приступити до навчання лише 61% довоєнної кількості студентів університетів, педвузів, 66% учнів педучилищ⁴.

З літа 1943 р., коли відбувся корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни, радянський народ не тільки задовольняв зростаючі потреби Червоної Армії, що наступала, а і розпочав роботу по відбудові народного господарства і культури. Програму відбудови системи педагогічної освіти було накреслено у постанові Раднаркому і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах,

¹ Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1980. — С. 126.

² Парт. арх. ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІП) ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 19—26, 50—51; спр. 2, арк. 17—18; Чернівецький державний університет. — Львів, 1975. — С. 50.

³ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 166, оп. 15, спр. 61, арк. 4, 44.

⁴ Підраховано за: ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 82, арк. 15, 18, 19, 21; спр. 135, арк. 2, 5, 8.

визволених від німецької окупації» (21 серпня 1943 р.)⁵. VI сесія Верховної Ради УРСР у березні 1944 р. затвердила кошти на відбудову закладів педагогічної освіти Києва і восьми областей Лівобережної України в сумі 65 252 тис. крб., з них 53 600 тис. крб.— на підготовку вчительських кадрів в педвузах і 11 652 тис. крб.— в педучилищах⁶. Незважаючи на обмеженість матеріальних ресурсів в країні, вже через рік, в червні 1945 р., VII сесія Верховної Ради УРСР збільшила асигнування на розвиток педагогічної освіти до 219 172 тис. крб. (94% суми, виділеної у 1941 р.), з них 54 760 тис. крб.— на підготовку вчителів початкових класів в педучилищах (114% суми 1941 р.)⁷.

Надзвичайні заходи партії були викликані настійною необхідністю підготовки вчительських кадрів, які, за визначенням В. І. Леніна, є «...головною армією соціалістичної освіти»⁸. Труднощі з учителями зумовлювалися тим, що десятки тисяч освітан ще воювали на фронтах, у партизанських загонах, багато з них загинули. Тисячі педагогів працювали не за фахом, знаходилися в евакуації, випуски ж педагогічних навчальних закладів були обмеженими. Внаслідок цього в республіці на початку 1943—1944 навчального року не вистачало 35 тис. шкільних учителів⁹, у західних областях приступили до роботи лише 22,5% довоєнної кількості вчителів¹⁰.

Відродження вищої і середньої педагогічної школи відбувалося під безпосереднім керівництвом і контролем як уряду, так і місцевих органів. У масштабах республіки розв'язанням цих питань займалася спеціальна урядова комісія на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Д. З. Мануїльським¹¹. У найбільших вузівських центрах — Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Сталіно, Львові відбудовні роботи в педвузах і училищах контролювалися безпосередньо секретарями обласних комітетів партії¹².

У міру вигнання фашистів з окупованих територій України відновлювали свою роботу університети, педагогічні, вчительські інститути, педучилища. Першими в республіці в жовтні 1943 р. приступили до роботи харківські вузи: університет, педагогічний інститут, педінститут іноземних мов, а також Ніжинський педінститут та Конотопський учительський інститут, у тому ж році була відновлена діяльність педвузів і училищ Полтавської, Сумської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської, Запорізької областей¹³. На кінець 1944—1945 навчального року на Україні працювали 6 університетів, 20 педагогічних, 17 учительських інститутів та 69 педагогічних училищ, в яких здобували освіту 43 047 студентів (63,5% їх кількості у 1941 р.)¹⁴.

Значний вклад у відбудову навчальних закладів внесли викладачі і студенти, які працювали під лозунгом «Хочеш вчитись — відбудуй свій інститут». За ініціативою комсомольських комітетів організовувалися бригади, які ремонтували аудиторії, кабінети, упорядковували майно, книги, заготовляли паливо, будівельний ліс. Силами колективу Корсунь-Шевченківського педучилища, наприклад, у 1944 р. було відремонтовано навчальний корпус на 19 класів, 3 гуртожитки, виготовле-

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1971. — Т. 6. — С. 66—106.

⁶ Правда України. — 1944. — 8 марта.

⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 191, арк. 38, 39.

⁸ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 397.

⁹ История Украинской ССР: В 10-ти т. — Киев, 1984. — Т. 8. — С. 502.

¹⁰ Рад. освіта. — 1945. — 30 берез.

¹¹ Вища школа Української РСР за 50 років: В 2-х ч. — К., 1967. — Ч. 1. — С. 365. — С. 365.

¹² Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны. — М., 1980. — С. 216.

¹³ ЦДАЖР УРСР. ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 97, 137, 142, 144.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 48, арк. 241, спр. 136, арк. 28; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 1, 28, спр. 247, арк. 4.

но 24 класні столи і 5 канцелярських, 44 лави¹⁵. У процесі підготовки навчальних закладів до початку занять студенти й викладачі педагогічних вузів і училищ республіки своїми силами відремонтували 52 навчальні корпуси, 31 гуртожиток, 450 шаф, 1350 столів, стільців і лав на 7600 місць тощо¹⁶. Все це значною мірою допомогло відбудувати матеріально-навчальну базу педагогічних закладів Наркомосвіти республіки. На кінець Великої Вітчизняної війни не відбудованими залишилися лише 4 педагогічні інститути та 6 учительських, матеріальна база яких була повністю знищена фашистами¹⁷. Відроджені університети, педвузи і училища тільки протягом 1944—1945 рр. забезпечили підготовку 10260 вчителів, або 68,9% випуску 1941 р.¹⁸

Особливо значних успіхів у відбудові навчальних закладів добилися харків'яни. За рішенням ЦК ЛКСМУ та Наркомату комунального господарства УРСР Харківська міська комсомольська організація була визнана кращою в справі відбудови міст і нагороджена перехідним Червоним прапором¹⁹, а ряд викладачів харківського університету та педінституту нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани»²⁰.

Паралельно з відбудовою, в липні — серпні 1944 р., проводилася реевакуація професорсько-викладацького і студентського складу, навчального обладнання і майна, що значно збагатило матеріальну базу та поліпшило стан навчально-виховної роботи вузів і педучилищ.

Неоціненну допомогу у відродженні педагогічної школи Української РСР подали братні народи нашої багатонаціональної Батьківщини. По всій країні розгорнувся патріотичний рух за подання шефської допомоги установам науки і культури України, в тому числі педагогічним навчальним закладам. Провідні вчені з московських та ленінградських вузів читали лекції в Києві, Львові, Дніпропетровську та інших містах²¹. Ленінградські університет та хіміко-технологічний інститут передали Херсонському педагогічному інституту фізичні прилади, літературу, географічні карти, хімічну лабораторію. А херсонці відправили зворотним поїздом виснаженому Ленінграду 12 вагонів фруктів²². Молодь Саратова провела 4 квітня 1943 р. комсомольсько-молодіжний недільник у фонд допомоги визволеним районам²³. А студенти Саратовського університету та Челябінського педінституту надіслали колегам з Харкова обладнання кабінетів, лабораторій, книги²⁴.

Особливі труднощі в навчанні були викликані відсутністю необхідної навчальної наукової та політичної літератури. Тому Держфонд Наркомату освіти РРФСР виділив бібліотекам 15 педвузів і університетів України книги загальною кількістю 38545 примірників²⁵.

Величезною була всенародна допомога західним областям України у відродженні педагогічної школи. Тільки в 1944 р. вузи східних областей передали своїм підшефним колегам 23 тис. різних книг. У 1944—1945 рр. в університетах та педінститутах Львова, Чернівців, Тернополя, Дрогобича, Ровно, Кременця читали навчальні курси 15 професорів, 60 доцентів та 131 викладач із східних областей²⁶.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 42, арк. 4.

¹⁶ Там же, спр. 54, арк. 23.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 1.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 48, арк. 241, спр. 136, арк. 28; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 1, 28, спр. 247, арк. 4.

¹⁹ Крас. знамя, 1944. — 5 авг.

²⁰ Там же. — 30 авг.; Рад. освіта. — 1944. — 6 жовт.

²¹ Король В. Е. Сила великої дружбы. — Киев, 1985. — С. 93; Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. I. — С. 367.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 8080, оп. 1, спр. 452, арк. 14.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 1628, арк. 76.

²⁴ Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 50-річчю Харківського державного педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди. — Х. — 1969. — С. 7.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 17, арк. 66, 68.

²⁶ Там же, спр. 81, арк. 32.

Таким чином, братня взаємодопомога народів СРСР дала можливість забезпечити педагогічну школу України необхідним навчально-лабораторним обладнанням, посібниками, книгами, що допомогло в короткий строк успішно розгорнути її роботу.

Під час Великої Вітчизняної війни у діяльності педагогічних вузів і училищ відбулися значні зміни. Настійна необхідність у поповненні рядів студентства викликала введення з травня 1942 р. нових правил вступу до навчальних закладів²⁷. Без іспитів приймалися особи, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» і «добре». Траплялося, що на вільні місця зараховувалися й абітурієнти із задовільними оцінками. За таких умов кількість студентів університетів і педагогічних інститутів зросла з 1942 по 1945 рр. в 13 разів²⁸. Приплив студентів-першокурсників у 2—2,5 раза перевищував набір студентів на старші курси. В результаті питома вага студентів 1-х курсів в загальній кількості студентів педвузів зросла до 67%, педучилищ — до 51%²⁹.

Ще складнішим був стан справ у педагогічних закладах західних областей України. Частина молоді студентського віку не мала достатнього освітнього цензу, що було ганебним наслідком правління панської Польщі. Крім того, ці території ще залишалися прифронтовими, терпіли від злодіянь українських буржуазних націоналістів. У Львівському університеті перед початком навчального року було подано лише 69 заяв при плані набору 420 осіб³⁰. Аналогічне становище склалося і в педагогічних училищах, зокрема Стрия, Самбора, Борислава Дрогобицької області³¹. Тому за клопотанням обласних парторганізацій у жовтні 1944 р. 540 студентів вузів східних областей були переведені до навчальних закладів педагогічного профілю цього регіону³².

В період війни різко зменшилася кількість абітурієнтів з числа юнаків. Проблема виконання плану набору на перші курси значною мірою вирішувалась за рахунок збільшення прийому дівчат. Якщо в 1941 р. їх частка становила 58%, то у середині 1944—1945 навчального року — близько 95%³³.

Особливу тривогу викликав значний відсів студентів. По Українській РСР тільки протягом 1944—1945 навчального року 39,5% студентів педагогічних вузів і університетів мігрували, тобто 3459 чол. прибуло, а 5146 — вибуло³⁴. Це було пов'язано з цілим рядом причин, характерних для воєнного часу, таких як поєднання навчання з працею на виробництві, мобілізація в армію, недостатній рівень виховної роботи, тяжкі матеріально-побутові умови населення. Усе це значною мірою ускладнювало роботу по підвищенню якості навчання, заважало налагодженню твердої дисципліни і порядку в вузах та училищах.

Для поліпшення роботи педагогічної школи України партія і уряд вжили ряд заходів. Так, було збільшено заробітну плату професорсько-викладацькому складу, студентам, які успішно склали іспити, надавалася стипендія з 25% надбавкою за відмінне навчання, працівники освіти забезпечувалися продовольчими та промтоварними картками за нормами, встановленими для працівників промисловості, транспорту і зв'язку³⁵.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, д. 2, л. 60.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 18—19; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 1.

²⁹ Підраховано за: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 5, арк. 72.

³⁰ Там же, спр. 34, арк. 19.

³¹ Там же, спр. 31, арк. 14.

³² Там же, спр. 191, арк. 98.

³³ Там же, спр. 41, арк. 29, 42; Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны. — С. 42.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 3.

³⁵ Финансирование просвещения, науки и культуры. М., 1965. — С. 506; Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917—1947 гг. — М.; Л., 1947. — Вып. 2. — С. 227; Вища школа Української РСР за 50 років. — К., 1967. — Ч. 1. — С. 307, 308.

Крім того, реєвакуація вузів, демобілізація з армії студентів-фронтовиків, а в західному регіоні республіки — допомога східних областей УРСР та братніх народів всієї країни дали можливість на кінець Великої Вітчизняної війни в основному стабілізувати студентські контингенти, наблизити до норми їх структурний склад, налагодити ритмічну роботу вузів і училищ.

Партійно-державні органи на місцях, Наркомат освіти України докладали багато зусиль для забезпечення педагогічних навчальних закладів кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами. При цьому вони керувалися спеціальним наказом Комітету у справах вищої школи при РНК СРСР від 19 серпня 1944 р. «Про заходи по добору та залученню професорсько-викладацьких кадрів до вищих навчальних закладів СРСР»³⁶. Кількість викладачів у вузах України значно зросла після їх реєвакуації із східних районів країни. Питома вага професорів і доцентів у загальній кількості викладачів у 1944 р. була навіть вищою, ніж до війни, на 8%.

Це зумовлювалось тим, що уряд республіки вжив заходів для збереження найбільш кваліфікованої частини викладацького складу і в першу чергу відкликав їх на Україну. Однак поступово цей показник знизився, оскільки далі поповнення викладацьких рядів йшло за рахунок молоді³⁷.

У воєнних умовах планування справи підготовки і використання професорсько-викладацьких кадрів значно ускладнювалося, що призвело до нерівномірного розподілу їх по вузах. Так, в університетах працювали 145 професорів і 332 доценти, тоді як в педінститутах, відповідно, 30 і 196, а в учительських — лише 16 викладачів з доцентським званням³⁸. Нерівномірність розподілу кваліфікованих кадрів спостерігалась і при комплектуванні вузівських кафедр. Так, в 6 університетах на суспільних і гуманітарних кафедрах працювали лише 34 професори, водночас на кафедрах природничого циклу — 111. В педінститутах, за винятком Київського і Харківського, на гуманітарних кафедрах професори взагалі були відсутні³⁹.

Хоча зростання викладацьких рядів вищої педагогічної школи було досить інтенсивним, однак в окремих вузах ще залишалися вакантні посади. Без кваліфікованих керівників працювали кафедри основ марксизму-ленінізму Львівського і Херсонського педінститутів, кафедри педагогіки в педінститутах Полтави, Ніжина та ряду інших міст. У Ровенському вчительському інституті на 4 кафедрах (педагогіки, основ марксизму-ленінізму, російської літератури, математики) керівництво здійснювали викладачі без вченого ступеня⁴⁰.

Проблема кадрів частково вирішувалась за рахунок запрошення 69 професорів, 120 доцентів та 283 викладачів на роботу по сумісництву та періодичних виїздів спеціалістів для викладання окремих дисциплін і курсів у вузах периферійних районів і західних областей УРСР⁴¹. Однак основна увага приділялася підвищенню кваліфікації викладачів. Тільки протягом 1944—1945 навчального року було захищено 4 докторські та 22 кандидатські дисертації. Значне поповнення готувала аспірантура, де в 1945 р. навчалось 218 аспірантів, з них 55 — на випусковому курсі⁴².

Завдяки комплексу заходів, розроблених Наркоматом освіти України, викладацький загін педагогічної школи значно поповнився. Однак дефіцит викладацьких кадрів університетів, педагогічних та вчитель-

³⁶ Укр. іст. журн. — 1985. — № 6. — С. 54.

³⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 247, арк. 5.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 8.

³⁹ Там же, арк. 9.

⁴⁰ Там же, арк. 8.

⁴¹ Там же, арк. 7.

⁴² Там же, арк. 11.

ських інститутів у 1945—1946 навчальному році ще становив 598 чол., з них 182 — на посадах завідуючих кафедрами⁴³.

В педагогічних училищах у вересні 1945 р. вже працювали 1219 викладачів. Їх поповнення йшло за рахунок досвідчених вчителів середньої школи та вчителів — фронтовиків. Отже, якісний склад в основному задовольняв вимоги часу: 740 чол. з педагогічним стажем більш як 10 років, 180 чол. — понад 5 років. Однак 205 викладачів таких дисциплін, як музика і співи, малювання, фізкультура мали незакінчену вищу і навіть середню освіту. В 16 педучилищах зовсім не викладалось малювання, в 15 — музика і співи. У той час на Україні були відсутні факультети по підготовці цих дисциплін⁴⁴.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни широко розгорнулася робота по відбудові навчальних закладів вищої і середньої педагогічної освіти. Згідно із «Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 роки», затвердженим восьмою сесією Верховної Ради УРСР у серпні 1946 р.⁴⁵, колективи педагогічних інститутів та училищ мали підготувати 80,7 тис. молодих вчителів⁴⁶. Для реалізації цього завдання необхідно було поліпшити увесь комплекс педагогічної школи і, насамперед, зміцнити її матеріально-навчальну базу.

У перші роки п'ятирічки становище залишалось досить складним. 39 педагогічних і вчительських інститутів з 54 ще не мали відповідної навчальної бази⁴⁷, лише 28% іногородніх студентів проживали в гуртожитках⁴⁸, не вистачало книг, наочних посібників, приладів тощо. Для дальшого зміцнення закладів педагогічної освіти ЦК КП(б)У і РНК УРСР в березні 1946 р. прийняли постанову «Про поліпшення справи підготовки вчителів»⁴⁹.

Виконуючи рішення партії і уряду, Міністерство освіти України планувало першочергово відбудову найбільш пошкоджених корпусів 6 університетів, 10 педагогічних і 4 учительських інститутів⁵⁰. На ці потреби уряд відпускав значні кошти, сума яких за п'ятирічку зросла майже у 8 разів і в цілому становила 76,9 млн. крб.⁵¹ Вже за першу половину 1949 р. план капітального будівництва по навчальних закладах Міністерства освіти Української РСР був виконаний на 112,9%⁵².

За ініціативою Сталінського індустріального інституту колективи педагогічних вищих навчальних закладів активно включилися в міжвузівське соціалістичне змагання за розширення відбудовчих робіт і створення сприятливих житлово-побутових умов для студентів⁵³. Розгорнулося змагання педучилищ за кращу підготовку до нового навчального року⁵⁴. В навчальних закладах зароджувалися патріотичні почини. Так, студентська молодь Київського університету зобов'язалася працювати на відбудові свого вузу в позаурочний час по 6 годин щотижня⁵⁵. Підхопивши ініціативу киян, студенти всіх вузів і училищ подали значну допомогу будівельним організаціям. У середньому кожний студент

⁴³ Там же, арк. 6.

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 135, арк. 8, 9.

⁴⁵ Восьма сесія Верховної Ради УРСР. 27—30 серпня 1946 р. Стеногр. звіт. — К., 1947. — С. 227—267.

⁴⁶ Там же. — С. 260.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 247, арк. 10.

⁴⁸ Мойсеєнко В. Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. — К., 1975. — С. 107.

⁴⁹ Там же. — С. 104.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 137, арк. 79.

⁵¹ Там же, арк. 16, 78.

⁵² Зубань О. К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945—1952 рр.). — Львів, 1967. — С. 159.

⁵³ Вища школа Української РСР за 50 років. — К., 1968. — Ч. 2. — С. 17.

⁵⁴ Рад. освіта. — 1949. — 3 черв.

⁵⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 248, арк. 15.

республіки на відбудові навчальних закладів відпрацював по 170—180 годин⁵⁶.

Значний вклад у справу відбудови закладів педагогічної освіти внесли сотні тисяч радянських людей. Трудящі Тернопільської області в процесі підготовки до 1946—1947 навчального року відремонтували 8215 парт, 817 столів, 1975 стільців, 448 шаф, виготовили 3565 одиниць різних аудиторних меблів⁵⁷. У м. Коростишеві Житомирської області понад 300 робітників, службовців міста на недільниках відбудували 3 навчальних класи, спортзал, їдальню, бібліотеку педагогічного училища та будинок вчителів⁵⁸. Тільки в 1946 р. загальна вартість робіт, виконаних громадськістю на відбудові закладів народної освіти України, дорівнювала 94 млн. крб.⁵⁹.

Зусилля будівельних організацій республіки, допомога партійно-державних органів, широкої громадськості, викладачів і студентів дали можливість вже у 1946 р. відремонтувати приміщення 15 вузів Міністерства освіти УРСР, у тому числі Київського, Львівського, Ніжинського, Ворошиловградського, Кіровоградського педінститутів⁶⁰. Швидко відроджувалася матеріально-технічна база Київського, Одеського, Львівського університетів. В 1949—1950 рр. будівельники здали в експлуатацію навчальні корпуси Сталінського, Станіславського педагогічних, Слоблянського вчительського інститутів, гуртожиток Сталінського педінституту⁶¹. Інтенсивно зростала матеріальна база педагогічних училищ. Якщо в 1945—1946 навчальному році з 81 педучилища 34 проводили навчання в дві зміни, то в наступному навчальному році з 82 училищ в дві зміни працювали лише 15. Водночас забезпечення учнів місцями в гуртожитках зросло на 46%⁶².

Істотно поповнювалася й навчальна база. Тільки видавництво «Радянська школа» в 1946 р. готувало до видання 106 назв підручників для педвузів і училищ загальним обсягом 2692 авторських аркуші⁶³. Допомогу навчальним закладам республіки подали видавництва Москви та Ленінграда, надіславши 190 назв підручників і посібників загальним тиражем 160 730 примірників⁶⁴. Ці та інші заходи дали змогу значно поповнити бібліотеки університетів, педагогічних інститутів і училищ, фонди яких вже наприкінці 1946 р. становили 76% довоєнної кількості⁶⁵.

Враховуючи зростаючі потреби педвузів і училищ у навчальному обладнанні, Український трест навчально-наочних посібників Міністерства освіти УРСР в 1946—1950 рр. збільшив обсяг виробництва з 2076,6 крб. до 26 900 крб. (тобто в 14 разів)⁶⁶.

Отже, в результаті цілеспрямованої роботи партії і уряду республіки, всіх працівників освіти в основному було забезпечено навчальний процес у педагогічній школі.

Дальший розвиток загальноосвітньої школи на Україні зумовив бурхливе зростання мережі педагогічних вузів і училищ. У повоєнні роки відчинили двері Луцький, Нікопольський, Лубенський, Тульчинський, Красноградський, Куп'янський учительські інститути. На базі

⁵⁶ Сизоненко В. М. Деятельность Коммунистической партии по подготовке научно-педагогических кадров на Украине (1946—1950 гг.); Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1980. — С. 19.

⁵⁷ Рад. освіта. — 1946. — 1 серп.

⁵⁸ Там же. — 1949. — 10 черв.

⁵⁹ Там же. — 1946. — 1 серп.

⁶⁰ Зубань О. К. Назв. праця. — С. 154.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 922, арк. 10.

⁶² Лисак М. С. Деятельность Коммунистической партии в области подготовки и идейного воспитания учительских кадров на Украине в годы первой послевоенной пятилетки (1946—1950 гг.) — К., 1966. — С. 128.

⁶³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 88, арк. 15.

⁶⁴ Зубань О. К. Назв. праця. — С. 160, 161.

⁶⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 246, арк. 150.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 137, арк. 80.

відділів при педвузах створювалися самостійні вчительські інститути в Києві, Одесі, Харкові; відкрилися вечірні відділення в Київському, Львівському, Харківському, Одеському педагогічних вузах. Із заснуванням Дніпропетровського, Київського педагогічних інститутів іноземних мов, аналогічних учительських інститутів в Житомирі й Білій Церкві значно поліпшилася справа з викладанням іноземних мов у школі⁶⁷. Для забезпечення виконання п'ятирічних завдань підготовки вчителів з усіх дисциплін шкільної програми додатково було введено ще 4 спеціальності в 7 педагогічних та 16 учительських інститутах⁶⁸.

В системі середньої педагогічної освіти відбувалися зміни в основному якісного характеру. Хоча мережа педучилищ зросла дуже значно, однак за рахунок перекомплектації спеціальностей відкрилися педагогічні відділи при 4 художніх та музичних училищах, Вінницьке, Кіровоградське, Маріупольське, Миколаївське педучилища були реорганізовані у фізкультурні, Львівське педучилище № 2 переходило на підготовку вчителів музики і співів⁶⁹. Це дало можливість значно поліпшити справу підготовки вчителів музики, співів, фізкультури, малювання і креслення для загальноосвітньої школи.

В роки четвертої п'ятирічки Міністерство освіти республіки, партійні й державні органи на місцях приділяли багато уваги підготовці місцевих педагогічних кадрів у західних областях України. Крім проведених загальних організаційно-педагогічних заходів, в цьому регіоні були відкриті нові педагогічні навчальні заклади: Ужгородський університет, учительські інститути в Ужгороді, Коломиї, педагогічні училища в Бориславі, Мукачевому, Бродах, Хусті, де навчання проводилося українською, мадярською та молдавською мовами. Крім того, Кременецький і Станіславський учительські інститути були реорганізовані в педагогічні⁷⁰. Ці навчальні заклади широко розкрили двері для місцевої молоді. Так, у Чернівецькому вчительському інституті за п'ятиріччя кількість студентів з юнаків і дівчат цієї та сусідніх областей зросла в 11 разів⁷¹.

В результаті всіх вищезгаданих заходів у 1950 р. на Україні вже функціонували 23 педагогічних інститути, в яких навчалися 12284 студенти, 36 учительських інститутів (5487 студентів) та 82 педучилища (31393 учня)⁷². За роки четвертої п'ятирічки ці навчальні заклади підготували близько 106,5 тис. учителів, що перевершувало планове завдання на 31%⁷³. У 1949—1950 навчальному році мережа навчальних закладів була меншою, ніж до війни, на 7 одиниць, а кількість студентів — на 7447 чол. більшою. Це зумовлювалося зменшенням питомої ваги вчительських інститутів і водночас їх укрупненням і перекомплектацією⁷⁴.

У повоєнний період відбувався дальший пошук форм удосконалення змісту навчально-виховної роботи закладів педагогічної освіти. У 1947—1948 навчальному році вводяться нові навчальні плани педагогічних вузів, за якими здійснювалася однопрофільна підготовка вчителів історії, української мови та літератури, російської мови та літератури, фізики, математики, природознавства, географії. До планів інших спеціально-

⁶⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 543, арк. 47; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 137, арк. 39, 40.

⁶⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 534, арк. 28.

⁶⁹ Там же, спр. 738, арк. 52; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 380, арк. 105—108, 156; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967). — К., 1967. — С. 276.

⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 764, арк. 231, 255; Культурне будівництво в Українській РСР: В 2-х т. — К., 1961. — Т. 2. — С. 86—87.

⁷¹ Ростікус Р. П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період (1945—1955 рр.). — Чернівці, 1960. — С. 121—122.

⁷² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 794, арк. 7.

⁷³ Культурне будівництво в Українській РСР. К., 1961. — Т. 2. — С. 136; Рад. шк. — 1951. № 3. — С. 5.

⁷⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 89, арк. 1.

стей було внесено істотні зміни: на фізико-математичних факультетах читався новий предмет «Елементарна математика»; окремі самостійні курси — «Нова історія країн Сходу» та «Історія міжнародних відносин» входили до відповідних розділів «Нової історії» та «Історії СРСР». На четвертих курсах усіх факультетів вводився спецсеминар з педагогіки⁷⁵. Педагогічні училища перейшли на чотирирічне навчання, встановлювалася семестрова система⁷⁶.

Війна і післявоєнні труднощі вимагали від кожного почуття великої відповідальності, політичної зрілості, творчого ставлення до праці. Тому у вузах велика роль відводилася викладанню суспільних наук і особливо основ марксизму-ленінізму.

Робота кафедр суспільних наук набувала дедалі більше творчого характеру. Велике значення для дальшої перебудови їх роботи мали постанови ЦК ВКП(б) «Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленінізму в Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського» (червень 1945 р.) і ЦК КП(б)У «Про стан викладання суспільних наук у вузах м. Львова»⁷⁷. Аналіз роботи відповідних кафедр свідчив про те, що в лекціях багатьох викладачів не вистачало політичної загостреності, історичні факти не пов'язувалися із сучасним політичним, економічним і культурним розвитком країни. Подекуди лекції проводилися у формі диктанту, на семінарах була відсутня творча дискусія. Низький рівень викладання зумовлювався, насамперед, недостатньою кількістю кваліфікованих викладачів. Партійні організації всіх областей республіки спрямували свої зусилля на подолання цих недоліків і упущень. Тільки Київський обком КП(б)У протягом 1945—1946 рр. 8 разів заслуховував на засіданнях бюро питання про діяльність педагогічних закладів області і, зокрема про викладання соціально-економічних дисциплін в окремих вузах⁷⁸. В результаті проведеної роботи на кінець п'ятирічки всі вакантні посади викладачів у вузах були зайняті. Однак невіршеною ще проблемою залишалося забезпечення навчальних закладів кваліфікованими кадрами. Так, 48% посад професорів і 40% — доцентів займали викладачі без відповідного вченого ступеня⁷⁹.

На кінець четвертої п'ятирічки Комуністична партія і уряд республіки добилися значних успіхів у зміцненні рядів партійних і комсомольських організацій педагогічних навчальних закладів. Серед професорсько-викладацького складу вузів 40,9% були членами і кандидатами в члени ВКП(б)⁸⁰. Дещо повільніше зростав партійно-комсомольський прошарок серед студентської молоді, але й серед них вже в 1947 р. 4% становили комуністи, 32% — комсомольці⁸¹. Позитивним було й те, що серед майбутніх учителів зростала кількість студентів чоловічої статі. В педагогічних і вчительських інститутах вони становили 21%, а в університетах — 37%⁸². Аналогічні зміни у формуванні викладацьких і студентських контингентів відбувалися і в педагогічних училищах.

У результаті героїчних зусиль працівників освіти, всього радянського народу, керованого Комуністичною партією, вища і середня педагогічна школа Української РСР була відновлена і значно розширена. Її діяльність у надзвичайно складних умовах воєнного лихоліття та у повоєнний період є яскравим свідченням життєдайної сили соціалістичного суспільства.

⁷⁵ Зб. наказів та розпоряджень М-ва освіти Укр. РСР. — К., 1947.—№ 15.—С. 5.

⁷⁶ Там же. — № 11. — С. 12.

⁷⁷ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 2. — С. 70, 73.

⁷⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 2, спр. 879, арк. 14, 15, спр. 901, арк. 53, спр. 921, арк. 38, 50, спр. 992, арк. 7, оп. 3, спр. 80, арк. 6, 22.

⁷⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 822, арк. 4.

⁸⁰ Там же, арк. 4.

⁸¹ ПА ІІП при Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 738, арк. 60.

⁸² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 306, арк. 2.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПАМ'ЯТНІ МЕДАЛІ, ПРИСВЯЧЕНІ ВИЗВОЛЕННЮ РАДЯНСЬКОЮ АРМІЄЮ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Ю. А. БАРШТЕЙН (Київ)

Радянські люди, народи країн соціалістичної співдружності ніколи не забудуть тих, хто відстояв свободу, честь і незалежність соціалістичної Батьківщини, хто приніс визволення від фашизму державам Європи. «Розгром фашизму, переможне завершення війни,— підкреслив у доповіді на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 травня 1985 р. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов,— стали подією переломного, всесвітньо-історичного значення, що відкрила перед врятованим людством нові шляхи соціального прогресу, перспективу справедливого й міцного миру на планеті»¹.

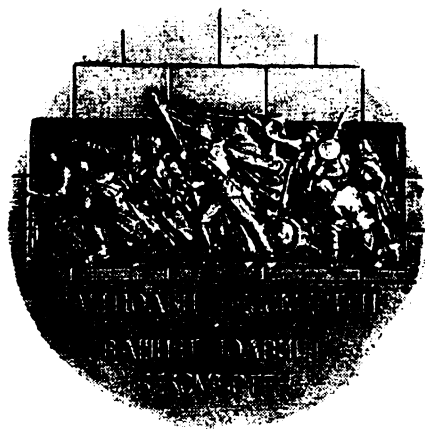
Кров'ю, пролитою у спільних боях проти фашизму, скріплена бойова співдружність радянських, чехословацьких, польських, югославських, болгарських, угорських і румунських воїнів. І сьогодні, через 40 років після завершення Великої Вітчизняної війни, нам розповідають про це настільні пам'ятні медалі.

До 40-річчя Перемоги в Великій Вітчизняній війні Ленінградський Монетний двір виготовив 10 бронзових настільних пам'ятних ювілейних медалей діаметром 65 мм, створених скульптором Г. О. Федоровою. Всі вони присвячені воїнам Червоної Армії, які, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, брали участь у визволенні народів Європи від фашистського ярма. На аверсі цих медалей зображено пам'ятники, які увіковічили воїнів, полеглих у боях на території братніх країн. На реверсі вміщено деталі цих пам'ятників, що розповідають про окремі епізоди боїв, а також надписи російською мовою і мовою країни, в якій їх встановлено. Надписи ці короткі, лаконічні, сповнені глибокого змісту. Медалі подано у хронологічному порядку (за датами визволення країн від фашистських окупантів).

У результаті стрімкого наступу війська 2-го Українського фронту наприкінці березня 1944 р. вийшли до державного кордону з Румунією. В ході Яссько-Кишинівської операції (кінець серпня 1944 р.) було знищено 22 фашистські й майже всі румунські дивізії, що знаходилися на фронті. Розгром головних сил групи армій «Південна Україна» різко змінив всю военно-політичну обстановку на південному крилі радянсько-німецького фронту й викликав гостру політичну кризу в Румунії. Це прискорило революційний вибух у країні, в ході якого фашистську диктатуру було повалено. 31 серпня 1944 р. радянські війська і підрозділи 1-ї Румунської піхотної добровольчої дивізії ім. Тадеуша Владимиреску визволили Бухарест. Румунія вступила у війну проти гітлерівської Німеччини.

Відаючи данину пам'яті воїнам Червоної Армії, які полягли в боях за свободу країни, її трудящі спорудили пам'ятник. Його зображено в центрі аверсу медалі. На високому постаменті стоїть поривиста фігура радянського бійця з прапором, що розвівається у його руках. Хвиляста поверхня медального поля з деревами по обидва боки створює відчуття простору. Праворуч від пам'ятника — дати «1945—1985», по

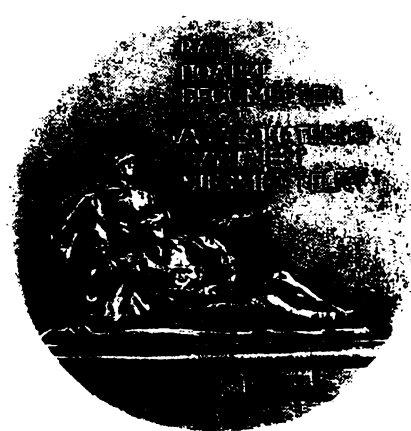
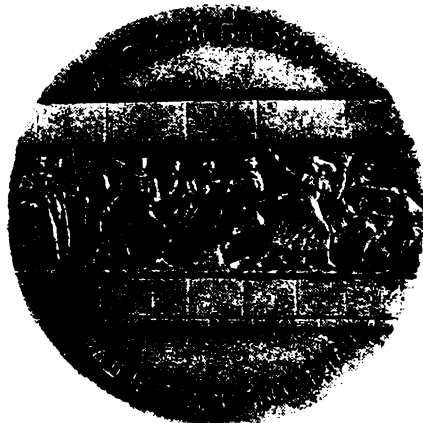
¹ Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали.— К., 1985.— С. 5.

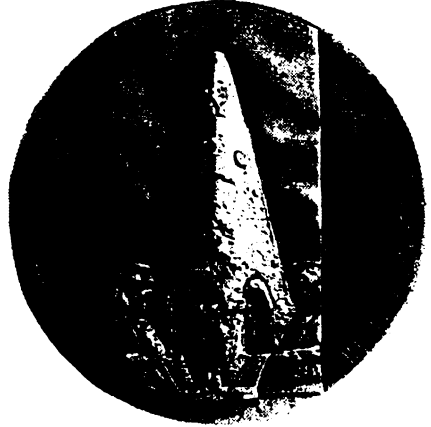
колу надпис — «Пам'ятник воїнам Радянської Армії, що полягли за визволення Румунії. Бухарест». В центрі медального поля реверсу зображено епізод бою. По колу — надпис російською й румунською мовами «Ваш подвиг безсмертний».

Протягом першого тижня вересня війська 3-го Українського фронту зосередилися на румунсько-болгарському кордоні. Вони перейшли його 8 вересня. Переходу кордону передували неодноразові спроби Радянського уряду схилити уряд Болгарії на розрив відносин з фашистською Німеччиною. Однак вони не мали успіху. Як і раніше, в країні залишалися гітлерівські війська і авіація, які здійснювали звідси бандитські нальоти на радянську територію. 5 вересня 1944 р. Радянський Союз змушений був оголосити Болгарії війну. Це послужило для болгарських антифашистів сигналом до повстання. Народ брав у свої руки владу на місцях. Зустрічаючи дружню підтримку населення, радянські війська вступили на територію Болгарії. У її визволенні брали також участь Чорноморський флот і Дунайська військова флотилія.

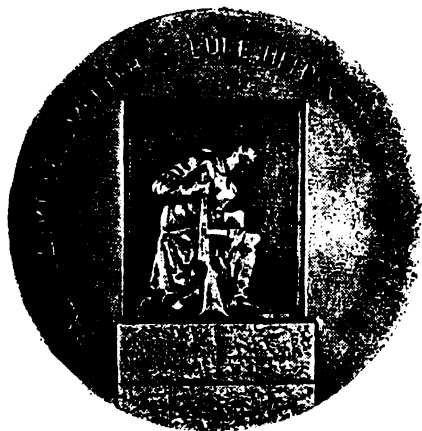
На честь полеглих у боях радянських воїнів в багатьох населених пунктах Болгарії споруджено пам'ятники. Зокрема, в Софії у центральному парку на високому постаменті встановлено скульптурну групу: радянський воїн високо підняв автомат на знак одержаної перемоги, а поруч з ним — болгарський робітник і жінка з дитиною. Цю скульптурну групу й зображено в центрі аверсу медалі. По колу — надпис «Пам'ятник Радянській Армії — визволительці Болгарії. Софія». На медальному полі реверсу розміщено одну із скульптурних композицій, що викарбувані на п'єдесталі пам'ятника, тут же по колу — надпис російською й болгарською мовами «Ваш подвиг безсмертний».

З перших днів фашистської окупації розпочали рішучу боротьбу проти чужоземних поневолювачів і внутрішньої реакції народи Югославії. Вона переросла у всенародну війну. Ще на початку вересня командування Народно-визвольної армії Югославії зверталося до Радянського уряду з проханням про вступ Червоної Армії в Югославію. 28 вересня радянські війська перейшли болгаро-югославський кордон і того ж дня визволили близько 20 населених пунктів. 20 жовтня після жорстоких боїв було визволено столицю Югославії — Белград.

Трудящі Югославії свято шанують пам'ять радянських воїнів, які пролили кров за їхнє визволення. На меморіальному кладовищі в столиці країни, де вони поховані, споруджено біломармуровий пам'ятник радянським воїну. Його зображення можна побачити на рельєфі медалі. Тут же праворуч на медальному полі — дворядковий надпис «1945—1985», по колу — слова «Пам'ятник радянським воїнам, що полягли за визволення Белграда. Белград». В центрі рельєфу реверсу зображено епізод бою — фрагмент меморіалу, а по колу — надпис російською і сербо-хорватською мовами «Ваш подвиг безсмертний».

12 січня 1945 р. війська 1-го Українського фронту розпочали Вісло-Одерську операцію, завдавши ворогові сильного удару з Сандомирського плацдарму. 14 січня армії фронту пішли в наступ з Магнушевського і Пулавського плацдармів на Віслі. 16 січня радянські війська почали обхід Варшавського укріпленого району, а 1-а армія Війська Польського зав'язала бої за Варшаву. 17 січня столицю Польщі було визволено.

На знак глибокої вдячності до Радянської Армії — визволительки у багатьох містах Польщі споруджено пам'ятники і обеліски. В Варшаві, зокрема, створено величезний меморіал-пам'ятник, вигляд якого зображено на аверсі медалі. По колу медального поля вміщено надпис «Пам'ятник воїнам Радянської Армії, що полягли за визволення Варшави. Варшава». В центрі реверсу — одна з композицій меморіалу, а вгорі — надпис російською і польською мовами «Ваш подвиг безсмертний».

У ході визволення Румунії війська 2-го Українського фронту протягом кількох днів вибили противника з Трансильванії і 23 вересня наблизилися до угорського кордону. Почалося визволення Угорщини від фашистського гніту. 26 грудня наступаючі радянські частини затиснули в кільце велике угруповання ворожих військ у районі Будапешта. Бої в Угорщині тривали майже півроку. Столицю країни було визволено 13 лютого 1945 р., а 4 квітня — всю її територію. Угорський народ свято береже пам'ять полеглих за його щастя радянських воїнів. У багатьох містах їм встановлено пам'ятники. В Будапешті, зокрема, на горі Геллерт (Буда) височіє величний монумент радянським воїнам-визволителям. Його вигляд відтворено на аверсі медалі. Зображення —

жіноча фігура з пальмовою гілкою в піднятих руках — символізує перемогу. Вона увінчує монумент. Хвиляста поверхня медального поля посилює просторове відчуття. Праворуч викарбувано ювілейні дати «1945—1985». По колу — надпис «Пам'ятник на честь визволення Угорщини Радянською Армією. Будапешт». В центрі медального поля реверсу зображено рельєфну фігуру радянського воїна з прапором у піднятій правій руці. По колу — надпис російською та угорською мовами «Ваш подвиг безсмертний». Рельєфність зображення посилюється тим, що воно врізане в фон медального поля.

На заключному етапі війни гітлерівське командування сконцентрувало великі сили біля південних кордонів Німеччини. Успішний розвиток наступальних дій радянських військ на берлінському напрямку створив сприятливі умови і для наступу фронтів південного флангу. Відбивши шалені контратаки фашистських армій і визволивши Братиславу, з'єднання 3-го Українського фронту на початку квітня вийшли в район Віденської низовини, а лівофлангові з'єднання 2-го Українського фронту — до австрійсько-чехословацького кордону. До 13 квітня армії 3-го Українського фронту у взаємодії з частиною сил 2-го Українського фронту та 1-ю Болгарською армією очистили від противника значну територію Австрії та її столицю — Відень. Майже 26 тис. радянських воїнів залишилися навечно в австрійській землі. У пам'ять про них в центрі Відня на площі Шварценберг-плац споруджено пам'ятник. На високому п'єдесталі встановлено бронзову фігуру радянського бійця з автоматом на грудях і прапором у правій руці. Його зображення відлито на аверсі медалі. Праворуч — надпис двома рядками «1945—1985», по колу — «Пам'ятник воїнам Радянської Армії — визволителям Австрії. Відень». У центрі медального поля реверсу вміщено композицію з атрибутів геральдики, вгорі над нею — надпис російською, під нею — німецькою мовою «Ваш подвиг безсмертний».

Зростаючий національно-визвольний рух у Чехословаччині вилився у Словацьке національне повстання, яке вибухнуло в ніч на 29 серпня 1944 р. і стало початком народно-демократичної революції. На допомогу повсталим словакам прийшла Червона Армія. Вранці 8 вересня війська 1-го, 2-го й 4-го Українських фронтів прорвали ворожу оборону. 6 жовтня 38-а армія і 1-й Чехословацький корпус взяли Дуклінський перевал, подолавши опір фашистів. До травня 1945 р. точилися бої на чехословацькій землі. Їх завершення збіглося з загальним збройним повстанням у країні. 9 травня на вулицях столиці Чехословаччини з'явилися перші радянські танки. Цей день трудящі країни відзначають як своє національне свято. За їх свободу віддали життя 144 тис. радянських воїнів. Пам'ятники на їх честь споруджено на всьому шляху героїчного походу армії-визволительки. Їх зображення вміщено на трьох пам'ятних медалях. На аверсі однієї медалі високим рельєфом показано скульптурну групу, в центрі якої словацька жінка — мати прилинула до грудей радянського солдата. Праворуч — дворядковий надпис «1945—1985», по колу — слова «Пам'ятник радянським і чехословацьким воїнам, полеглим у боротьбі проти фашизму. Перевал Дукла». У центрі медального поля реверсу відлито зображення пам'ятника-меморіалу, встановленого на честь радянських і чехословацьких воїнів, які прорвали оборону ворога на Дуклінському перевалі. По колу — надпис російською і чеською мовами «Ваш подвиг безсмертний».

У Братиславі на горі Славин споруджено пам'ятник-мавзолей воїнам Радянської Армії. Його увінчує обеліск з 9-метровою фігурою воїна-визволителя, який високо підняв прапор перемоги. Його профільне рельєфне зображення відлито на аверсі ще однієї медалі. Праворуч — ювілейні дати «1945—1985», по колу — слова «Пам'ятник воїнам Радянської Армії, полеглим у боротьбі проти фашизму. Братислава». В центрі реверсу — деталь пам'ятника і надпис «Ваш подвиг безсмертний» російською (вгорі) і словацькою (внизу) мовами.

Кілька пам'ятників на честь загиблих на полях битв встановлено у Празі. Один з них представлено на медалі. На її аверсі високим рельєфом зображено пам'ятник, споруджений на Ольшанському кладовищі у Празі. Поряд з могилами, в яких поховано воїнів-визволителів, височіє бронзова фігура радянського солдата. Для створення більшої об'ємності його зображення поміщено в заглибленні медального поля. Над ним викарбувано п'ятикутну зірку з серпом і молотом, по колу — надпис «Пам'ятник радянським воїнам, полеглим за визволення Чехословаччини. Прага». У центрі реверсу вміщено фрагмент з оформлення братських могил на кладовищі. По колу — надпис російською і чеською мовами «Ваш подвиг безсмертний».

16 квітня 1945 р. армії 1-го Білоруського та 1-го Українського фронтів почали історичний наступ на берлінському напрямку. 26 квітня почався штурм Берліна, а в ніч на 2 травня командування його гарнізону запросило перемир'я. 8 травня 1945 р. командування збройних сил Німеччини підписало акт про беззастережну капітуляцію. На ознаменування героїчного подвигу радянських воїнів, полеглих у боротьбі проти фашизму, на німецькій землі споруджено ряд пам'ятників. Найбільш відомий з них знаходиться в столиці НДР — Берліні, у Трептов-парку. В центрі цього меморіального комплексу — 13-метрова бронзова фігура радянського солдата, який лівою рукою бережно тримає дівчинку, а правою — меч, яким розрубав фашистську свастику. На аверсі однієї з представлених десяти медалей високим рельєфом зображено фігуру солдата. Фон медального поля м'який, хвилястий, чим створюється відчуття простору. Праворуч — ювілейні дати «1945—1985», по колу — «Пам'ятник воїнам Радянської Армії, полеглим у боях проти фашизму. Берлін». У центрі медального поля реверсу вміщено зображення воїна з непокритою головою з автоматом в руках. По колу — надпис російською і німецькою мовами «Ваш подвиг безсмертний».

Автор усіх цих медалей — московський скульптор Г. О. Федорова. Вона виконала їх в академічній манері, яка відповідає значущості теми. Однак цим мініатюрним пам'яткам властиві елементи й сучасного стилю. Їх небагато, але достатньо для того, щоб пом'якшити строгий академізм. Натхненна праця скульптора свідчить про велику увагу до теми Великої Вітчизняної війни, про любов і повагу до співвітчизників — славних радянських воїнів, які віддали життя за світлі ідеали людства. Пам'ятники, споруджені їм у країнах Європи, — тому підтвердження.

* * *

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПРО ПОЛІПШЕННЯ УМОВ ПРАЦІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ (1971—1975 рр.)

Є. І. ІГНАТЕНКО (Одеса)

Поліпшення умов праці — органічна складова частина соціально-економічної політики Комуністичної партії, Радянської держави. «Наша партія, — підкреслив на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, — повинна мати соціально сильну політику, яка б охоплювала весь простір життя людини — від умов її праці і побуту, здоров'я і дозвілля до соціально-класових і національних відносин»¹.

¹ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 396.

Керуючись ленінськими положеннями про те, що при соціалізмі підвищення продуктивності праці повинно досягатися «без ніякої шкоди для робочої сили трудящого населення»², Комуністична партія послідовно й неухильно розв'язувала і розв'язує завдання поліпшення умов праці в народному господарстві.

У повідомленні зроблено спробу розглянути деякі найважливіші напрями поліпшення умов праці у 1971—1975 рр., зв'язані з підвищенням технічної озброєності, удосконаленням охорони і техніки безпеки, поліпшенням якості медичного обслуговування на промислових підприємствах Української РСР.

Велику програму заходів щодо поліпшення умов праці накреслив XXIV з'їзд КПРС. «Важливі особливості нинішнього етапу господарського розвитку країни, — вказувалося у Звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС, — визначаються також науково-технічною революцією, яка швидко розгортається»³. Ці процеси знайшли відбиття і в Українській РСР. Широко впроваджувалася комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів в усіх галузях промисловості республіки. На 310 підприємствах, багатьох дільницях і в цехах ці роботи були завершені ще до початку досліджуваного періоду. Було споруджено високо механізовані підприємства, виробничі комплекси і агрегати, освоєно серійне виробництво понад 4400 зразків нових машин, механізмів, устаткування і матеріалів⁴.

Діяльність партійних, радянських, профспілкових організацій і господарських органів республіки, колективів підприємств у роки дев'ятої п'ятирічки зосереджувалася на виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС щодо наукової організації праці, на скороченні ручної і фізично важкої праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. Партійні організації індустріальних центрів республіки — Київської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Одеської областей посилили увагу до прискорення темпів технічного прогресу, впровадження нової техніки і прогресивної технології.

Заслуговує на увагу в цьому напрямі робота Харківського обкому Компартії України. Питання ефективності і вдосконалення організації виробництва, впровадження і освоєння нової техніки, поширення досягнень і методів високопродуктивної праці були темою періодичного обговорення на засіданнях бюро, пленумах обкому і партійних активів. Усе це знайшло відображення і в планах заходів обкому партії на 1971—1975 рр. Бюро обкому партії встановило контроль за їх реалізацією. На початку 1973 р. обком партії проаналізував роботу Орджонікідзевського райкому партії м. Харкова по впровадженню передової технології, механізації і автоматизації на машинобудівних підприємствах району. Результати перевірки були обговорені на засіданні бюро обкому. При райкомі партії з числа відповідних спеціалістів було створено комісію сприяння науково-технічному прогресу, яка здійснювала належний контроль за виконанням намічених заходів і брала безпосередню участь у проведенні науково-технічних конференцій із залученням партійних, господарських, інженерно-технічних працівників, учених та новаторів виробництва. За 2 роки (1971—1972 рр.) на машинобудівних підприємствах району впроваджено 24 автоматичні і напівавтоматичні лінії, понад 200 прогресивних технологічних процеси, створено 14 комплексно-механізованих цехів і дільниць. Усе це сприяло підвищенню продуктивності праці, полегшенню і безпеці праці робітників⁵.

² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 134.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. — К., 1971. — С. 45.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1971. — С. 9.

⁵ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 38, арк. 4; оп. 158, спр. 27, арк. 16; спр. 28, арк. 43.

Аналогічна робота проводилася іншими партійними організаціями республіки. Так, партійна організація Південного машинобудівного заводу Дніпропетровської області, на обліку якої перебувало 9 докторів і 58 кандидатів наук, вміло спрямовувала їхні творчі пошуки на розв'язання техніко-економічних і соціальних завдань, включаючи поліпшення і оздоровлення умов праці. До складу комісії по науково-технічному прогресу при партійному комітеті заводу входили науковці, новатори виробництва. Вони провели паспортизацію технологічних операцій для виявлення можливостей скорочення затрат ручної праці по кожному цеху, видали рекомендації щодо поліпшення умов праці. В результаті питома вага робітників, що виконували роботу вручну, скоротилася за два роки з 38,3 до 34% ⁶.

Партійна організація одного з найстаріших заводів трубної промисловості — Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна взяла під контроль організаторську роботу завкому профспілки і адміністрації по впровадженню механізації і автоматизації трубного виробництва, спрямовану на скорочення і ліквідацію ручної праці і насамперед на важких дільницях. На заводі було розроблено, виготовлено і впроваджено систему механізмів і пристроїв для зміни оправок і кантовки труб, що повністю виключала ручні операції і докорінно поліпшувала умови праці. Впровадження тільки цієї механізації дало змогу підприємству збільшити випуск безшовних труб на 360 тис. т за рік і вивільнити на інші дільниці понад 300 робітників. На заводі було також розроблено ряд машин і механізмів, які значно полегшували працю робітників. До справи охорони праці і техніки безпеки залучалися передові робітники заводу ⁷.

Великого поширення у досліджуваній період набув досвід промислових колективів Запорізької області по ліквідації фізичної праці під девізом «Ручну працю — на плечі машин», що широко розповсюджувався в області завдяки турботі Запорізького обкому Компартії України. На підприємствах області було проведено значні роботи по впровадженню комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, скорочення малопродуктивної ручної праці. При допомозі партійної організації була розроблена програма створення єдиної системи обліку і визначення рівня механізації одних і тих же робіт на підприємствах різних відомств, запроваджено на них картки обліку використання ручної праці; визначено етапи її ліквідації. В результаті систематичного контролю з боку партійних і державних органів, народних контролерів за виконанням комплексних планів механізації найважливіших виробничих процесів було значно піднесено ефективність виробництва ⁸.

Значну роботу по впровадженню досягнень технічного прогресу і скороченню ручної праці проводив партійний комітет Новокраматорського ордена Леніна і ордена Жовтневої революції машинобудівного заводу ім. Леніна Донецької області. виправляючи серйозні недоліки, зв'язані з недостатньою організаторською роботою по впровадженню нової техніки, по розвитку культури виробництва, партійна організація докорінно перебудувала свою роботу. Було підвищено авангардну роль комуністів, активізувалася діяльність громадських організацій, насамперед НТТ і ВТВІР, почалося інтенсивніше поширення передового досвіду.

Ось один з прикладів. Тривалий час у механічному цеху заводу верстатники кріпили деталі ключем, маса якого перевищувала 10 кг (з на-

⁶ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 60, спр. 176, арк. 36.

⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.—С. 550.

⁸ Плющ М. Н. Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості.— К., 1981.— С. 182; На плечі машин: Передовая.— Правда.—1982.—12 февр.

рощуванням труби близько 2 м). Робота йшла повільно з перервами і до того ж була небезпечною. Інженерно-технічні працівники заводу удосконалили процес кріплення деталей, але новий пристрій спочатку не приживався. Тоді комуністи А. Винник і Л. Цубар сміливо пішли на експеримент. Вони впровадили пристрій спочатку на трьох, а згодом на десяти верстатах. Результати перевершили всі сподівання, втрати часу на кріплення деталей знизилися в 2 рази. Партійне бюро цеху, вивчивши цей експеримент, зобов'язало комуністів-верстатників запровадити цей метод на всіх аналогічних дільницях. Партком заводу підтримав ініціативу комуністів цеху і зобов'язав відповідні служби заводу поширити цінні починання на всіх дільницях підприємства. Досвід був докладно висвітлений у багатотиражній газеті, його вивчали в школах комуністичної праці. Творча цілеспрямована робота парторганізації, ІТР і новаторів виробництва дала змогу в цілому по заводу знизити на 46% кількість робітників, зайнятих ручною працею, довести рівень механізації виробничих процесів до 67,2%⁹.

Таким чином, цілеспрямована організаторська та ідеологічна діяльність партійних організацій республіки у справі поліпшення умов праці робітничого класу в роки дев'ятої п'ятирічки привела до позитивних результатів. У широких масштабах здійснювалося технічне переозброєння багатьох галузей, впроваджувалася принципово нова техніка. У роки дев'ятої п'ятирічки було комплексно механізовано і автоматизовано понад 4,3 тис. виробничих дільниць, понад 1,5 тис. цехів, 104 підприємства в цілому і 260 — по основному виробництву. Завдяки цьому в матеріальному виробництві було збережено працю 4,3 млн. чол., 300 тис. жінок переведено на більш кваліфіковану працю з поліпшенням умов праці¹⁰.

Разом з тим проблема поліпшення умов праці потребувала дальшого вирішення. Неприятливі умови праці стають головною причиною втрат робочого часу за рахунок захворюваності і травматизму, що завдає значної шкоди народному господарству. По галузях народного господарства республіки до 40% виробничих травм були результатом відсутності механізації важких ручних робіт, слабої організації трудового процесу та недостатнє засвоєння інструктажу по техніці безпеки¹¹.

Партійні організації, враховуючи, що науково-технічний прогрес, поряд з позитивним впливом на характер і зміст праці, породжує невідкладні проблеми в системі «техніка—людина», приділяли посилену увагу до питань охорони праці, попередження травматизму, впровадження нових форм організації трудового процесу. У постанові ЦК КПРС «Про посилення уваги партійних, господарських і профспілкових органів до охорони праці і техніки безпеки в промисловості, будівництві і на транспорті» (листопад 1966 р.)¹² визначено широку програму дії у цьому напрямі. У 60—70-і роки було здійснено ряд значних заходів по обробці зразків нової техніки з урахуванням фізіологічних особливостей людини. У чинних стандартах введені спеціальні розділи по техніці безпеки і виробничої санітарії, збільшилися капіталовкладення в охорону праці. 54 млн. робітників і службовців безкоштовно користувалися спеодягом, спецвзуттям та іншими засобами індивідуальної охорони¹³.

⁹ Парт. арх. Донецького обкому Компартії України, ф. 900, оп. 18, спр. 1, арк. 11; Щелоков І. Партгруппа и технический прогресс. — За технический прогресс (Орган. парт., завк. профсоюз., комсом. орган. и дирекции Новокраматорского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции машиностроительного завода им. В. И. Ленина). 1973, 9 янв.

¹⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.—С. 549; XXV съезд Коммунистической партии Украины. Стеногр. отчет, 10—13 февр. 1976 г. — Киев, 1976.—С. 25, 290.

¹¹ Архів Укрпрофради, ф. 2605, оп. 8, спр. 7914, арк. 44.

¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.). М., 1968. Т. 6.—С. 274—278.

¹³ Цифры и факты. — Охрана труда и социальное страхование.—1976.—№ 2.—С. 13.

У роки дев'ятої п'ятирічки здійснено ряд заходів для поліпшення охорони праці в одній з найбільших галузей важкої індустрії — вугільній промисловості. Було виконано значний комплекс робіт по реконструкції і дегазації шахт, впровадженні телеметричних систем контролю шахтної атмосфери. У 1971—1975 роках на 170 шахтах і 38 збагачувальних фабриках впроваджені комплексні системи ліквідації запиленості, на 155 шахтах встановлено пристрої бактеріологічного і механічного очищення води, яка використовувалася при ліквідації запиленості¹⁴.

Багато уваги було приділено питанням охорони навколишнього середовища. Скорочується кількість териконів, що горять. Деякі тушать і вивозять за межі міст, споруджують нові плоскі природні відвали із застосуванням пристроїв проти самозаймання.

У вугільній промисловості республіки на поліпшення охорони праці в роки дев'ятої п'ятирічки було витрачено 188 млн. крб. В результаті значно знизився травматизм працівників — на 4,4%, з тяжкими наслідками — на 11,8% і професійними захворюваннями — на 34%¹⁵.

Велика увага питанням охорони праці і техніки безпеки, наприклад, приділялася на Львівщині. У 1974 р. Львівський обком партії прийняв постанову «Про заходи до поліпшення стану техніки безпеки на підприємствах, будовах і в сільському господарстві Львівської області»¹⁶. В порядку експерименту на підприємствах машино- і приладобудування був встановлений контроль за безпекою праці за спеціально розрахованим коефіцієнтом, що дало змогу ефективно враховувати стан техніки безпеки на кожній виробничій дільниці. Експеримент, проведений на заводі автотранспорту, мотозаводі та інших дав можливість тільки за один рік скоротити кількість нещасних випадків на 12%, кількість днів по непрацездатності — на 70%¹⁷.

Вивчивши стан справ з охороною праці і заходами по техніці безпеки на промислових підприємствах Харкова, Харківський міськом партії в 1972 р. намітив і здійснив заходи, які сприяли розв'язанню цього соціально-виробничого завдання. На всіх машинобудівних заводах робота по техніці безпеки проводилася комплексно в таких напрямках: зміцнювалась трудова і технологічна дисципліна, партійний, профспілковий актив, громадськість залучалась до контролю за організацією безпечних робіт.

Уміло поєднуючи індивідуальні і колективні форми роботи, широко використовуючи з цією метою агітаторів, політінформаторів, стінну пресу, радіомовлення, парторганізації зуміли створити в трудових колективах атмосферу творчого піднесення, підняти на вищий рівень соціалістичне змагання. Одним із пунктів соціалістичних зобов'язань стали показники, що відображали завдання в поліпшенні умов праці. При активній участі всіх, хто брав участь у змаганні, тільки за два роки (1972—1973 рр.) реалізовано понад 10 тис. заходів, спрямованих на поліпшення освітленості робочих місць, зниження виробничого шуму, вібрації. Комунисти механоскладального цеху № 1 Харківського моторобудівного заводу «Серп і молот» звернулися до всіх трудівників розгорнути змагання за кращу дільницю по охороні праці. Партійне бюро систематично здійснювало контроль за умовами праці, заслуговувало керівників дільниць і служб. У цьому цеху, а згодом і на заводі поширився треступеневий контроль за безпекою праці. В результаті значно скоротилася кількість травм, кількість професійних захворювань¹⁸.

¹⁴ Уголь України.— 1977.— № 2.— С. 6.

¹⁵ Там же.— 1976.— № 9.— С. 1—2; XII съезд профессиональных союзов Укр. ССР. Стеногр. отчет.— Киев, 1977.— С. 183.

¹⁶ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 28, спр. 37, арк. 12.

¹⁷ Там же, ф. 3, оп. 31, спр. 72, арк. 60.

¹⁸ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 124, оп. 1, спр. 2229, арк. 42.

Харківська обласна рада профспілок під керівництвом обкому партії провела величезну роботу по виконанню рішень XXIV з'їзду партії, спрямовану на поліпшення умов праці. Президія і секретаріат облпрофради у досліджуваній період обговорили 47 вузлових питань, зв'язаних із безпекою праці, обстежили понад 5 тис. народногосподарських об'єктів, видали 3705 розпоряджень до виконання, понад 48 тис. заходів по охороні праці і техніці безпеки. Профспілкові органи перевірили роботу проектних інститутів міста по дотриманню вимог охорони праці в розроблюваних проєктах. З'ясувавши, що ряд інститутів при проєктуванні нових заводів і цехів зменшили кошторисну вартість проєктів за рахунок об'єктів, які забезпечують людям нормальні умови роботи, облпрофрада внесла відповідним міністерствам пропозиції про невідкладне усунення виявлених недоліків¹⁹.

Значна робота по охороні праці проводилася у Ворошиловградській, Київській, Одеській та інших областях України. Особливо активізувалася вона в ході оглядів культури виробництва. Виконуючи постанови ЦК КПРС «Про заходи по розвитку технічної, виробничої естетики» (березень 1965 р.)²⁰, партійні, профспілкові організації республіки розгорнули змагання за перетворення своїх колективів у підприємства високої культури. Це змагання сприяло значному поліпшенню і оздоровленню умов праці, естетизації трудового процесу, зростанню творчості мас.

Партійні організації тримали в полі зору роботу профспілкових організацій і адміністрацій підприємств по проведенню паспортизації санітарно-технічного стану цехів і виробництв і наявності інженерно-технічних засобів безпеки, особливо санітарно-побутового обслуговування трудящих. З ініціативи партійного комітету Ворошиловградського тепловозобудівного заводу було проведено комплексно ряд заходів по культурі виробництва, які передбачали реконструкцію підприємства з урахуванням створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов праці, благоустрою території, раціональної розстановки робочих місць, виготовлення оснащення і зручних робітничих меблів, поліпшення оснащення цехів і дільниць, постачання робітників спецодягом. Ці питання знаходили відбиття в колдоговорах. У 1974 р. в Донецькій області партійні і профспілкові організації провели перевірку виконання колективних договорів. Близько 90% шахт переведено на комплексне обезпилювання, на 30 глибинних шахтах впроваджено холодильне обладнання, на 40 — встановлено більш потужну вентиляційну систему, на 28 впроваджено телеметричну систему за станом рудникової атмосфери, що дало змогу знизити, зокрема, професійну захворюваність шахтарів порівняно з 1970 р. у два рази, травматизм на 11,5%²¹.

На Одеському заводі «Стройгидравлика», Дружковському машинобудівному заводі (Донецька область) збудовані нові просторі складські приміщення, обладнані кімнати для ремонту і хімічної чистки робочого одягу, запропоновані нові види спецодягу з відмітними знаками підприємств²². У роки дев'ятої п'ятирічки на 43 підприємствах республіки було організовано зразкове забезпечення і догляд за спецодягом²³.

Умови праці в промисловості безпосередньо зв'язані з організацією санітарно-оздоровчої роботи і медичним обслуговуванням трудящих. Скорочення захворюваності тільки на 1 день дало б змогу збільшити

¹⁹ Там же, ф. 69, оп. 43, спр. 42, арк. 2; ф. 2, оп. 158, спр. 36, арк. 113.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981.— Т. 8.— С. 477—478.

²¹ Донецьк. обл. держ. арх., Р-926, оп. 2, спр. 2154, арк. 9; Казінев М. Донецкая пятилетка.— Охрана труда и социальн. страхование.— 1974.— № 10.— С. 7.

²² Архів Укрпрофради, ф. 2605, оп. 8, спр. 9481, арк. 5.

²³ Парт. арх. Інституту історії партії (далі — ПА ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1053, арк. 97.

національний дохід країни майже на 800 млн. карбованців²⁴. Зниження загальної і професійної захворюваності стало одним із найважливіших завдань партійних організацій промислових підприємств у досліджуваний період. Санітарно-оздоровча робота помітно активізувалася в зв'язку з розробкою і реалізацією планів соціально-економічного розвитку трудових колективів, комплексних планів поліпшення умов праці, охорони праці і санітарно-оздоровчих заходів. До їх складання партійні комітети залучили громадські організації, а також спеціалістів: соціологів, психологів, фізіологів, лікарів медико-санітарних частин підприємств.

Цікавий досвід роботи щодо цього нагромаджено Іллічівським райкомом партії м. Одеси, де вперше в місті складено план соціально-економічного розвитку району, що передбачав будівництво міжзаводської поліклініки для обслуговування трудівників 25 підприємств району, розширення медичних пунктів на підприємствах. Виконання плану було взято райкомом партії під контроль. Нова форма роботи партійних організацій — спільні партійні збори і засідання партійних бюро медичних установ і промислових підприємств — допомогли скоординувати зусилля лікарів і виробничників, організаційно й ідеологічно забезпечити виконання спільних заходів.

Райком партії, партійні комітети підприємств посилили увагу до добору і розстановки медичних кадрів, підвищення ідейно-політичного і професійного рівня, поліпшення їх житлово-побутових умов. Усе це дало можливість у стислі строки укомплектувати заводські і цехові оздоровчі пункти досвідченими спеціалістами, розширити консультативну допомогу. Райком партії, парткоми підприємств забезпечували регулювання зростання партійного прошарку серед медичного персоналу. Внаслідок цього на 50 оздоровчих пунктах кількість членів КППРС зростає до 110 чоловік²⁵.

Цілеспрямована робота парторганізацій району забезпечила помітне зростання продуктивності праці на більшості підприємств, поліпшення умов праці, зниження кількості професійних захворювань та виробничого травматизму. Досвід роботи Іллічівського райкому партії був схвалений Одеським обкомом Компартії України²⁶.

У роки дев'ятої п'ятирічки на підприємствах почали широко впроваджуватися комплексні плани зниження захворюваності, паспорти санітарно-технічного стану цехів. Так, у медсанчастині Криворізького металургійного заводу було складено комплексний план зниження захворюваності. Медична комісія щомісяця доповідала адміністрації про стан захворюваності і заходи по охороні здоров'я²⁷. У мартенівському цеху Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча парторганізація спільно з цеховим комітетом профспілки взяли під контроль виконання комплексного плану, створивши для цього на громадських засадах 16 санітарних постів. Це дало змогу знизити захворюваність у цеху до 753 днів на 100 працюючих, при 815 — по галузі. Працівники медсанчастини внесли понад 200 пропозицій адміністрації щодо зниження захворюваності²⁸.

На багатьох підприємствах Києва, Харкова, Львова, Одеси під керівництвом партійних організацій розгорнулася робота по пропаганді санітарно-гігієнічних і медичних знань. З цією метою партійні комітети Донецького машинобудівного заводу, Запорізького титано-магнієвого та

²⁴ Снижение заболеваемости — резерв производства: Передовая.— Охрана труда и социальное страхование.—1975.—№ 10.—С. 3.

²⁵ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 17, оп. 45, спр. 15, арк. 24.

²⁶ Там же, ф. 11, оп. 107, спр. 15, арк. 10.

²⁷ Архів Укрпрофради, ф. 2605, оп. 8, спр. 7956, арк. 6.

²⁸ Донецьк. держ. арх., ф. Р-920, оп. 2, спр. 2365, арк. 9.

інших підприємств республіки активно використовували свої багатотиражні газети²⁹.

У 1975 р. в республіці на промислових підприємствах було 279 медико-санітарних частин, 2390 цехових лікарських дільниць і 6087 лікувальних і фельдшерських оздоровчих пунктів. Профспілки разом з органами охорони здоров'я в тому ж році організували і провели профілактичне обстеження десятків мільйонів трудящих³⁰.

Висока продуктивність праці і охорона здоров'я працівників багато в чому залежить від правильної організації громадського харчування на виробництві. Ці питання були в центрі уваги партійних і профспілкових організацій. Партійні комітети добивалися підвищення відповідальності профспілкових організацій за стан громадського і лікувального харчування, спрямовували їхню увагу на питання будівництва і реконструкції їдальень, впровадження прогресивних форм обслуговування трудящих, що допомагало зекономити час, що витрачався робітниками на харчування, і поліпшити їхній відпочинок.

У 1973 р. «Робітнича газета» разом з Укрпрофрадою і Міністерством торгівлі УРСР оголосили огляд мережі робітничих їдальень, залучили до нього громадських активістів. У період огляду кількість посадочних місць у їдальнях збільшилася на 45 тис., було запроваджено гаряче харчування в нічних і вечірніх змінах на 1200 підприємствах. У 1975 р. мережа робітничих їдальень зросла більш ніж на 400 тис. місць і на кінець п'ятирічки забезпеченість їх зросла з 56 до 87%. На підприємствах республіки в загальній мережі громадського харчування функціонувало 193 дієтичні їдальні на 17,6 тис. посадочних місць і дієтичних відділів на 82 тис. місць.

Позитивний досвід у цьому напрямі був нагромаджений партійними комітетами ряду заводів республіки. Наприклад, робітничі їдальні Ровенського ордену Трудового Червоного Прапора льнокомбінату, заводу газорозрядних приладів, високовольтної апаратури в результаті постійної турботи партійних і профспілкових організацій стали зразковими. Тут робітники одержували висококалорійну й смачну їжу в широкому асортименті, організовано комплексні обіди, встановлені механізовані лінії видачі обідів. У результаті здійснених заходів значно підвищилася культура обслуговування. На території Макіївського металургійного заводу ім. Кірова збудовано побутовий корпус з їдальнею та дієтичним залом, організовано доставку гарячої їжі на робочі місця³¹.

Партійні комітети і первинні партійні організації промислових підприємств у роки 9-ої п'ятирічки продовжували надавати великого значення створенню здорового мікроклімату в трудових колективах. За даними соціологічних досліджень, продуктивність праці при хорошому настрої працюючих зростає на 15—20% в бригадах з високим рівнем міжособових відносин³².

Партійні організації, формуючи цілісну систему політичного, трудового і морального виховання трудящих, вбачали в морально-психологічному факторі важливу підйому поліпшення умов праці. На багатьох промислових підприємствах України партійні комітети, спираючись на широку громадськість, посилили роботу по згуртуванню колективів, підвищенню їх активності в трудовій, соціальній і духовній сфері. Щодо цього заслуговує на увагу спільна робота парткому, дирекції,

²⁹ За передовую техніку (Орган партк., завк. профсоюзу, комітета комсомолу и управління Донецького машиностр. заводу ім. Ленінського комсомолу), 1972, 19 янв., 13 окт.; Нова техніка (Орган парт., проф. і управл. Запорізького ордену Леніна та ордену Трудового Червоного Прапора титано-магнієвого комбінату), 1973, 27 січ.; 1974, 23 жовт.; 1975, 15 січ.

³⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 547.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 869, арк. 33; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 547; XII съезд профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 42, 45, 174.

³² Соціальні проблеми виробничого колективу.—К., 1972.—С. 114.

профкому і комітету комсомолу Дніпровського машинобудівного заводу по створенню служби «Ваш пастрій», об'єктом уваги якої стали питання міжособових відносин, психологічної сумісності. Досвід заводу по розробці нових форм соціального управління був схвалений бюро Дніпропетровського обкому партії і рекомєнтований для запровадження на всіх підприємствах області. Значну роль у створенні здорового психологічного клімату в трудових колективах відіграла участь інженерно-технічних працівників, кадрів середньої ланки в ідейно-виховній роботі. Партійні організації Дніпропетровська, Донецька, Макіївки при оцінці діяльності керівників підприємств та громадсько-політичній атестації кадрів враховували їх участь в ідейно-виховній роботі³³.

Фрунзенський райком партії м. Харкова постійно звертав увагу партійних, профспілкових і комсомольських організацій на сприятливий морально-психологічний клімат у колективі, дисциплінованість, вимогливість людей один до одного, вміння керівників усіх виробничих ланок створити атмосферу злагодженої, організованої роботи. Райком партії при розгляді підсумків виконання плану враховував не лише виробничі результати, але й раціональну організацію роботи і праці людей, чіткість скоординованих дій усіх підрозділів і служб підприємств. Такий підхід допоміг розвинути почуття персональної відповідальності кадрів, визначити особисту роль кожного керівника в розв'язанні спільного завдання створення стабільних колективів³⁴.

На багатьох підприємствах республіки за рекомендацією партійних органів були організовані факультативні курси: «Керівник і підлеглий», «Мистецтво спілкування з людьми». Так, на Дніпровському агрегатному заводі, як експеримент, проводилося навчання майстрів на двомісячних курсах (з відривом від виробництва), а на Одеському заводі пресів і автоматів при підбитті підсумків змагання серед майстрів враховувалась їх роль у створенні сприятливого психологічного клімату³⁵. Об'єктом уваги в планах соціального розвитку Одеського заводу сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції, Львівського виробничого об'єднання «Електрон», Запорізького автомобільного заводу «Комунар», Київського заводу «Арсенал», Дніпропетровського заводу ім. Петровського та ін. стали міжособові відносини³⁶. Сприятливий морально-психологічний клімат у цих колективах допоміг знизити плинність кадрів, згуртувати колективи.

Досвід парторганізацій України по охороні праці, поліпшенню санітарно-гігієнічних і психологічних умов праці в досліджуваній період дав змогу привести у відповідність з вимогами норм і правил техніки безпеки і виробничої санітарії кожне п'яте робоче місце, 835 колективам одержати високе звання підприємств високої культури виробництва, скоротити виробничий травматизм на 32%. Новим перспективним напрямом цієї роботи у подальшому була розробка і запровадження з ініціативи Львівської області комплексної системи управління безпекою праці³⁷. Ці результати наслідок діяльності партійних організацій на місцях. Не підміняючи адміністрацію підприємств, партійні комітети з властивими їм формами і методами роботи здійснили заходи, спрямовані на поліпшення умов праці і зміцнення здоров'я трудящих.

Таким чином, організаційно-ідеологічне забезпечення виконання планів соціального розвитку, комплексних планів поліпшення умов

³³ Гусєв В. П. та ін. Досвід соціального управління в трудовому колективі.— Комуніст України.— 1980.— № 3.— С. 59, 63.

³⁴ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 69, оп. 45, спр. 2, арк. 86.

³⁵ Високе поклонання партійних організацій.— К., 1974.— С. 46.

³⁶ Колесников Ю. В. Социально-психологические системы управления социальным трудовым коллективом.— Киев, 1978.— С. 28; Акимов А. Искусство управлять.— Рабочая газ.— 1972.— 20 янв.

³⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1180, арк. 51; XII съезд профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 40; XIII съезд профессиональных союзов Украинской ССР.— С. 40.

праці, колективних договорів дали можливість підвищити продуктивність праці, одержати вагомий економічний ефект від тих соціальних заходів, що проводилися, зробити працю більш змістовною, цікавою, творчою. Партійні комітети широко залучали до цієї роботи профспілкові та інші громадські організації, спеціалістів, самих трудящих. Усе це згуртовувало трудові колективи, допомагало розв'язувати кардинальні завдання зростання ефективності виробництва. Досвід, нагромаджений парторганізаціями в роки дев'ятої п'ятирічки, сприятиме здійсненню рішень XXVII з'їзду КПРС.

**КУЛЬТУРНЕ ШЕФСТВО
ТВОРЧИХ КОЛЕКТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
НАД ЧАСТИНАМИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ФЛОТУ
(1929—1941 рр.)**

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

На всіх етапах соціалістичного будівництва Радянській державі притаманне органічне поєднання незмінно миролюбної зовнішньої політики та постійної готовності дати гідну відсіч будь-якій агресії. Така політика відповідає ленінській вказівці про те, що в умовах існування імперіалізму «наші кроки до миру ми повинні супроводити напруженням всієї нашої воєнної готовності»¹.

Розробляючи проблеми захисту соціалістичної Вітчизни, розв'язуючи конкретні практичні завдання по будівництву Радянських Збройних Сил, В. І. Ленін висловив важливу ідею про необхідність залучення трудящих мас до зміцнення обороноздатності нашої країни. Однією з його форм є воєнно-шефська робота, зокрема шефство творчої інтелігенції над військовими частинами і флотськими екіпажами. Це важлива складова частина неперушної єдності армії й народу. Творчі колективи Української РСР, як і всього СРСР, нагромадили значний досвід культурно-шефської роботи. Остання відіграла особливо важливу роль у зміцненні Червоної Армії та Флоту в роки перших п'ятирічок.

В історичній літературі це питання висвітлено ще недостатньо. У статтях і монографіях, присвячених участі трудящих республіки в зміцненні обороноздатності СРСР, роль культурного шефства згадується поверхово, без залучення широкого комплексу архівних документів².

У 1929 р. на базі перших успіхів соціалістичної індустріалізації, економічного зміцнення країни партія приступила до технічного переозброєння Червоної Армії. Це було важливим кроком до дальшого зміцнення обороноздатності Радянської держави³.

Для того щоб досконало опанувати нову військову техніку, вміло її ефективно застосовувати її в бойовій обстановці, потрібні були технічно грамотні кадри. На новому етапі військового будівництва культосвітня робота стала важливим засобом ідейно-політичного і культурного виховання особового складу Червоної Армії та Флоту, його мобілізації на дальше піднесення бойової готовності.

¹ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). 29 березня — 5 квітня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 237.

² Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм. — К., 1974. — 223 с.; Ковалев І. Я. Комсомол и оборона Родины. 1921—1941 гг.: На материалах Украины. — Киев, 1975. — 207 с.; Пиха Д. Д. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР, 1929—1941 гг.: На материалах Украины. — Киев, 1979. — 167 с.; Безгин І. Д., Ярмоленко В. В. Мистецтво — воїнам. — К., 1983. — 48 с.; Матвієнко І. А., Котелєвський П. М. Діяльність парторганізацій України по зміцненню єдності народу й армії в 1933—1941 рр. — Укр. іст. журн., 1970, № 9, с. 50—57 та ін.

³ Советские Вооруженные Силы. — М., 1978, с. 182—183.

Піднесення культурно-шефської роботи у військах зумовлювалося значним зростанням освітнього рівня червоних бійців і командирів. З початку 30-х років армія й флот поповнювалися здебільшого грамотною молоддю, яка виявляла велику тягу до культури — мистецтва, літератури та науки. З кожним роком зростали її духовні запити.

Велику культурно-освітню роботу в Збройних Силах здійснювали, зокрема, політоргани і партійні організації армії. Однак без активної й всебічної допомоги творчої громадськості піднести її на рівень вимог часу було надзвичайно складно. Важливу роль у розв'язанні цього завдання відіграло культурне шефство над РСЧА та РСЧФ. Спираючись на нагромаджений досвід військово-шефської роботи, яка інтенсивно проводилася працівниками мистецтва УСРР над частинами Українського військового округу (УВО) в попередні роки, всебічно розвиваючи і вдосконалюючи її форми й методи, заклади культури, творчі працівники республіки внесли значний вклад у зміцнення Червоної Армії та Флоту.

Важлива роль у культурно-шефській роботі належала театрам, які були пропагандистами передового мистецтва, що ефективно впливало на свідомість, почуття й думки червоноармійців, формувало в них активну громадську позицію.

Основні напрями культурно-шефської роботи в частинах УВО були визначені у багатьох документах ЦК КП(б)У. Так, X з'їзд КП(б)У, який відбувся 20—29 листопада 1927 р., в своєму рішенні відзначив, що розвиток культури і свідомості трудящих мас є базою для дальшого зміцнення робітничо-селянської Червоної Армії й піднесення обороноздатності республіки⁴.

У роки перших п'ятирічок, коли в країні широким фронтом розгорнулося трудове суперництво, у культурно-шефській роботі також дістала поширення така її ефективна форма, як укладання творчих договорів на соціалістичне змагання між художніми колективами та військовими частинами. Вони були спрямовані на успішне здійснення культурного шефства і виконання планів бойової й політичної підготовки. Так, 28 березня 1930 р. Київський радіотеатр, беручи шефство над 4-м Коростенським залізничним полком, уклав договір на соцзмагання, в якому передбачалося: особовому складу підшефної частини якісно виконати бойові стрільби, організувати військові гуртки для працівників театру, підготувати з червоноармійців 200 спеціалістів для колгоспів, колективу театру — здійснювати щомісячні виступи в полку, підготувати спеціальну групу митців для роботи у військових таборах, у своїх спектаклях глибоко відображати соціалістичне будівництво в країні, зміцнення боєздатності РСЧА⁵.

У 30-ті роки почалося соціалістичне змагання між шефами за краще культурне обслуговування червоноармійців. Його ініціаторами на Україні були творчі працівники Києва, Одеси, Харкова та Дніпропетровська. 2 травня 1933 р. працівники мистецтв УСРР викликали на змагання своїх московських колег. Внаслідок цього у війська УВО було направлено 21 художню бригаду. В 1932 р. представники творчої інтелігенції Москви, Ленінграда й Харкова, які змагалися між собою, дали 2626 концертів у частинах і з'єднаннях РСЧА, які відвідали понад 4 тис. військовослужбовців⁶.

Значно активізувалася в той період культурно-шефська робота й на флоті. Зокрема, 31 травня 1930 р. ВУРПС визнав за необхідне піднести рівень культурно-шефської роботи над кораблями та частинами Чорно-

⁴ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1, 1918—1941. К., 1976, с. 515.

⁵ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УСРР (далі ЦДАЖР УСРР), ф. 2708, оп. 2, спр. 820, арк. 51.

⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва СРСР (далі ЦДАЖР СРСР), ф. 5508, оп. 1, спр. 2040, арк. 201; спр. 2042, арк. 104.

морського флоту. Для посилення матеріальної бази цієї роботи було асигновано 10 тис. крб.⁷

18 лютого 1931 р. Всеукраїнський комітет профспілки працівників мистецтва (ВУК робмис) у порядку культшефства над Чорноморським флотом направив до Севастополя художню бригаду в складі 12 провідних артистів республіки з Харківського державного оперного театру на чолі з І. С. Паторжинським. До кінця того року на флоті побували ще дві художні бригади, які дали більш як 30 концертів⁸.

16 листопада 1931 р. ВУК робмис, підбивши підсумки культурно-шефської роботи творчих працівників республіки серед особового складу Морських Сил Чорного моря (МСЧМ), вказав на необхідність її дальшого поглиблення і розширення, залучити до цієї справи митців Києва, Дніпропетровська, Одеси та інших культурних центрів України. Перед моряками-чорноморцями у середньому щомісяця виступала художня бригада. Протягом 1931—1933 рр. для них було дано 110 концертів⁹.

Зрослий на початку 30-х років обсяг агітаційно-пропагандистської й культурно-освітньої роботи серед особового складу РСЧА і РСЧФ вимагав об'єднання зусиль установ, що здійснювали її. В січні 1931 р. у Севастополі було підписано договір між Всеукраїнськими комітетами профспілок працівників освіти та мистецтва, Комуністичним університетом ім. Артема й Народним комісаріатом освіти УСРР про прийняття комплексного культшефства над Червоною Армією і Флотом. Він передбачав здійснення майже 40 важливих шефських заходів серед воїнів УВО та МСЧМ, а також допризовної молоді й сімей червоноармійців і червонофлотців¹⁰.

В 30-х роках встановилася система постійного планового культурного обслуговування особового складу армії й флоту. Перспективне планування роботи творчих установ у військах стало справою їх шефських колективів. До цього залучалися також представники червоноармійських частин. Це позитивно відбилося на якості культурного обслуговування РСЧА. В 1931 р. 120 організацій-шефів дали у військах УВО майже 1660 спектаклів та концертів, які переглянули близько 500 тис. бійців і командирів¹¹.

На початку 30-х років у культурному шефстві з'явилися нові прогресивні тенденції, що сприяли встановленню ще тісніших зв'язків між художньою інтелігенцією та особовим складом округу. Саме в той період театральні колективи взяли на озброєння досвід робітничого шефства, яке передбачало закріплення за кожним підприємством або установою конкретної військової частини. Першими у цьому починанні були артисти Дніпропетровського театру ім. Т. Г. Шевченка і Київського театру ім. І. Я. Франка, які взяли шефство відповідно над 89-м та 135-м стрілецькими полками¹². Здійснюючи культурне шефство над цими частинами, вони брали участь також в обслуговуванні воїнів й інших підрозділів РСЧА.

Нерідко червоні бійці та командири були першими глядачами нових вистав. Працівники мистецтва уважно прислухалися до їх думки про свою роботу. 19 лютого 1930 р. на сцені робітничого клубу Бердичівського цукрового заводу відбулася прем'єра опери «Тарас Бульба» у постановці Харківського театру опери і балету. На виставу були запрошені червоноармійці гарнізону, які, високо оцінивши сценічну майстерність акторів, вручили їм Червоний прапор. У лютому 1937 р. артисти

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 235, арк. 36.

⁸ Там же, ф. 2708, оп. 3, спр. 121, арк. 3; спр. 159, арк. 41, 53.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 2040, арк. 63, 133 зв.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 3, спр. 159, арк. 545—547.

¹¹ Там же, спр. 253, арк. 9.

¹² Там же, ф. 2708, оп. 3, спр. 253, арк. 14; Крас. Армия, 1930, 4 фев.

того ж театру на палубі бойового корабля — крейсера «Червона Україна» поставили оперу «Запорожець за Дунаєм»¹³.

Командування й політоргани частин УВО регулярно заохочували творчі колективи, які часто виступали перед червоноармійцями. Про кращих шефів писала центральна та місцева преса, за активну діяльність їм присуджували Червоні прапори, вручали грамоти, оголошували подяки тощо. В лютому 1930 р. командування 45-го полку Сивашської дивізії вручило Червоний прапор колективу Херсонського театру російської драми. Тоді ж Вінницький державний театр ім. М. Заньковецької одержав грамоту від червоноармійців Бердичівського гарнізону¹⁴. 10 травня 1933 р. Політуправління РСЧА висловило подяку ВУКу робмис за організацію з акторів київських, харківських, одеських і дніпропетровських театрів більш як 20 художніх бригад, які виступали у військових частинах¹⁵.

Співробітництво театральних діячів та червоноармійців приносило обопільну користь. З одного боку, духовно, естетично збагачувалися червоні бійці й командири, з другого, — зустрічі акторів і режисерів з особовим складом РСЧА та РСЧФ допомагали працівникам мистецтва краще пізнати життя захисників соціалістичної Вітчизни. Нерідко воїни Червоної Армії подавали творчій інтелігенції необхідну допомогу в її роботі. У травні 1931 р. воїни 45-ї й 46-ї стрілецьких і 3-ї кавалерійської дивізії УВО допомогли режисерам та операторам Одеської кінофабрики Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) в збиранні матеріалів і зйомках масових сцен під час створення фільму «Червона Армія її колгоспне будівництво»¹⁶.

У 30-ті роки поряд з культурним обслуговуванням червоноармійців творчі колективи республіки розгорнули інтенсивну роботу по розвитку армійської художньої самодіяльності. Професійні театри подавали велику допомогу самодіяльним акторам та режисерам в оволодінні ними азами сценічного мистецтва й акторської майстерності під час підготовки спектаклів. Харківський театр «Березіль», починаючи з 1930 р., регулярно подавав допомогу драмгуртку, організованому моряками крейсера «Червона Україна». В серпні 1932 р. він узяв шефство над червонофлотським театром у Севастополі. Колектив театру вів також велику роботу в музичному і драматичному гуртках підшефного 69-го полку. В Полтавському гарнізоні був дуже популярним хор 74-го полку, до складу якого входили 180 червоноармійців. Ним керував відомий український радянський композитор, хореограф та диригент В. Верховинець¹⁷. Усього у 1933 р. творчі працівники республіки керували роботою майже 300 самодіяльних гуртків в УВО¹⁸.

Про зростання рівня майстерності армійської самодіяльності переконливо свідчить той факт, що деякі твори, які одержали життя на сценах полкових клубів, ставили професійні театри. Так, драмгурток 135-го полку поставив спектакль «135» за п'єсою червоноармійця Мокреєва — колишнього робітника київського заводу «Арсенал». Героїчні сторінки історії полку мали велику популярність у глядачів. Незабаром Київський театр ім. І. Я. Франка включив цю п'єсу до свого репертуару¹⁹.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років за допомогою працівників культури в РСЧА на базі самодіяльності створюється ряд професійних художніх колективів. Так, у 1929 р. в Москві було відкрито Централь-

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 2, спр. 820, арк. 66; Комс. України, 1937, 26 лют.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 2042, арк. 135; ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 2, спр. 820, арк. 64—65.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 3, спр. 519.

¹⁶ Центр. держ. арх. Рад. армії (далі ЦДАРА), ф. 25899, оп. 3, спр. 1317, арк. 29—30.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 1403, арк. 172; ЦДАЖР УРСР, ф. 1708, оп. 2, спр. 732, арк. 30; спр. 820, арк. 119; спр. 1088, арк. 52.

¹⁸ Крас. Армія, 1933, 8 дек.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 1403, арк. 262.

ний театр Червоної Армії. Восени 1931 р. Всеукраїнський державний театр Червоної Армії був створений у Києві. Невдовзі він набув великої популярності як серед воїнів УВО, так і широких верств громадськості. Загалом у 1933 р. в Збройних Силах СРСР працювало 25 червоноармійських театрів²⁰.

Широкого розмаху у військово-шефській роботі творчих колективів республіки набули їх гастрольні поїздки по частинах та з'єднаннях округу. В травні 1931 р. РВР УВО звернулася до ВУРПС з проханням організувати культурно-художнє обслуговування капелюю «Думка» військових частин округу, а також профспілкових організації, що шефствували над ними. Секретаріат ВУРПС підтримав цю ідею й виділив 5 тис. крб. на організацію виступів популярного художнього колективу серед червоноармійців та їх шефів. З 27 травня по 7 липня 1931 р. капела провела гастролі по маршруту Житомир—Шепетівка—Славута—Старокостянтинів—Жмеринка—Тульчин—Вінниця. На її концертах побували майже 43,5 тис. чол. Крім того, артисти консультували керівників гуртків армійської художньої самодіяльності, проводили спільні репетиції з військовими ансамблями й оркестрами. До речі, тоді ж вперше в окрузі відбувся спільний виступ професійних артистів і учасників армійської самодіяльності — капели «Думка» та військового оркестру²¹.

Дальшому вдосконаленню культурно-шефської роботи у республіці сприяла Всеукраїнська нарада шефів УВО, що відбулася 2—4 жовтня 1932 р. у Харкові. Після неї шефські контакти стали більш дійовими, художня інтелігенція почала активніше сприяти політорганам в організації культурно-масової роботи у частинах і з'єднаннях округу²². Вільний час червоноармійців використовувався з максимальною користю для підвищення ідейно-політичного й культурного рівня воїнів, для розширення їх кругозору.

Виступаючи перед воїнами, артисти прагнули представити на сценах армійських клубів різноманітні жанри мистецтва. Це давало можливість розширити сферу ідейно-естетичного впливу на червоноармійців, задовольнити їх різноманітні запити і смаки. Це свідчило про зростання духовних інтересів радянських воїнів.

Збільшення протягом 30-х років кількісного складу Українського військового округу покликало до життя нові форми залучення червоноармійців до мистецтва. Велику допомогу в справі пропаганди останнього подавали промислові підприємства — шефи РСЧА та РСЧФ. Вони не тільки здійснювали безпосереднє обслуговування воїнів у підшефних частинах силами колективів художньої самодіяльності, а й купували для них за власний рахунок квитки до театрів, цирків, на різні вистави. В 1932 р., наприклад, робітники Харківського тракторного заводу своїми силами дали у частинах місцевого гарнізону 14 концертів і придбали для червоноармійців більш як 3,5 тис. квитків на різні вистави, що йшли в столичних театрах²³.

Важливою складовою частиною культурно-шефської роботи став показ кінофільмів для червоноармійців. У дні «Місячника огляду червоної казарми», що проводився на початку 1932 р., Укрфільм організував безкоштовні кіносеанси для 5 тис. червоноармійців. ВУФКУ щороку виділяв для Українського військового округу 52 художні та документальні кінокартини. Внаслідок цього значно зросла кількість фільмів, показаних у порядку культшефства. Якщо в 1926 р. їх було продемонстровано 46, то у 1931 р. — уже 392. В наступні роки у частинах УВО різко збільшилася чисельність звукових кіноустановок²⁴.

²⁰ Клочков В. Ф. Красная Армия — школа коммунистического воспитания советских воинов, 1918—1941. — М., 1984, с. 116.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 744, арк. 66; ф. 2708, оп. 3, спр. 159, арк. 48.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 17, спр. 526, арк. 52—54.

²³ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1187, арк. 7.

²⁴ Там же, спр. 1465, арк. 24; ф. 2708, оп. 2, спр. 109, арк. 29.

Вищою формою пропаганди кіномистецтва в Червоній Армії стало проведення кінофестивалів. У лютому 1936 р. в Новоград-Волинському будинку Червоної Армії відкрився перший окружний кінофестиваль ім. XVIII-річчя РСЧА, в роботі якого взяв участь О. П. Довженко. Великий інтерес у червоноармійців Київського військового округу викликали показані на фестивалі фільми «Чапаєв» й «Аероград»²⁵. В усіх частинах і гарнізонах з успіхом ішли фільми «Велике життя», «Член уряду», «Щорс», «Винищувачі» та багато інших.

Особливою подією у житті кожного армійського колективу була демонстрація фільмів про В. І. Леніна. Переглянувши в грудні 1937 р. фільм «Ленін у Жовтні», курсанти київських військових училищ і червоноармійці гарнізону в розмові з кореспондентом газети «Красная Армия» заявили: «Ця картина залишає в кожного глядача незгладиме враження, просто й переконливо розповідає про героїчні дні в історії більшовицької партії, показує незабутній образ великого Леніна. Вона багато чому вчить нас, молодих бійців та командирів, які не бачили історичних днів Жовтня 1917 року, не брали участі у боротьбі за владу Рад»²⁶.

В передвоєнні роки радянський кінематограф відіграв важливу роль у справі виховання у трудящих мас любові й поваги до Червоної Армії, дальшого зміцнення єдності народу та його Збройних Сил. «Якщо сотні тисяч і мільйони робітників і колгоспників, — писав у 1936 р. журнал «Більшовик України», — дивлячись кінокартину «Чапаєв», нагороджували громом аплодисментів Чапаєва, Петьку, кулеметницю Анку, то вони тим самим демонстрували свою любов до всієї Червоної Армії, до її командирів, бійців. У цьому захваті глядачів є грізна готовність і прагнення стати такими ж героями, як Чапаєв»²⁷.

На початку 30-х років широкого розвитку набуло культурне обслуговування частин Червоної Армії під час табірних зборів та військових маневрів і навчань. Відомі в республіці артисти М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський та Ю. С. Кипоренко-Даманський у 1931 р. звернулися до творчих працівників України з листом, в якому зазначалося: «Завдання зміцнення бойової й політичної підготовки славної робітничо-селянської Червоної Армії вимагає від нас, працівників мистецтва, — її культурних шефів — піднести художнє обслуговування червоноармійців, командирів та політпрацівників під час напруженої навчальної роботи влітку.

Вважаючи це своїм почесним обов'язком, ми зобов'язуємося протягом літа показати нашим підшефним зразки високої майстерності радянського мистецтва і закликаємо народних та заслужених артистів республіки й усіх працівників мистецтва Харкова та України включитися за нашим прикладом в обслуговування Червоної Армії»²⁸.

Відгукнувшись на цей заклик, колектив Київського драматичного театру ім. І. Я. Франка надіслав до району проведення маневрів 4 художні бригади, які у години відпочинку показали для червоних бійців і командирів кілька десятків постановок різних жанрів. Великого розмаху культурне обслуговування червоноармійців набуло під час військових маневрів під Києвом у 1935 р. Силами творчих колективів республіки їх учасникам було дано понад 100 шефських концертів та спектаклів²⁹.

У травні 1933 р. було затверджено нове положення про культурне шефство працівників мистецтва над Червоною Армією. В ньому, зокрема, зазначалося, що основою шефської роботи у військах є всебічне сприяння з боку творчих працівників політичному вихованню й культурному обслуговуванню бійців і командирів, розвитку червоноармійської художньої самодіяльності, а також подання допомоги в організації від-

²⁵ Червон. Армія, 1936, 2 лют.

²⁶ Крас. Армия, 1937, 31 дек.

²⁷ Більшовик України, 1936, № 7, с. 36.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 3, спр. 121, арк. 75 зв.; спр. 562, арк. 100.

²⁹ ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 90, арк. 155.

починку та дозвілля особового складу РСЧА. Для активізації культмасової роботи у військах УВО 21 листопада 1933 р. ВУРПС виділив 100 тис. крб.³⁰

Пожвавленню шефської роботи в Червоній Армії у той період значною мірою сприяло широке відзначення 10-річчя культурного шефства художньої інтелігенції країни над Збройними Силами. Визначаючи ударників шефської роботи в армії й на флоті, кожний творчий колектив підбивав підсумки своєї участі у багатогранній роботі по культурному обслуговуванню радянських воїнів, намічав нові заходи щодо її дальшої активізації. Працівники мистецтва Дніпропетровська, наприклад, за 10 років шефства дали 565 концертів, поставили майже 100 спектаклів, здійснили ряд інших культурно-масових заходів³¹.

Важливу роль для узагальнення досвіду шефства художньої інтелігенції республіки над РСЧА і РСЧФ та визначення нових шляхів для його дальшого вдосконалення відіграла I Всеукраїнська військово-шефська конференція працівників мистецтва, що відбулася 25—26 жовтня 1933 р. Вона відзначила великі досягнення митців республіки у культурному обслуговуванні воїнів УВО й моряків Чорноморського флоту. «Конференція із задоволенням відзначає, — підкреслювалося в її резолюції, — що робота по культшефству працівників мистецтва над Червоною Армією в сучасних умовах стала органічною справою кожного працівника, який усвідомив роль і значення цієї відповідальної ділянки нашої роботи в справі зміцнення оборони Країни Рад»³². Тільки із січня по вересень 1933 р. майже 5,5 тис. акторів різних жанрів у складі 258 художніх бригад взяли участь у культурному обслуговуванні більш як 300 тис. воїнів Українського військового округу. 6 серпня 1933 р. ВУК робмис телеграфував ПУР РСЧА про те, що творчі колективи республіки виконали план культурного обслуговування Червоної Армії і Флоту на 175%³³.

Творчі колективи України брали активну участь у культурному обслуговуванні не тільки частин УВО, а й гарнізонів, розташованих на Далекому Сході, в Забайкаллі, Середній Азії. Виступи українських митців дістали, зокрема, високу оцінку командуючого Особливою Червонопрапорною Далекосхідною армією В. К. Блюхера.

Плануючи роботу на другу п'ятирічку, ВУК робмис приділив велику увагу поліпшенню обслуговування художніми колективами республіки воїнів Червоної Армії та Флоту, виділивши для цього майже 5 млн. крб., причому робота ця мала йти весь час по висхідній лінії. Якщо в 1932 р. на культурну роботу у військах планувалося витратити 32 тис. крб., у 1934 р. — 900 тис. крб., то до кінця п'ятирічки, в 1937 р. — 1300 тис. крб.³⁴

У 30-ті роки військово-шефська робота набула нового спрямування. Залучення до неї кращих представників українського радянського мистецтва — О. С. Курбаса, І. С. Паторжинського, М. І. Литвиненко-Вольгемут, Г. П. Юри і багатьох інших — сприяло піднесенню її результативності й якості, стало запорукою того, що кожний шефський захід проходив на високому ідейному та художньому рівні, незалежно від того, де він відбувався — в столичному чи далекому гарнізоні. Митці не тільки виступали перед воїнами, а й брали активну участь у роботі шефських комісій, спрямовуючи творчі колективи на ще більший розмах роботи для Червоної Армії.

Поруч з визначними майстрами до культурно-шефської діяльності залучалася і творча молодь. Так, колектив Київського музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка шефствував над артилерійською

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 18, арк. 319.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 2040, арк. 133.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 2042, арк. 98.

³³ Там же, ф. 2708, оп. 3, спр. 530, арк. 364.

³⁴ Там же, спр. 695, арк. 1.

школою, 134-м полком, Дніпровською флотилією та 44-ю дивізією. Протягом 1931 р. він дав 50 концертів для бійців останньої. Харківський художній інститут подав шефську допомогу школі Червоних старшин ім. ВУЦВК, з якою уклав договір на соціалістичне змагання. Одеський музично-театральний інститут ім. Бетховена взяв шефство над школами артилеристів і військових льотчиків. Значну культурно-масову роботу в частинах та з'єднаннях УВО проводили також студенти Вінницького, Кременчуцького, Полтавського, Сумського й Херсонського музичних технікумів³⁵.

Великі досягнення митців України у здійсненні культурного шефства над частинами Червоної Армії були відзначені на VI Всесоюзній військово-шефській конференції працівників мистецтва, що проходила в кінці березня 1935 р. у Москві. За зразкове обслуговування частин РСЧА та екіпажів РСЧФ перехідний приз ЦК спілки робмис і Політуправління Червоної Армії було вручено київській організації працівників мистецтва, а почесні грамоти — харківській та одеській організаціям³⁶.

У 30-ті роки в частинах і з'єднаннях почали проводитися полкові й дивізійні огляди та олімпіади червоноармійської самодіяльності. Так, у жовтні 1933 р. відбулася I Всеукраїнська олімпіада художньої самодіяльності частин УВО. Завдяки допомозі працівників мистецтва республіки, численних колективів-шефів вона пройшла на високому рівні. Олімпіада сприяла дальшому піднесенню ролі культмасової роботи в комуністичному вихованні червоноармійців. Вона показала, що тільки у Країні Рад, де існує робітничо-селянська армія, можливий такий розквіт художньої самодіяльності воїнів, яка відзначається високим ідейно-художнім змістом. А це допомагало зміцнювати бойову могутність, підносити морально-політичний стан Збройних Сил.

Наступні олімпіади, в яких взяли участь близько 40 тис. бійців та командирів, переконливо показали, що розвиток червоноармійської художньої самодіяльності досяг у частинах УВО значного розмаху і масовості. Багато хто з учасників оглядів включили до репертуару своїх виступів злободенні теми, близькі до умов життя Червоної Армії, до завдань, які стояли тоді перед радянськими воїнами. В лютому 1940 р., наприклад, у частинах Одеського гарнізону пройшла олімпіада червоноармійської художньої самодіяльності. Особливий інтерес у глядачів викликав літературно-художній монтаж, присвячений визволенню Західної України й Західної Білорусії та возз'єднанню їх з УРСР та БРСР у складі Радянського Союзу³⁷.

Значного розмаху культурно-шефська робота в Червоній Армії набула безпосередньо напередодні Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. В 1940 р. було дано 35 тис. концертів і вистав у військових частинах, тобто в 4,5 раза більше, ніж у 1925 р. В лютому 1941 р. у період проведення «Місячника культурного шефства» митці країни, в тому числі й УРСР, взяли участь в організації 5 тис. виступів для бійців червоноармійців³⁸.

Загалом культурне шефство творчої інтелігенції республіки над частинами РСЧА та РСЧФ у роки довоєнних п'ятирічок набуло широкого розмаху і велося на плановій основі. В той період значно поглибилися зв'язки митців з особовим складом УВО, що виявилось у виникненні нових форм та засобів художнього впливу на піднесення культури червоноармійців. До програм своїх шефських виступів представники творчої інтелігенції включали високохудожні твори, що відбивали багатогранне життя радянського народу, його славні революційні й бойові традиції. Культурне шефство значною мірою допомагало військовому команду-

³⁵ Там же, ф. 166, оп. 9, спр. 1159, арк. 1—9.

³⁶ Крас. Звезда, 1935, 29 марта.

³⁷ Комс. України, 1940, 22 лют.

³⁸ Сологуб В. П. Нерушимая связь советского народа и его Вооруженных Сил.— М., 1981, с. 43.

ванню у вирішенні завдань бойової та політичної підготовки воїнів, відіграло значну роль у піднесенні культурно-освітнього рівня особового складу, що було запорукою успішного опанування ним нової техніки й озброєння. Культурно-шефська робота в РСЧА і РСЧФ сприяла успішному розв'язанню завдань культурної революції у цілому в країні, дальшому зміцненню єдності армії та народу—важливої складової могутності й непереможності Радянських Збройних Сил. Набутий у 1929-1941рр. досвід культурного шефства творчої інтелігенції країни, у тому числі УРСР, над військовими частинами успішно застосовувався в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

ДІЯЛЬНІСТЬ КП(б)У ПО ЗАЛУЧЕННЮ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ (1919—1920 рр.)

Л. М. ЗЕНКОВА (Полтава)

Найвищою метою економічної стратегії партії є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Реалізація цього завдання вимагає корінного поліпшення діяльності всіх господарських органів, у тому числі й споживчої кооперації, яка відіграє значну роль у здійсненні Продовольчої програми і забезпеченні радянських людей продуктами харчування і товарами народного споживання. Тому партія висуває завдання дальшого розвитку споживчої кооперації як організації, покликаної поліпшувати торговельне обслуговування населення, здійснювати заготівлю, переробку і збут сільськогосподарської продукції¹.

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія приділяла значну увагу розвитку і вдосконаленню господарської діяльності споживчої кооперації, змінюючи, розширяючи і поглиблюючи її функції відповідно до умов конкретно-історичної обстановки. Особливе значення мала діяльність партії по використанню кооперативних організацій у здійсненні продовольчої політики в перші роки Радянської влади. Саме в той період комуністи розгорнули велику роботу по завоюванню споживчої кооперації і залученню її до проведення соціально-економічних заходів, спрямованих на боротьбу з дрібнобуржуазною стихією, господарською розрухою і голодом.

Керівна роль Комуністичної партії по перебудові кооперації, залученню широких кооперативних мас до соціалістичного будівництва у перехідний від капіталізму до соціалізму період знайшла широке відображення в історико-партійній літературі. Помітне місце в ній займають праці Л. Ф. Морозова, Л. Є. Файна, І. А. Фарутіна, М. О. Мишенєва, колективне дослідження В. К. Дмитренка, Л. Ф. Морозова і В. І. Погудіна, в яких висвітлено заходи партії по перетворенню буржуазної кооперації у соціалістичну, показано роль В. І. Леніна як теоретика і безпосереднього керівника кооперативного будівництва, досліджено політику РКП(б) по розвитку і зміцненню кооперативного апарату². Однак в

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. (Нова редакція) // Рад. Україна. — 1986.—7 берез.

² Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической: Из истории становления советской кооперации.— М., 1969.—240 с.; Файн Л. Е. История разработки В. И. Лениным кооперативного плана.— М., 1970.—332 с.; Фарутин И. А. Из истории борьбы КПСС за реорганизацию буржуазной кооперации в социалистическую (1919—1920 гг.)—Калининград, 1970.—144 с.; Мишенев М. А. Партия и массовые организации трудящихся (октябрь 1917 — ноябрь 1918 гг.)—Л., 1981.—169 с.; Дмитренко В. П., Морозов Л. Ф., Погудин В. И. Партия и кооперация.— М., 1978.—296 с.

цих працях використано в основному матеріали РРФСР і не відображено роботу партії по перетворенню споживчої кооперації на Україні.

Проблеми становлення й розвитку української радянської кооперації розкриваються в монографії «Споживча кооперація Української РСР 1917—1967», де показано практичну роботу продовольчих органів по реорганізації споживчих товариств і використанню їх у боротьбі з голодом у період воєнного комунізму. Однак це дослідження написано в економічному, а не історико-партійному плані, і тому діяльність партії по перетворенню кооперації представлена в ньому лише у загальних рисах³.

Роль Компартії України у залученні споживчої кооперації до розв'язання продовольчих завдань знайшла відображення у праці Ю. Ю. Кондуфора⁴ та статті І. Л. Шермана⁵, які, розкриваючи шляхи реалізації продовольчої політики партії, поряд з іншими заходами боротьби з голодом показали використання споживчих товариств в організації централізованого постачання населення республіки.

У даному повідомленні зроблено спробу розглянути механізм перетворення кооперації з буржуазної організації в радянський орган господарювання, висвітлити заходи партії по боротьбі з дрібнобуржуазними націоналістичними елементами всередині кооперації й розкрити шляхи залучення її до здійснення продовольчої політики в 1919—1920 рр.

Основні наукові положення про роль і значення споживчої кооперації в економіці країни після перемоги Жовтневої революції містяться в численних працях та виступах В. І. Леніна. Він сформулював ставлення партії й Радянської влади до кооперації і визначив її місце в системі диктатури пролетаріату. Розглядаючи споживчу кооперацію як найбільш підготовлений історією капіталізму демократичний апарат розподілу продуктів, В. І. Ленін вказував, що він має бути збережений і розвинутий пролетарською державою. «Капіталізм залишив нам у спадщину масові організації, здатні полегшити перехід до масового обліку і контролю розподілу продуктів, — споживчі товариства», — писав В. І. Ленін у праці «Чергові завдання Радянської влади»⁶. Завдання пролетарської держави полягало в тому, щоб залучити апарат споживчої кооперації до організації справи постачання і розподілу продуктів, підпорядкувати роботу кооперативів господарській діяльності радянських продовольчих органів, об'єднати у споживчих товариствах все населення країни. Кооперація, як підкреслював В. І. Ленін, це «...апарат розподілу між мільйонами, без якого і будувати соціалізм скільки-небудь успішно не можна»⁷.

Ленінське вчення про кооперацію знайшло втілення в Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії в 1919 р. В ній було сформульовано завдання по використанню кооперації в соціалістичному будівництві, кооперативи оцінювалися як найбільша організація споживачів, що повинна становити основу соціалістичного апарату розподілу⁸. В резолюціях IX з'їзду партії (1920 р.) радянська споживча кооперація оцінювалася як форма господарювання, здатна «надалі стати основою організації постачання населення на комуністичних засадах»⁹.

³ Споживча кооперація Української РСР. 1917—1967.— К., 1967.— 207 с.

⁴ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.).— К., 1964.— 263 с.

⁵ Шерман І. Л. До історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в 1919 р. // Наук. зап. Харків. держ. пед. ін-ту.— К.; Х., 1951.— Т. 12.— С. 3—38.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 174.

⁷ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради і Всеросійського з'їзду професійних спілок 17 січня 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 395.

⁸ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 54.

⁹ Там же.— С. 165.

Розгромивши до весни 1919 р. німецьких окупантів, англо-французьких інтервентів та їх помічників — Центральну раду і буржуазно-націоналістичну Директорію, Компартія України приступила до соціалістичного будівництва у винятково складних умовах. Промислове виробництво становило лише 18,4% довоєнного рівня, посівні площі скоротилися на 1880 тис. десятин, а валовий збір зерна зменшився на 20,4%¹⁰. У більшості районів республіки фактично зберігалася диктатура куркуля, який шляхом організації голоду намагався позбавити Радянську владу продовольчої бази і таким чином задушити революцію. Лише у Полтавській губернії сільська буржуазія зосередила у своїх руках 28,5 млн. пудів товарного хліба, а по всій Україні — понад 237 млн. пудів¹¹. Водночас у республіці голодували більш як 4 млн. чол.¹². У зв'язку з продовольчими труднощами розпочався розгул спекуляції, набуло поширення так зване мішечництво.

Розруха і голод позначилися насамперед на становищі фабрично-заводських робітників, норма хліба яких на Україні становила тоді чверть фунту в день¹³.

Характеризуючи у березні 1919 р. обстановку в республіці, В. І. Ленін писав: «Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»¹⁴.

В цих умовах у республіці, як і в усій країні, було запроваджено політику воєнного комунізму, встановлено державну монополію на заготівлю хліба та інших продовольчих продуктів, уводилися продрозверстка і загальна трудова повинність, було націоналізовано, крім великої, також середню і дрібну промисловість.

В цій обстановці одним з найважливіших завдань Компартії України був пошук продовольчих ресурсів для забезпечення мас продуктами харчування і предметами першої необхідності. На розв'язання цієї проблеми були спрямовані рішення III з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.). Доручивши виконання постанови про націоналізацію торгівлі й запровадження державної монополії на заготівлю хлібних та інших найважливіших продуктів Народному комісаріату продовольства¹⁵, з'їзд рекомендував йому використовувати з цією метою як свій апарат, так і «технічні сили кооперативних організацій»¹⁶.

Шляхи використання споживчої кооперації були конкретизовані у декреті РНК УРСР «Про організацію продовольчої справи на Україні», виданому в січні 1919 р. Цим декретом на кооперативний апарат покладалися розподіл продовольства серед міського населення і організація приймання і зберігання продуктів, що їх здавали селяни державі як продрозверстку¹⁷. Розподіляти продукти харчування кооперативні організації мали за планом і нормами, встановленими Наркомпродом. При цьому обслуговування населення промислових центрів доручалося робітничим кооперативам, а решти — загальногромадським споживчим товариствам¹⁸. Заготівельна діяльність кооперації у зв'язку з введенням

¹⁰ Фомин П. И. Украина: Экон. характеристика.— Харьков, 1923.— С. 84, 92.

¹¹ Рубач М. А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине.— К., 1956.— С. 295—297.

¹² Фомин П. И. Указ. соч.— С. 102.

¹³ Харк. обл. держ. арх. (далі ХОДА), ф. 4876, оп. 3, спр. 18, арк. 5.

¹⁴ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 65.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі Комуністична партія України в резолюціях...) — К., 1976. — Т. 1.— С. 47.

¹⁶ Там же.— С. 48.

¹⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.— Харьков.— 1919.— С. 54.

¹⁸ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 206, оп. 1, спр. 198, арк. 3.

державної монополії обмежувалася: їй надавалося право заготовляти лише ті продукти, на які не поширювалася розверстка¹⁹.

Однак використанню кооперативного апарату у виконанні намічених партією завдань дуже заважали націоналістичні настрої та антирадянська позиція керівників ряду кооперативних товариств, які виступали проти угоди з пролетарською державою, заявляючи, що кооперація піде своїм, «окремим» від Радянської влади шляхом²⁰.

Вороже ставлення кооперативних лідерів до робітничо-селянської республіки викликало обурення радянських і продовольчих працівників. У Києві, Харкові, Катеринославі та ряді інших міст Ради робітничих депутатів і продовольчі органи, не довіряючи кооператорам, за власною ініціативою почали конфісковувати майно кооперативів і розпускати їх правління²¹. Це вело до ліквідації досвідчених кооперативних кадрів, без яких у той час ще неможливо було обійтися у налагодженні продовольчої справи. Тому партія і уряд вжили термінових заходів для запобігання ліквідації кооперативного апарату. Наркомат внутрішніх справ надіслав у лютому 1919 р. всім виконкомам і ревкомам України телеграму, в якій вказувалося на неприпустимість подібних дій²². Водночас Раднарком УСРР видав циркуляр, яким місцевим Радам народних депутатів і продовольчим органам заборонялося проведення заходів, що призводили до ліквідації кооперації. «За сучасної продовольчої й господарської розрухи, — вказувалося у цьому документі, — на кооперацію покладено величезну роботу державного постачання і тому... всілякого роду контрибуції, націоналізації та заборони повинні бути відмінені»²³. З метою регулювання взаємовідносин між радянськими і кооперативними органами при Раді народного господарства України було засновано Кооперативний відділ, на який покладалося загальне керівництво господарською роботою кооперації та контроль за її діяльністю²⁴.

Взявши курс на дальше збереження і розвиток кооперативного апарату, Компартія України розгорнула роботу по залученню споживчих товариств до організації постачання населення, спираючись на тих кооператорів, які висловлювали свою згоду співробітничати з Радянською владою. РНГ УСРР провела у квітні—травні 1919 р. ряд нарад з представниками кооперативних товариств, на яких обговорювалися питання щодо виконання кооперацією завдань Наркомпроду. Під час цих нарад більшість кооперативних працівників висловили згоду співробітничати з радянськими продовольчими органами, однак зажадали повної свободи дії кооперативного апарату і передачі в руки споживчих товариств усієї заготівельної та розподільчої роботи в республіці²⁵.

Слід відзначити, що цю вимогу буржуазних кооператорів підтримали й деякі працівники Наркомпроду, зокрема призначений заступником наркома продовольства після угоди КП(б)У з «боротьбистами» представник останніх М. Кудря. Він виступив з пропозицією відмінити тверді ціни на хліб, дозволити його свободний продаж і повністю передати заготівельні функції кооперативним організаціям. Партія не могла погодитися з цією пропозицією, оскільки в її основі було намагання ворожих елементів зірвати продовольчу політику, що її проводила пролетарська держава, і підмінити її політикою, вигідною куркульству і спекулянтам. Комуністи дали рішучу відсіч прибічникам цієї «програми»²⁶.

Особливо гостра боротьба з питання про співробітництво кооператорів з Радянською владою точилася на з'їзді робітничих кооперативів

¹⁹ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 1371, арк. 19, 20.

²⁰ Полтавський кооператор.— 1919.— № 7—9.— С. 5.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 67, арк. 15.

²² Декрет та розпорядження уряду по споживчій кооперації.— К., 1919.— С. 6.

²³ Там же.— С. 6—7.

²⁴ О Кооперативном отделе СНХУ // Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов.— 1919.— 9 марта.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 196, арк. 9—11.

²⁶ Конд у ф о р Ю. Ю. Указ. соч. — С. 91.

України, що відбувався у квітні 1919 р. Виходячи з лєнінських вказівок про те, що опорою партії у завоюванні кооперації повинні стати робітничі споживчі товариства, більшовики України прагнули зміцнити їх ідейно та організаційно. Тому вони внесли на розгляд з'їзду пропозицію щодо створення центру робітничої кооперації, який, знаходячись на платформі Радянської влади, був би здатний очолити господарську діяльність всіх кооперативних організацій і відіграти керівну роль в утворенні єдиних робітничо-селянських споживчих комун. Однак меншовицькі керівники робітничої кооперації виступали проти пропозицій більшовиків, демагогічно заявляючи про те, що Наркомпрод перетворює споживчі товариства у звичайний розподільчий апарат і тим самим ліквідує їх як демократичні громадські організації. При цьому вони вимагали надання робітничим кооперативам повної організаційної та господарської незалежності.

Комунисти, які виступили на з'їзді, протиставили меншовицькому лозунгу «незалежності» лєнінську ідею нерозривної єдності пролетарської держави і робітничої кооперації, вказуючи, що у перехідний від капіталізму до соціалізму період відбувається жорстока класова боротьба, яка вимагає єдності всіх сил пролетаріату для захисту його революційних завоювань, і велике значення в цьому питанні має господарська діяльність кооперативів по постачанню населення продовольством. У резолюції, прийнятій під впливом більшовиків, відзначалося, що робітнича кооперація зобов'язується брати участь в усіх заходах радянських продовольчих органів і працювати під їх контролем²⁷. Це була значна перемога партії. Буржуазно-націоналістичні елементи, які очолювали кооперативні організації, хоча й не перейшли повністю на бік Радянської влади, але вже не наважувалися на відкритий розрив з нею. Водночас радянські продовольчі органи, що не мали ще можливості обійтися в справі постачання населення без апарату і кадрів споживчої кооперації, змушені були йти на тимчасовий компроміс з буржуазними кооператорами і залучати до продовольчої роботи споживчі кооперації незалежно від їх соціального складу. Однак перелом у ставленні буржуазних кооператорів до пролетарської держави та їх згода співробітничати з нею значно полегшили роботу партії по використанню споживчих організацій у виконанні завдань продовольчої політики.

Вирішальне значення для залучення споживчих товариств до роботи по постачанню населення мав той факт, що партійні органи постійно тримали в полі зору питання кооперативного будівництва. Так, партійна конференція, що відбулася в Києві у травні 1919 р., розглядаючи завдання продовольчої політики, закликала робітників вступати до кооперативів і проводити в них «енергійну роботу по викорененню дрібнобуржуазного духу»²⁸. Комунисти з Лохвиці, що на Полтавщині, на повітовій конференції у квітні 1919 р. прийняли рішення про залучення до продовольчої справи місцевих споживчих товариств, «а у випадку їх відмови працювати на користь революції — замінити старе правління пролетарями»²⁹. Народа представників волвиконкомів Чернігівської губернії постановила: «Підпорядкувати апарат кооперації Радам і зробити його основою розподільчої роботи в губернії»³⁰.

Обговорення на конференціях і партійних зборах питань про діяльність споживчих товариств, поряд з такими важливими проблемами, як проведення розверстки і створення продзагонів, свідчило про ту велику роль, яку відводила партія споживчій кооперації у здійсненні продовольчої політики.

²⁷ Съезд рабочих кооперативов Украины // Раб. журнал.— 1919.— № 5—6.— С. 32—36; Декрети та розпорядження уряду по споживчій кооперації.— С. 22—23.

²⁸ Декрети та розпорядження уряду по споживчій кооперації.— С. 9.

²⁹ Парт. арх. Полт. обкому Компартії України, ф. 113, оп. 1, спр. 2, арк. 59.

³⁰ Черніг. обл. держ. арх., ф. 47, оп. 1, спр. 4, арк. 290.

Незважаючи на те, що кооперативні організації України у своїй господарській роботі робили лише перші кроки, вони подавали істотну допомогу продовольчим органам у справі постачання трудящих мас. Лише у березні 1919 р. кооперативи по нарядах Наркомпроду розподілили серед міського населення 2,5 млн. пудів цукру, 10 млн. аршинів мануфактури, 10 вагонів взуття, сірників, махорки та інших товарів³¹.

Однак господарська діяльність Радянської республіки була перервана новим походом Антанти, що силкувалася повалити Радянську владу і встановити панування буржуазії. Тому з літа 1919 р. головну увагу КП(б)У було спрямовано на організацію оборони республіки і розгром інтервенції.

В той складний для республіки і всієї країни період контрреволюційні сили кооперації пішли на пряму змову з інтервентами і білогвардійцями. Вони закупили й відправили для потреб Добровольчої армії Денікіна понад 3 млн. пудів хліба і 450 вагонів різних товарів на суму 310 тис. крб.³² Вони не тільки віддали у розпорядження контрреволюції свій апарат, а й висловили бажання увійти до складу денікінського уряду³³. В той час як робітничий клас і найбідніше селянство рішуче встали на захист революції, буржуазні керівники кооперації ще раз продемонстрували свою антинародну сутність, виступивши на підтримку міжнародного імперіалізму і внутрішньої реакції.

Після розгрому основних сил Денікіна Компартія України знову повернулася до господарського будівництва, в тому числі й до питань перетворення й використання споживчої кооперації у постачанні населення республіки. Однак якщо у 1919 р. споживча кооперація залучалася до здійснення продовольчої політики як технічний апарат Наркомпроду незалежно від їх соціальної сутності, то в 1920 р. партія взяла курс на політичне оволодіння ними і перетворення їх у надійний і відданий Радянській владі господарський орган. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У направив місцевим партійним організаціям у січні 1920 р. циркулярний лист «Про загальні завдання партійної роботи в кооперації», в якому висувалося завдання перетворення кооперації у класову організацію пролетаріату й біднішого селянства³⁴.

Це рішення партії зумовлювалося як економічною потребою, пов'язаною з організацією централізованого постачання населення, так і з необхідністю боротьби з ворожою діяльністю буржуазно-націоналістичних елементів, які під час війни з інтервентами посилити свій вплив у кооперації й зривали господарську діяльність споживчих товариств, налагоджену органами Наркомпроду в 1919 р.

Щоб вибити ґрунт з-під ніг контрреволюційних елементів і налагодити постачання населення на соціалістичних засадах, необхідно було провести політичну й організаційну перебудову кооперації. Враховуючи досвід кооперативного будівництва РКП(б), Компартія України здійснювала реорганізацію українських кооперативів на підставі декрету РНК РРФСР від 20 березня 1919 р. «Про робітничо-селянські споживчі товариства», яким передбачалася передача керівництва кооперацією до рук пролетаріату і трудящого селянства, а також об'єднання робітничих і загальногромадських кооперативів у єдині споживчі товариства й прикріплення до них всього населення для одержання продуктів харчування й предметів широкого ужитку³⁵.

IV конференція КП(б)У, що відбулася у березні 1920 р., в резолюції «У продовольчому питанні» рекомендувала комуністам «звернути

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 1371, арк. 6, 13.

³² Мещеряков Н. Белогвардейские кооператоры // Союз потребителей.— 1920.— № 2.— С. 3—4.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 204, оп. 1, спр. 16, арк. 12, 12 зв.

³⁴ Коммунист, 1920.— 18 янв.; Парт. арх. ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі ПА ІІП), ф. 1, оп. 20, спр. 371, арк. 60—61.

³⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— 1917—1928.— М., 1957.— С. 117—120.

найсерйознішу увагу на реорганізацію українських кооперативів в дусі декрету від 20 березня»³⁶.

Конкретизуючи рішення партійної конференції, ЦК КП(б)У 3 квітня 1920 р. опублікував тези «Завдання комуністів щодо кооперації на Україні», в яких підкреслив, що перетворення кооперації у класову організацію є надзвичайно важливою справою як у суспільно-політичному, так і у продовольчому відношенні. Тому комуністи повинні докласти усіх зусиль для оволодіння кооперативами і поліпшення їх господарської діяльності з метою поступового включення кооперації до системи радянських продовольчих органів. Однією з найважливіших форм роботи споживчих товариств, як вказувалося у тезах, є класовий розподіл ними на селі предметів широкого вжитку і сільськогосподарського реманенту для залучення до Радянської влади середняцьких мас і прискорення процесу розширення селянства. Для зміцнення кооперативів партійними силами ЦК КП(б)У зобов'язав усіх комуністів вступати до місцевих споживчих товариств і направляти їх на роботу згідно з продовольчою політикою партії³⁷.

Особливо гостро питання про завоювання кооперації постало влітку 1920 р., коли у зв'язку з неврожаєм зернових виникла необхідність забезпечити населення запасами овочів, фруктів та інших сільськогосподарських продуктів, заготівлю яких проводили сільські споживчі товариства, що у своїй більшості перебували під впливом куркульства. Зайнявши ключові позиції у більш як 20 тис. кооперативів, куркулі зривали роботу партії по виконанню продовольчої політики, виступали проти здачі селянами хліба державі, були організаторами і опорою бандитизму³⁸.

Для того, щоб вибити споживчі товариства з рук куркульських та інших контрреволюційних елементів, Раднарком УСРР прийняв рішення про проведення у вересні 1920 р. «Селянського тижня», що поклало початок місячнику кооперативної роботи на селі, основним завданням якого було завоювання кооперації і залучення її до господарської роботи по заготівлі продуктів нового врожаю. Керівництво «тижнем» було покладено на спеціальну комісію, до складу якої входили, зокрема, секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор та голова Промбюро В. Я. Чубар³⁹.

Губкоми КП(б)У разом з губернськими продовольчими органами, реалізуючи вказівки партії та уряду, створили комісії по проведенню «Селянського тижня», які мали організувати перевибори правлінь споживчих товариств на підставі радянського законодавства, що забороняло експлуаторським класам обирати й бути обраними, і передати реорганізованим кооперативам усю розподільчу й заготівельну роботу на селі⁴⁰. Очолювані завідуючими кооперативними відділами губкомів партії комісії розробляли плани заходів по оволодінню кооперацією в масштабах губернії, розсилали інструкції по організації перевиборів, заслуховували інформацію про проведення агітаційної роботи, обговорювали питання господарської діяльності споживчих товариств. Так, комісія Чернігівського губкому партії прикріпила до кожного району уповноважених, які, виїжджаючи на місця, з'ясовували політичну орієнтацію кооперативів, на загальних зборах селян викривали куркульське керівництво і обговорювали кандидатури майбутніх членів правлінь споживчих товариств, складали списки бідняцьких господарств для розподілення серед них предметів першої необхідності⁴¹. Аналогічну роботу проводила й комісія Полтавського губкому КП(б)У, яка в інструкції своїм уповно-

³⁶ Комуністична партія України в резолюціях...—Т. 1. — С. 75.

³⁷ Коммунист.— 1920.— 3 апр.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 371, арк. 110 зв.

³⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР.— Харьков, 1920.— С. 679—680.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 372, арк. 125.

⁴¹ Парт. арх. Черніг. обкому Компартії України, ф. 8477, оп. 1, спр. 78, арк. 47.

важеним вказувала: «Не залишай повіту до того, як побачиш, що всі поставлені завдання виконано й правління цілком знаходиться в руках пролетарів і комнезамів»⁴². Щоб зацікавити селян у здачі продовольства, комісія Харківського губкому партії прийняла рішення про передачу кооперативам 4 тис. пудів заліза, 250 листів віконного скла, 200 пудів коломазі, понад 5 тис. пудів вугілля та інші товари для господарств, що виконали продрозверстку⁴³. Слід відзначити, що опорою комуністів у завоюванні споживчих товариств на селі стали комітети незаможних селян.

Крім вищезгаданих заходів, кооперативні комісії проводили також велику агітаційно-пропагандистську роботу. Члени лекторських груп, створених при губкомах партії, виступали з доповідями, проводили бесіди, розповсюджували листівки, роз'яснюючи в них значення перебудови кооперативних організацій, їх роль у господарській діяльності Радянської влади і закликали селян здавати у кооперативи вирощений врожай⁴⁴.

Вжиті партією заходи сприяли зміні класового складу кооперативних організацій, посиленню ролі найбільшого селянства в їх керівних органах та ізоляції буржуазних кооператорів. У листопаді 1920 р., більшість правлінь споживчих товариств були переобрані, реорганізовані кооперативи очолювалися або членами комнезамів, або комуністами⁴⁵.

Посилення партійного впливу в кооперації позитивно позначилося на поліпшенні й розширенні її господарської діяльності. Відомо, що основну роль у збиранні продрозверстки відіграв апарат Наркомату продовольства, однак продорганам, що мали у своєму розпорядженні достатню кількість воєнних і політичних сил, не вистачало обліковців та господарників. Тому, за згодою Наркомпроду з Вукоопспілкою, підписаною у жовтні 1920 р., на кооперацію покладалося завдання вести приймання, облік та зберігання зерна, яке селяни здавали за продрозверсткою⁴⁶. Оскільки кооперацію було усунуто від самостійної заготівлі монополізованих державою продуктів, подати точні дані про ступінь її участі у виконанні розверстки не уявляється можливим, хоча можна стверджувати, що в міру зміцнення Радянської влади на селі і реорганізації споживчих товариств масштаби господарської діяльності кооперації невпинно зростали. Так, лише Херсонське районне споживче товариство в 1920 р. обладнало 48 зсипних пунктів, на які за п'ять місяців надійшло понад 1,5 млн. пудів хліба⁴⁷. Договори на зсипання і збереження продуктів, що надходили за продрозверсткою, уклали з Наркомпродом Волинський, Чернігівський, Харківський та ряд інших губтовариств⁴⁸.

Якщо у збиранні продрозверстки партія відводила кооперації допоміжну роль, то у заготівлі продуктів, на які не поширювалася державна монополія, її роботі надавалося першорядне значення. Як технічний апарат Наркомпроду кооперативи заготовляли овочі, крупи, жири, сухофрукти, гриби та інші продукти харчування. Водночас Наркомпрод, виконуючи декрет РНК УСРР від 6 липня 1920 р. про організацію заготівлі, переробки й консервування овочів, передав кооперації сушільні і консервноварильні пункти⁴⁹. За даними Вукоопспілки, за час проведення «Селянського тижня» кооператори Волинської губернії зварили

⁴² Парт. арх. Полт. обкому Компартії України, ф. 113, оп. 1, спр. 2, арк. 84.

⁴³ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 355, арк. 5.

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 374, арк. 66,66 зв.

⁴⁵ Там же, спр. 372, арк. 106 зв.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 38, арк. 22.

⁴⁷ Там же, спр. 12, арк. 29.

⁴⁸ Там же, спр. 10, арк. 10.

⁴⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР.— С. 247; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 59, арк. 18.

близько 3 тис. пудів варіння, заготовили 285 пудів сухофруктів і 137 пудів грибів, засолили понад 1,5 тис. огірків; кооператори Миколаєвської губернії заготовили 275 пудів меду і близько 2 тис. пудів сала; споживчі товариства Київської губернії законсервували 37 тис. пудів повидла й 500 пудів варіння⁵⁰. Ця продукція передавалася кооперативами Наркомпроду для дальшого розподілу її серед трудящих міста, для постачання лікарень, лазаретів та дитячих закладів⁵¹.

Постачання міського населення продовольством здійснювалося кооперацією на основі карткової системи. Однак, якщо в 1919 р. розподіл проводився за принципом класового пайка, то навесні 1920 р. на підставі декрету Раднаркому УСРР вводився трудовий пайок, який видавався трудящим з урахуванням трудових затрат. При цьому перевага надавалася робітникам і службовцям так званих «ударних» підприємств, що відігравали особливо важливу роль в обороні країни і відбудові народного господарства⁵².

Боротьба з голодом викликала необхідність залучити кооперацію до організації громадського харчування. Перші ідальні було відкрито нею ще у 1919 р., однак вони не набули значного поширення, оскільки споживчі організації у своїй більшості ще знаходилися під впливом антирадянських елементів, які намагалися шляхом дезорганізації продовольчої справи посягти серед населення незадоволення політикою Радянської влади. У другій половині 1920 р., коли кооперативи в основному були вже в руках робітників і селян, робота по організації мережі громадського харчування увінчалася успіхом. Цьому чимало сприяли заходи по зміцненню матеріальної бази їдалень та чайних, що проводили продоргани, виконуючи рішення Всеукраїнської продовольчої наради, яка відбулася у серпні 1920 р.⁵³. До цього часу в містах Катеринославської губернії вже функціонувало 48 їдалень, пропускна спроможність яких становила 50 тис. обідів на день; у Миколаївській губернії 123 їдальні обслуговували до 100 тис. дорослих і 250 тис. дітей; 115 кооперативних їдалень, які видавали до 70 тис. обідів на день, було відкрито у Харківській губернії⁵⁴.

Діяльність партії по залученню кооперації до виконання завдань продовольчої політики не вичерпується, зрозуміло, розглянутими питаннями. Важливе значення мали такі заходи партії, як використання кооперації у заготівлі немонополізованих продуктів харчування на території республіки для російського пролетаріату, який голодував. Ця діяльність здійснювалася на підставі прийнятого в лютому 1919 р. Раднаркомом України декрету «Про продовольство для РРФСР», що сприяв зміцненню братерської дружби з Радянською Росією⁵⁵.

У цілому робота по заготівлі й розподілу продовольства, яку проводили кооперативи, дала можливість істотно пом'якшити продовольчу кризу. Виконанню кооперацією поставлених перед нею завдань сприяла організаційно-політична робота КП(б)У, спрямована на перетворення кооперативного апарату в радянський орган господарювання, який подав велику допомогу в здійсненні продовольчої політики партії.

⁵⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 9, 18, 24.

⁵¹ Там же, спр. 38, арк. 8.

⁵² Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 1371, арк. 19.

⁵³ Второе Всеукраинское продовольственное совещание 4—9 августа 1920 г.: Стенограмма.— Харьков, 1920.— С. 17—23.

⁵⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 204, оп. 1, спр. 3, арк. 4—5.

⁵⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, 1—30 июня.— Киев, 1920.— С. 66—67.

ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1904—1917 рр.)

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ), І. В. СЕСАК (Кам'янець-Подільський)

Дослідження історії земських установ на Правобережній Україні дає змогу висвітлити проблеми соціально-економічного розвитку регіону, аспекти внутрішньої політики царизму в краї у період імперіалізму, сприяє поглибленню історичних знань.

Під час проведення буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. в Росії земські установи були створені лише на Півдні й Лівобережжі України. Тут з'явилися 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. У Київській, Подільській та Волинській губерніях переважну більшість поміщиків становили особи польського походження. Багато з них брали участь у національно-визвольному русі. І запровадження тут земської реформи було відкладене на пізніший час. Царський уряд намагався всіма засобами максимально скоротити в регіоні питому вагу польських дворян і натомість збільшити чисельність російських.

Проте під впливом соціально-економічного й політичного розвитку країни у пореформений період власті були змушені були переглянути свою традиційну політику з аграрного питання і створити з цією метою наприкінці XIX — на початку XX ст. спеціальні комісії та наради. В їх складі можна виділити три основні групи, що визначали різні напрями цього перегляду: дворянсько-кріпосницький, дворянсько-буржуазний і ліберально-буржуазний. Представники першого з них, що був переважачим, ставили своїм завданням уберегти селянство від впливу капіталізму, забезпечити активну державну підтримку общинному землеволодінню, законсервувати його. Найактивнішим діячем цього напрямку був тодішній міністр внутрішніх справ В. К. Плеве, який разом з К. П. Победоносцевим, І. М. Дурново виступав у 1898 р. в комітеті міністрів проти перегляду селянського законодавства. Він відстоював становий лад, невідчужуваність наділів, недоторканість общини.

Представники другого напрямку, відбиваючи інтереси дворянства, яке капіталізувалося, відстоювали необхідність зміцнення самодержавства та пристосування існуючої в країні політичної системи до вимог капіталістичного розвитку, всіляко сприяли створенню на селі своєї соціальної опори — куркульських господарств.

І, нарешті, представники третього напрямку — ліберально-буржуазного — виступали за перетворення шляхом реформ напівкріпосницької Росії на буржуазну державу. Вони добивалися зрівняння селян у правах з іншими станами, додаткового наділення їх землею із загальнодержавних фондів тощо¹.

Позиції представників усіх трьох напрямів досить чітко виявлялися як на губернських нарадах, присвячених обговоренню проекту редакційної комісії міністерства внутрішніх справ щодо перегляду селянського законодавства, так і на особливій нараді про потреби сільськогосподарської промисловості. Учасники цих нарад з Правобережної України й західних губерній Росії настійно вимагали організації в цих районах земства.

Створення їх на Правобережній Україні, як і у Росії в цілому, було викликане необхідністю пристосувати самодержавний лад до потреб капіталістичного розвитку і стало, за висловом В. І. Леніна, «кроком по шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну...»². Важливим суспільно-політичним фактором, що зумовив введення земства, була класова боротьба селянства, яка неухильно розвивалася й наростала

¹ Симонова М. С. Кризис аграрной политики самодержавия накануне первой русской революции // Ежегодник по аграрной истории Восточ. Европы, 1962 г.— Минск, 1964.— С. 487—488.

² Ленін В. І. З приводу ювілею // Повне зібр. творів.— Т. 20.— С. 156.

протягом усього пореформеного періоду. Тільки у 1900—1904 рр. на Правобережній Україні відбулося 659 селянських виступів³. Швидкий розвиток тут капіталістичних відносин наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., вкрай низький рівень продуктивних сил місцевого господарства, піднесення революційного руху змусили царизм взятися за розгляд питання про запровадження земств і в цьому регіоні.

Необхідність дослідження історії земства на Правобережній Україні зумовлена не тільки невивченістю проблеми, а й тими специфічними особливостями земських реформ 1903 та 1911 рр., які були запроваджені тут царським урядом на відміну від законопроектів 1864 й 1890 рр.

Уперше в даному регіоні земські установи почали діяти з липня 1904 р. на основі «Положення про управління земським господарством у губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Мінській, Могилівській, Ковенській і Подільській» від 2 квітня 1903 р. Це були так звані спрощені, або «куці» земства. Вони мали настільки урізані права, що це не давало можливості хоч скільки-небудь задовільно проводити роботу в напрямі поліпшення стану місцевого господарства.

Як показує вивчення джерел, законопроектів від 2 квітня 1903 р. та 14 березня 1911 р., земські установи на Правобережній Україні порівняно з 34 губерніями Росії, в яких на початку ХХ ст. були введені земства, мали певні особливості.

По-перше, запроваджені тут за законом від 2 квітня 1903 р. «куці» земства позбавлялися самої своєї основи — самоуправління. Вибірні земські установи замінили чиновницькими, на керівні посади в них не обирались, а призначались царським урядом вірні йому особи. Тому не дивно, що, за визнанням, наприклад, київської земської адміністрації, населення губернії, яке не брало участі в управлінні місцевим господарством навіть через своїх виборних представників, ставилося до земства байдуже, не виявляючи до нього ніякого інтересу⁴.

По-друге, за законом 1903 р. не створювалися повітові земські установи, а на всю губернію було одне губернське зібрання, за діяльністю якого мала стежити губернська управа. Внаслідок цього роль повітових земських зібрань була зведена нанівець. Вони не могли самостійно вирішувати питання, що стосувалися їхніх повітів, а повинні були діяти тільки через губернське земство. Таким чином, за одиницю земського управління була взята губернія, а не повіт, що негативно позначилося на діяльності земств.

По-третє, для земських гласних, які призначались царським урядом, за законом не вимагалось певної становості. Достатньо було жити не менш як три роки у повіті й володіти оподаткованим на земські повинності нерухомим майном або торговельно-промисловим закладом.

За таких й ряду інших особливостей, відмінних від передбачених законами 1864 та 1890 рр. положень, на Правобережній Україні існували з 1904 р. по 1911 р. спрощені, або «куці» земства адміністративного типу.

14 березня 1911 р. царський уряд видав новий закон, за яким на Правобережній Україні вводилися виборні земські установи на основі положення 1890 р., щоправда з деякими змінами й доповненнями. Головним з них було те, що замість станових курій під час виборів до земств створювалися національні — польська та російська (до останньої входили представники всіх національностей, крім поляків). Спеціальні статті закону забезпечували перевагу при виборах російським (у тому числі й українським) поміщикам. Так, з 1231 повітових земських глас-

³ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст.— К., 1968.— С. 198.

⁴ По законопроекту о введенні земств в шести губерніях белорусских и юго-западного края. — Петербург. 1910. — 28 янв. — С. 4.

них по трьох губерніях було 1060 представників російської курії і тільки 171 — польської⁵.

Введення виборних земств давало можливість покінчити з монополією польського представництва у Державній раді від правобережних губерній України, де вибори в умовах відсутності земств проводилися дворянськими зібраннями, в яких панували землевласники-поляки. Законопроект був задуманий царським урядом для зміцнення союзу російських та українських поміщиків проти польських землевласників⁶.

Отже, царський уряд, створюючи земства у регіоні, не надав їм ні повного самоуправління, ні широкої компетенції. Чисельність виборних земських установ на початку ХХ ст. не зростала, а, навпаки, скорочувалася.

Введення земства у краї викликало протест селян, які не бачили істотних змін у своєму становищі після їх створення. Так, волинські селяни вважали земства переробленим на новий лад кріпосництвом, за допомогою якого пани підправляли свої справи⁷.

Боротьба селянства проти введення земства на Правобережній Україні була однією із складових частин класової боротьби, що дедалі наростала. Селяни відмовлялися, наприклад, брати участь у земських виборах⁸. Так, у 1911 р. в Тарновській волості Заславського повіту Волинської губернії, в Луганській волості Балтського повіту Подільської губернії вони відмовились обирати кандидатів у земські гласні, заявивши, що їм потрібна земля, а не земство⁹.

Основна маса селян сприймала земські установи як нову кабалу, що не поліпшувала умов їх життя, а лише сприяла різкому збільшенню податків. На сільських сходах приймалися рішення не платити їх. Такі факти мали місце в Ємільчинській волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, а також у селах Біличі, Михайлівка Борщагівська, Софіївка Борщагівська, Жуляни Київського повіту. Особливо стійко трималися селяни с. Біличі. Для придушення цього заворушення власті направили три загони поліції й викликали роту регулярних військ¹⁰.

Антиземський рух був одним з виявів невдоволення селян внутрішньою політикою царизму. Більше того, він нерідко поєднувався з їх виступами проти уряду й царя, які створювали земства.

В функціонуванні останніх на Правобережній Україні були заінтересовані насамперед правлячі класи. Земські гласні, переважно більшість яких становили місцеві поміщики, царські чиновники, поли та куркулі, представляли інтереси панівних верств і лише після їх задоволення починали «піклуватися» про «поліпшення» життя селян. Якщо йшлося, наприклад, про будівництво шляхів, то, звичайно, в першу чергу вони прокладалися поблизу поміщицьких маєтків. Епізоотії, що іноді вражали селянські господарства й викликали загибель часом останньої худоби, спустошували також багаті конюшні та стайні поміщиків. Тому у них виникала гостра потреба в допомозі з боку ветеринарного лікаря чи фельдшера, які принагідно обслуговували б і селян. Нарешті, розвиток земської медицини мало що давав селянам. Зате поміщики широко користувалися послугами лікарів земств.

Комплексне вивчення документів, які непогано збереглися в центральних і обласних архівах та бібліотеках, дає можливість повніше дослідити результати практичної діяльності земств на Правобережній Україні. Цьому значною мірою сприяють такі земські видання, як до-

⁵ Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии.— Киев, 1914.— С. 59—61 (підррахунки авторів).

⁶ История СССР с древнейших времен до наших дней: В 2-х сер. В 12-ти т.— М., 1968.— Т. 6.— С. 366—364.

⁷ Изв. Волын. губерн. земства.— 1913.— 1 авг.— С. 3.

⁸ Там же.— 1914, 25 марта.— С. 3.

⁹ Історія Української РСР: В 8-ми т. — К., 1978. — Т. 4. — С. 276.

¹⁰ Там же.

повіді управ, звіти про стан різних галузей місцевого господарства, огляди діяльності земств за певний відрізок часу, статистичні дані у вигляді довідкових книг та земських календарів за окремі роки, а також періодична преса. Усі ці документи за умови їх марксистсько-ленінського аналізу дають змогу реально дослідити діяльність земств у дожовтневий період.

В цілому вона у порівнянні з приказною системою управління місцевим господарством (розпорядчі комітети та інші органи, які на початку ХХ ст. остаточно зжили себе й потребували негайної реорганізації) певною мірою сприяла розвитку економіки краю. Реальні можливості конкретної діяльності земств визначалися їх бюджетами, що невпинно зростали до першої світової війни. В цілому з 1905 р. по 1909 р. вони збільшилися у Волинській губернії на 99%, Київській — на 184% і Подільській — на 179%.¹¹ У 1912 р. бюджет Волинського земства становив 4,3 млн. крб., Київського — 8,2 млн. крб., Подільського — 7,7 млн. крб.¹²

У зв'язку з необхідністю збільшення витрат на розвиток відсталих галузей місцевого господарства земства збільшували оподаткування в першу чергу селянських земельних наділів. Так, лише за період функціонування «куцких» земств, тобто протягом 8 років, подесятинне оподаткування землі майже потроїлося¹³. З 1903 р. по 1911 р. воно підвищилось у Волинській губернії з 12,9 до 35,7 коп., Київській — з 15,7 до 48,5 коп., Подільській — з 20 до 70,7 коп.¹⁴

Зростаючі земські податки підривали й без того слабку матеріальну базу селянських господарств. В результаті посилювався рух протесту селян проти високих грошових зборів, які особливо зросли із створенням виборних земств. Так, у Київській губернії в 1912 р. у Київському, Васильківському, Каневському й особливо Радомишльському повітах, де земство збільшило в 4 рази податки з нерухомого майна, селяни виявляли різке невдоволення його діяльністю¹⁵.

В деяких місцевостях Правобережній Україні земські грошові збори досягли таких розмірів, що селянство категорично відмовлялося їх сплачувати. Навесні 1913 р., наприклад, волинські селяни, стурбовані зростанням земських податків, скликали сільський схід, в ході якого дійшли такого висновку: земство введене без відома й згоди селян і для них некорисне. Тому громада одноголосно постановила податків не платити. Не допоміг і приїзд члена повітової земської управи, який намагався зробити відповідні роз'яснення. Селяни не схотіли його й слухати. В справу втрутилися поліцейські власті¹⁶.

Маючи певні кошти від зростання податків, земства збільшували витрати на окремі галузі місцевого господарства. Однак ретельне вивчення документів дає підставу з впевненістю стверджувати, що через надзвичайну мізерність земських асигнувань у порівнянні з існуючими потребами значна частина населення краю майже не одержувала від них ніякої користі. Вигравали від цих витрат головним чином представники сільської буржуазії та місцеві поміщики. Тому не дивно, що на правобережній Україні було багато сіл, в яких основні платники земських податків — селяни — не бачили ні лікарів, ні ветеринарів, ні агрономів, ні інших спеціалістів земств. Щоб пересвідчитися в цьому, досить проаналізувати діяльність останніх у галузі сільського господарства, народної освіти й медицини.

¹¹ Центр. держ. іст. арх. (далі — ЦДІА) СРСР, ф. 1405, оп. 89, спр. 11241, арк. 9.

¹² Русов А. Указ. соч.— С. 74.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 1288, оп. 3, спр. 163, с. 1.

¹⁴ Хмельн. обл. держ. арх. (далі — ХОДА), ф. 233, оп. 1, спр. 440, с. 189.

¹⁵ Крестьянское движение в России (июнь 1907 — июль 1917): Сб. документов.— М.; Л., 1966.— С. 464—465.

¹⁶ Изв. Волин. губерн. земства. — 1913. — 1 авг. — С. 4.

Як показує вивчення документів, земства, введені на Правобережжі на 40 років пізніше, ніж у губерніях Росії, за порівняно короткий період свого існування не змогли добитися відчутних результатів.

В галузі сільського господарства земства проводили ряд агротехнічних заходів, намагалися розвивати тваринництво, організувати ветеринарну службу, поширювати сільськогосподарські знання тощо. З цією метою вони запрошували спеціалістів, виділяли кошти на їх утримання.

З економічної точки зору ці заходи мали позитивне значення. Вони втягували село в товарно-грошові відносини, відповідали назрілим потребам зміцнення продуктивних сил, сприяючи розвитку капіталізму в регіоні по пруському шляху. В цілому здійснювані земствами заходи певною мірою підвищували культуру сільськогосподарського виробництва, підводячи під нього наукову базу. Так, у Волинській губернії по листопад 1912 р. земством було закладено 169 показових полів і майже 1400 ділянок, створено 176 прокатних станцій, 34 зерноочисних обози, 33 злучних пункти, 18 сільськогосподарських складів¹⁷. Відчутних зрушень у цій справі досягло Київське земство. На 1913 р. воно мало 201 показове поле й 2240 ділянок, 541 прокатну станцію, 181 зерноочисний обоз¹⁸.

Проте в умовах царського самодержавства, загальної бідності, безземелля та майже суцільної неграмотності основних мас селянства незначні успіхи, досягнуті земствами, не давали належного ефекту. У них не вистачало не тільки грошей, а й спеціалістів сільського господарства¹⁹.

Як показує вивчення документальних джерел, впроваджувані земствами нововведення на селі сприяли в основному розвитку куркульських і хутірських господарств, власники яких мали гроші, щоб платити за послуги земських спеціалістів. Слід також зазначити, що сільське населення різних місцевостей Правобережної України далеко не однаковою мірою забезпечувалося агрономічними службами земств. Так, в Уманському повіті Київської губернії 1912 р. на одного агронома припадало 30 населених пунктів, а в Липовецькому — 215²⁰.

Таким чином, користь від агротехнічних заходів земських установ для сільської бідноти була мінімальною, внаслідок чого основна маса селянства продовжувала вести свої господарства без будь-яких удосконалень. Здійснювані земствами заходи на селі сприяли процесові дальшої диференціації селянства, загостренню там класових антагонізмів, визріванню революційних настроїв, насамперед у його бідняцької частини.

Не змогли земські установи змінити на краще стан справ і в народній освіті. Їх роль звелася в основному лише до завідування господарською частиною початкових шкіл. Хоч у цілому асигнування земств на розвиток народної освіти, як і медицини, в порівнянні з іншими галузями, були більшими, однак їх не вистачало для задоволення мінімальних потреб населення. Так, у 1912 р. земські видатки на утримання початкових шкіл у Київській губернії становили трохи більше як 270 тис. крб., Подільській — близько 240 тис. крб., а у Волинській — всього 39,7 тис. крб.²¹.

Ці мізерні суми не могли відчутно поліпшити становище народної освіти, вкрай занедбане ще в доземський період. Справа погіршувалася й тим, що земства витрачали свої кошти на розвиток не власне земських, а в основному церковно-парафіяльних та міністерських шкіл.

¹⁷ Там же.— 1912.— 10 нояб.— С. 8.

¹⁸ Экон. жизнь Подолни. — 1913. — 1—15 нояб. — С. 14.

¹⁹ Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года.— Киев, 1913— С. 212.

²⁰ Там же.— С. 214.

²¹ Отчет попечителя Киевского губернского округа о состоянии учебных заведений за 1912 год.— Киев, 1913.— Отд. 10.— С. 35.

Якими були ці асигнування церковно-парафіяльним школам, видно з того, що старі земські губернії виділяли їм лише 0,75—2% всього видаткового бюджету на народну освіту, а, наприклад, Волинське земство — 50—75%²².

Отже, ці витрати неспроможні були кардинально змінити становище народної освіти. Сотні тисяч дітей залишалися поза школою. Як видно із загальної відомості, складеної на основі даних директорів народних училищ за 1904 р., по трьох губерніях Правобережної України з 887 026 дітей шкільного віку не навчалися 522 741²³. А за всеросійським шкільним переписом 1911 р., до земських початкових шкіл у Волинській губернії не потрапили 62,2% дітей, у Київській — 59,4%, Подільській — 64,6%²⁴. Та й самих цих навчальних закладів було надзвичайно мало. Так, на початок 1912 р. в Київській губернії з 2271 початкових шкіл земству належало тільки 203, або 9% їх загальної кількості²⁵.

Народна освіта на Правобережній Україні розвивалася такими темпами, що потрібно було б сотні років для ліквідації неписьменності населення регіону. Маючи на увазі всю Росію, В. І. Ленін писав: «І ця здичавілість народних мас, особливо селян, не випадкова, а *неминуча* при гніті поміщиків, які захопили десятки і десятки мільйонів десятин землі, захопили і державну владу як в Думі, так і в Державній раді, та й не тільки у цих установах...»²⁶.

Загалом діяльність земств Правобережної України в галузі народної освіти мала буржуазний характер. І хоч за відносно короткий період цієї діяльності дещо й змінилося на краще, однак цього було явно недостатньо для задоволення потреб трудящих в освіті. Царизм та панівні класи Росії й у цій справі показали себе найбільшими ворогами народних мас.

Однією з центральних функцій земств була також організація медичного обслуговування населення. Медицина, як і решта галузей їх господарства, виникла й розвивалася неоднаково в різних місцевостях у зв'язку з рядом обставин. І головними серед них були економічне становище окремих земств, їх фінансові та людські ресурси.

На початку ХХ ст. на Правобережжі через відсутність земських органів і антинародну політику царського самодержавства яскраво виявлялася відсталість медичного обслуговування населення навіть у порівнянні зі старими земськими губерніями України та Росії. Так, на одного лікаря у Волинській губернії припадало 94 217 жителів, Київській — 107 818, Подільській — 99 874, тоді як у сусідніх губерніях ситуація була зовсім іншою: в Полтавській, відповідно, — 47 808 жителів, Бессарабській — 32 255, Херсонській — 26 740, Катеринославській — 34 921²⁷. Якщо взяти середні дані по 9 західних губерніях, де не існувало земств, то в них 1 лікар мав обслужити 83 тис. жителів, а в сусідніх земських — 35 тис. Отже, кількість лікарів (не вільнопрактикуючих) у старих земських губерніях була більшою, ніж у західних, у 2,5 раза²⁸. Самі місцеві власті визнавали відсталість медичної справи. Так, подільський губернатор Ейлер 19 лютого 1902 р. в звіті царю за 1901 р. писав, що міста губернії киче потребують багато-чого для свого благополуччя, шкільна справа перебуває у зародковому стані, лікарень дуже мало, санітарного нагляду немає зовсім²⁹.

²² Изв. Волин. губерни. земства. — 1914. — 3 февр. — С. 11.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 656, спр. 132, ч. 5, арк. 138—139.

²⁴ Трутовский В. Современное земство. — Пг., 1914. — С. 172.

²⁵ Киев. зсм. справочная книжка-календарь на 1914 год. — Киев, без г. — С. 132.

²⁶ Ленин В. И. До питання про політику міністерства народної освіти // Повне зібр. творів. — Т. 23. — С. 123.

²⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 89, спр. 11231, арк. 18; ф. 573, оп. 14, спр. 17344, арк. 65.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, ф. 12, оп. 3, спр. 544, арк. 3.

Тому зрозуміло, які великі труднощі постали перед земською медициною, що прийняла таку спадщину. У селян довго не могли згладитися з пам'яті закоренілі уявлення про лікаря — бездушного чиновника. Земства Правобережної України потрібно було протягом років переборювати недовіря селянства до лікарень і медицини в цілому. Селяни, які не звикли звертатися до лікаря, віддавали перевагу знахаркам та шептухам. І тільки крайня потреба змушувала їх звертатися до лікаря або частіше — до фельдшера.

Розвиток земської медицини цілком залежав від розмірів асигнувань коштів на утримання лікарів та фельдшерів, різноманітні санітарні заходи тощо. За відносно короткий період витрати земств на медичну допомогу населенню значно зросли: якщо за рік до їх введення на неї витрачалось у Волинській губернії 281 тис. крб., Київській — 327 тис. крб., Подільській — 298 тис. крб., то в 1911 р., відповідно, 972, 1405, і 1009 тис. крб.³⁰ Особливо збільшилися ці витрати після земської реформи 1911 р., коли до справи були прилучені й повітові земства. В результаті у 1912 р. кошти на розвиток медицини різко зросли і становили: для Київської губернії — 1 173 100 крб., Подільської — 1 803 600 крб., Волинської — 1 900 000 крб., а в процентному відношенні до загального бюджету земств вони дорівнювали, відповідно, 21,6%, 23,5% та 27,9%³¹. Хоча земські витрати на медичну допомогу населенню, як і на народну освіту, досягали чверті, а іноді й третини бюджетних видатків, їх було аж ніяк не досить для надання хоч скільки-небудь кваліфікованої допомоги трудящим краю. Особливо мізерними лишалися витрати земств на утримання хворих, їх харчування та, особливо, на ліки. Так, у Волинській губернії на добу утримання хворого в лікарні у 1905 р. виділялося 64 коп., в 1906 р. — 68 коп.³² У Подільській губернії в 1906 р. на ліки для одного хворого йшло в середньому тільки 4 коп.³³ Більш того, земські кошти використовувалися нераціонально, а майно лікарень внаслідок неправильної експлуатації і зберігання швидко ставало непридатним. Усе це призводило до того, що занедбані, погано обладнані й не забезпечені достатніми коштами лікарні стояли порожніми. Наприклад, у 1908 р. в Потапцівській дільничній лікарні Канівського повіту Київської губернії, розрахованій на 25 ліжок, налічувалося тільки 5 хворих³⁴.

Однак, незважаючи на всі ці недоліки, земська медицина за своїм рівнем і суспільною значимістю була порівняно вищою, ніж попередня, приказна. З розвитком діяльності земств збільшувалася кількість лікарів та медичних дільниць, зменшувався радіус їх дії, зростала чисельність ліжок у стаціонарних лікувальних закладах.

Завдяки енергійній діяльності земств Правобережної України за відносно короткий період їх існування тут були досягнуті певні зрушення в розвитку медицини у порівнянні з дореформеним часом. Так, тільки з 1903 р. по 1909 р., тобто за 6 років діяльності «куцких» земств, кількість лікувальних закладів на Правобережжі зросла на 102, ліжок у них — на 1893 одиниці, лікарів стало більше на 129 і фельдшерів — на 434 чол.³⁵ З 1910 р. по 1914 р. кількість лікарських дільниць зросла в краї з 257 до 285, фельдшерських пунктів — з 282 до 307, тобто за 4 роки їх чисельність збільшилася, відповідно, на 28 і 25 одиниць³⁶.

³⁰ ХОДА, ф. 233, оп. 1, спр. 440, арк. 189.

³¹ Доклади медико-санітарних урядових комітетів Юго-Западного фронту к сьезду фронтowych медико-санітарних організацій, созываемому при главном комитете 25 января 1916.—Київ, 1916.—С. 81.

³² ЦДІА СРСР, ф. 1288, оп. 3, спр. 163, арк. 12.

³³ Отчет Подольской губернской земской управы по делам земского хозяйства по врачебной части за 1910 год.—Каменец-Подольский.—1911.—С. 4.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1288, оп. 2, спр. 163, арк. 2.

³⁵ Підрахунки авторів на основі: ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 89, спр. 11241, арк. 5.

³⁶ Трутовский В. Указ. соч.—С. 171.

Досвід старих земських губерній Росії переконував, що діяльність лікаря в ті часи могла бути продуктивною лише в тому разі, якщо медична дільниця мала радіус не більше 15 верст і населення на її площі не перевищувало 15—20 тис. жителів³⁷. А на з'їзді лікарів у Петербурзі в 1911 р. було визнано, що для нормального забезпечення населення медичною допомогою необхідно мати 1 спеціаліста на 10 тис. жителів³⁸. Організація земської медицини на Правобережній Україні, за даними, наведеними в серпні 1913 р. на Волинській губернській нараді лікарів, характеризувалася такими показниками³⁹:

Показники	Губернії Правобережної України		
	Волинська	Київська	Подільська
Площа лікарських дільниць (кв. верст)	580	443	520
Кількість жителів на 1 лікарську дільницю (чол.)	32080	39450	40130
Радіус лікарської дільниці (верст)	12	12	13
На 1 ліжко припадало населення (чол.)	2600	3412	2900

Як бачимо, земства Правобережної України досягли певних позитивних зрушень у цій справі. Так, у Київській губернії за період з 1904 р. по 1912 р. радіус однієї лікарської дільниці зменшився в середньому з 16,3 до 11,9 верст і на неї припадало 443 кв. версти⁴⁰. У Подільській губернії в період створення земств середня площа медичної дільниці становила 820 кв. верст при середньому радіусі близько 16 верст⁴¹, а в 1911 р. ці цифри знизилися, відповідно, до 542,9 кв. верст і 13,4 верст⁴². А як відомо, при радіусі лікарської дільниці у 5 верст по медичну допомогу зверталася в середньому 80% хворих, при радіусі від 6 до 10 верст — 45%, від 10 до 15 верст — 25%, від 15 до 20 верст — 15% і при радіусі більш як 20 верст — тільки 10%. Решта населення залишалася без будь-якої медичної допомоги⁴³. Отже, навіть при радіусі лікарських дільниць на Правобережній Україні близько 15 верст тільки чверть населення могла скористатися медичною допомогою.

Земства, проводячи ряд організаційних заходів для поліпшення медичного обслуговування населення, все ж не добилися докорінного перелому в цій справі, виявилися неспроможними ліквідувати епідемії різних інфекційних захворювань. За тодішнього ладу, зрозуміло, для цього не було відповідних умов. Волинський губернський земський періодичний орган у 1913 р., зокрема, наголошував: для того, щоб поставити хоч скільки-небудь задовільно справу медичної допомоги, треба принаймні подвоїти число лікарень та потроїти кількість лікарів⁴³.

Таким чином, в умовах царського самодержавства, хижацької експлуатації трудящих, внаслідок класового складу земств, де переважали поміщики, земська медицина не вирішила жодного корінного питання охорони здоров'я населення.

Те ж саме можна сказати й про решту галузей земського господарства Правобережної України. Земські установи фактично були однією із складових частин адміністративно-управлінської системи царського уряду і стали, по суті, «п'ятим колесом до воза російського дер-

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1288, оп. 4, спр. 25, арк. 309.

³⁸ Вінниц. обл. держ. арх., ф. 2, спр. 163, арк. 2; Изв. Волын. губерн. земства.— 1913.— 12 авг.— С. 13.

³⁹ Земский отдел...— С. 6—7.

⁴⁰ Отчет по врачебной части за 1905—1908 гг.— Каменец-Подольский.— С. 1—2.

⁴¹ Ф и я л к о в с к и й В. П. Краткий обзор состояния медицины в Подольской губернии за 1911 год.— Каменец-Подольский.— 1913.— С. 6.

⁴² ХОДА, ф. 429, оп. 1, спр. 340, арк. 107.

⁴³ Изв. Волын. губерн. земства.— 1913.— 19 июня.— С. 6.

жавного управління, колесом, яке *допускається* бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось...»⁴⁴.

В цілому треба зазначити, що земські реформи в тому вигляді, як вони були запроваджені на Правобережній Україні, не виправдали сподівань народних мас. Вони були вороже зустрінуті трудящими не тільки з самого початку своєї появи, а й у період активної практичної діяльності. Так, маючи на увазі функціонування спрощених, або «куцих», земств адміністративного типу, комітет міністрів констатував «значні недоліки... управління земським господарством». Більше того, сам уряд в особі голови ради міністрів П. А. Столипіна визнавав, що управління місцевим господарством на основі положення від 2 квітня 1903 р. «виявилось на практиці зовсім незадовільним»⁴⁵. Ненабагато результативнішою була й діяльність земських установ, реорганізованих у 1911 р. на виборній основі.

Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та повної ліквідації всіх залишків експлуататорських класів було здійснене принципово нове, справді народне місцеве управління.

⁴⁴ Ленін В. І. Гонителі земства і аннібали лібералізму / Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 34.

⁴⁵ ЦДА СРСР, ф. 1288, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

ПСЕВДОНАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В АРСЕНАЛІ НЕОКОЛОНІАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ІМПЕРІАЛІЗМУ США В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ (70-ті роки)

В. П. КИРИЧЕНКО (Київ)

У новій редакції Програми КПРС, прийнятої XXVII з'їздом партії, дається всебічна характеристика сучасного імперіалізму, зокрема цитаделі міжнародної реакції — імперіалізму США. «Саме від нього, — зазначається у цьому історичному документі, — передусім виходить загроза війни. Претендуючи на світове панування, він самозвано оголошує цілі континенти зонами своїх «життєвих інтересів». Здійснювана ним політика гегемонізму диктату, нав'язування нерівноправних відносин з іншими державами, підтримки репресивних антинародних режимів, дискримінації неугідних США країн дезорганізує міждержавні економічні і політичні відносини, перешкоджає їх нормальному розвитку»¹. Одним із значних регіонів планети, де основні риси сучасного світового розвитку виявляються досить чітко, є Латинська Америка. На континенті набирає сили визвольний антиімперіалістичний рух народів, які ведуть рішучу боротьбу за досягнення справжньої політичної незалежності та економічної самостійності, проти засилля транснаціональних корпорацій (ТНК), імперіалістичного втручання у їх внутрішні справи, за мир і прогрес.

Важливою історичною подією стала перемога в Нікарагуа у 1979 р. народної антиімперіалістичної революції, яка показала, що спроби імперіалізму США зупинити прогресивні зміни на континенті приречені на неминучий крах. Однак американський імперіалізм, змушений пристосовуватися до сучасних процесів у Латинській Америці, розробляє нові, більш витончені засоби для закріплення тут свого панування. Разом з тим він не відмовляється й від старих, вивірених часом засобів політики «великого кийка» та «дипломатії канонерок». Це підтверджує агресія Сполучених Штатів проти Гренади у 1983 р. та їх відверто агресивні акції проти революційної Нікарагуа, патріотів Сальва-

¹ Рад. Україна, 1986, 7 берез.

дору, Гватемали, Гондурасу та інших країн. Та все ж головна тенденція розвитку сучасних міжнародних відносин полягає у тому, що в цілому можливості американського імперіалізму застосувати воєнну силу у цьому регіоні помітно звузилися. Тому Вашингтон прагне насамперед посилити основу свого панування там — позиції імперіалістичних монополій. Поряд з цим США намагаються зберегти там капіталістичний лад, всіляко перешкоджати поширенню на континенті революційних, прогресивних, демократичних ідей, насаджувати антикомуністичні, реакційні настрої та погляди серед латиноамериканців, пропагувати американський спосіб життя, впливати у вигідному для себе напрямі на загальні й конкретні ситуації у цій частині земної кулі. Така політика має яскраво виражене антикомуністичне спрямування. Тому Сполучені Штати постійно проводять перегляд форм і засобів ідеологічного наступу на Латинську Америку з метою «ідеологічного забезпечення» економічної та зовнішньополітичної стратегії північноамериканських монополій та уряду США у цьому районі світу.

Змінюються американські президенти, періодично зазнає перегляду латиноамериканська політика Вашингтона, однак незмінним є її неоколоніалістський характер та мета: збереження регіону як монопольної сфери впливу американського імперіалізму, а тому будь-які акції республіканської чи демократичної адміністрації завжди підпорядковані класовим інтересам американського монополістичного капіталу. Виходячи з концепції «роздільної відповідальності»*, американський імперіалізм разом з місцевою реакцією веде під прапором антикомунізму в Латинській Америці контрреволюційну війну проти прогресивних і демократичних сил. Чільне місце у цій війні відводиться психологічним та таємним операціям, значення яких в арсеналі антикомуністичних акцій США у латиноамериканських країнах постійно зростає. Завданням офіційних осіб американської адміністрації є вироблення та керівництво «невидимою політикою» США в Латинській Америці².

Проведення таємних операцій в регіоні доручено Пентагону та іншим установам Сполучених Штатів — ЦРУ, ФБР, Національному управлінню безпеки, Управлінню американської розвідки, Управлінню міжнародного розвитку тощо. З цією метою створена група по розвідувальній діяльності, до складу якої входить 21 представник різних урядових установ. Її завданням є «зводити до мінімуму негативні наслідки у міжнародних відносинах від розвідувальних операцій»³. Однак для вивчення ситуації в регіоні, її аналізу та вироблення рекомендацій для американського керівництва недостатньо суто розвідувальних даних. Ось чому, уже починаючи з 60-х років, посилюється значення насамперед політичної розвідки на основі широких наукових та конкретних соціологічних досліджень. Слід зазначити, що таким дослідженням американський імперіалізм надає виключно великого значення. Вони охоплюють нині практично й весь несоціалістичний світ і особливо країни, що розвиваються. Заповідним районом щодо цього є Латинська Америка, проте вона не єдиний об'єкт таких досліджень. Так, ще в період війни у В'єтнамі численні наукові центри США одержали від Пентагону й держдепартаменту замовлення на такі розробки. Власні дослідницькі центри Пентагону розгорнули широке вивчення «в соціальному і культурному плані» зарубіжних країн, на що витрачалось 7 млн. дол. що-

* Згідно з цією концепцією США забезпечують зовнішню оборону континенту від міфічної «комуністичної загрози», а слухняні їм уряди латиноамериканських країн беруть на себе забезпечення внутрішньої безпеки своїх режимів від «насилницької комуністичної революції», за що Вашингтон гарантує їм збереження політичної влади і задоволення класових інтересів.

² Див.: Тарасов К. С. Тайная война империализма США в Латинской Америке.— М., 1978.— 109 с.; Хачатуров К. О. Идеологическая экспансия США в Латинской Америке.— М., 1978.— 226 с.

³ Subliminal warfare.— New York; San Francisco, 1969, p. 21.

річно⁴. Зокрема, вивченням Латинської Америки зайнялись такі великі наукові центри, як Лабораторія по дослідженню людських ресурсів в Александрії (штат Вірджинія) та Центр по вивченню соціальних систем при Американському університеті у Вашингтоні.

Соціологи Пентагону цікавилися передусім повстанськими рухами та їх впливом на соціальний клімат окремих країн. Вони, проаналізувавши 57 повстань та повстанських рухів ХХ ст., видали багатотомну монографію, на основі якої готується довідково-методичний матеріал, необхідний для вищого армійського керівництва. Тоді ж було проведено «Історичний аналіз техніки переворотів у Латинській Америці з 1900 року» з метою «одержання інформації», що дозволила б США заздалегідь здійснити «організацію воєнних заходів у зв'язку з підривною діяльністю в Латинській Америці»^{4а}.

Слідом за Пентагоном до соціологічних досліджень вдалося й ЦРУ. Як підкреслювалося в опублікованій у 1970 р. доповіді спеціальної комісії сенату США по розслідуванню діяльності розвідорганів, «особливе значення тепер надається соціологічному вивченню аудиторії, яка контролює громадську думку». Заступник директора ЦРУ Рейн Клайн прямо заявляв, що «ЦРУ прагне вивчити і використати все, що є видатного передусім у соціологічних науках»⁵, бо з їх допомогою розвідувальні служби США хотіли б «з'ясувати природу соціальних змін, які мають місце в країнах, що розвиваються, й ті процеси, що їх визначають»⁶. Соціологічні дослідження в Латинській Америці, на думку спеціалістів «Ренд корпорейшн» — «мозкового центру» Пентагону та ЦРУ, повинні сприяти «ефективному придушенню повстанських рухів», а для цього необхідно збирати, нагромаджувати, аналізувати, зіставляти, оцінювати та використовувати інформацію про «потенціальних інсургентів», а також «поведінку населення в цілому»⁷. Контрреволюційна спрямованість подібних «досліджень» очевидна.

Конкретні соціологічні дослідження щодо Латинської Америки, які проводилися за замовленнями держдепартаменту США, завжди знаходились у руслі загальносоціологічних моделей проімперіалістичної соціології, зміст яких змінювався відповідно до конкретних цілей американського імперіалізму в регіоні. Одним з яскравих прикладів таких досліджень є праця «Латинська Америка 2000 року», виконана на замовлення держдепартаменту співробітниками Чикагської економічної школи у 1978 р.⁸

З початку 70-х років спецслужби США переносять соціологічні дослідження безпосередньо на територію Латинської Америки. Там були проведені великі операції, у розробці яких важливе місце належало конкретним соціологічним дослідженням: «Камелот» у Чілі, «Симпатико» в Колумбії, «Джоб-430» в Аргентині, «Колон» в Перу, «Нумізматико» в Болівії, «Енкуеста-503» в Уругваї, «Стратегія соціального розвитку» у Венесуелі та інші. Формально ці дослідження мали науковий характер та передбачали «вивчення внутрішніх закономірностей соціальних процесів у країнах регіону» для «кращого розуміння історичного розвитку Латинської Америки», вироблення рекомендацій латиноамериканським урядам з метою «прискорення соціального прогресу» тощо. Насправді вони були відвертим соціологічним шпигунством й мали служити вихідними даними для перегляду стратегічних напрямів латиноамериканської політики США після кубинської революції в умо-

⁴ Congressional Record, 1970, vol. 116, № 36, p. 3335.

^{4а} Wsheber M. Imperialismo y univercidad en America Latina.— Montevideo, 1970, p. 104.

⁵ Newsweek, 1969, 9 Nov., p. 34.

⁶ Blumstein L., Orlansky S. Behavioral, political and operational research programs on counterinsurgency supported by DOD.— Washington, 1965, p. 31.

⁷ Leitesy N., Wolf Ch. Rebellion and authority: analitic essay on insurgent conflicts.— Chicago, 1970, p. 135—137.

⁸ Exelcior, Mexico, 1979, 23 Nov.

вах посилення антиімперіалістичного національно-визвольного руху на континенті.

Операції «Камелот» і «Симпатико» розроблялися на замовлення Пентагону службою дослідження соціальних операцій при Американському університеті у Вашингтоні із залученням вчених Пенсільванського та Стенфордського університетів і Массачусетського технологічного інституту⁹. При ознайомленні з їхнім змістом виявляється відверто контрреволюційна, антикомуністична спрямованість цих досліджень. Так, «Камелот» мав на меті розробити засоби впливу на боротьбу різноманітних сил чилійського суспільства у період загострення становища в країні у 1965—1968 рр., визначити заходи, які уряд Чилі може вжити для ослаблення внутрішньої напруженості, а також можливості й засоби подолання «екстремальних ситуацій»¹⁰.

«Камелот» складався із загального вступу та 4-х додатків. У вступі ставилося завдання зібрати інформацію для таких цілей: 1) визначення причин потенціального внутрішнього конфлікту («внутрішньої війни»); 2) визначення необхідних заходів з метою впливу на цей конфлікт; 3) вироблення типової моделі (або системи) для аналогічних ситуацій в інших країнах регіону. Здійснити програму досліджень планувалося за 3,5 роки, вартість її — 5,5—6 млн. дол. Намічалось здійснити в рамках програми «Камелот» 4 аналітичних дослідження «варіантів внутрішньої війни» та 5 порівняльних досліджень «соціальних структур». Під «внутрішньою війною» малися на увазі прогресивні рухи в країнах континенту. В додатку «А» ставилося завдання вивчення політичної ситуації, яка викликає «внутрішню війну». Додаток «В» визначав характер та форми дослідження, варіанти конкретних дій на випадок такої війни. У додатку «С» висувалося завдання розробки математичної моделі, спроможної дати відповідь про стан внутріполітичного становища в країні та про характер необхідних заходів, які слід вжити для здійснення повного контролю над ситуацією; в додатку «Д» розроблялася модель потенціальної «внутрішньої війни».

Відповідно до плану «Камелот» соціологічному обстеженню піддавались командний склад чилійських збройних сил, цивільне населення країни (з'ясовувалося його ставлення до збройних сил). В анкеті було 41 запитання. Одночасно проводились дослідження чилійського студентства з допомогою анкети на 72 сторінках, де значились 252 запитання. З допомогою двох анкет опитувалось населення столиці Чилі — Сантьяго. В першій анкеті було 150 запитань, у другій — 60.

Відверто реакційний і шпигунський характер плану викликав політичний скандал. Уряд Чилі заявив рішучий протест Сполученим Штатам. В американському конгресі почалися слухання цієї справи. План «Камелот» довелося відмінити. Однак, як заявив в палаті представників конгресу США тодішній директор розвідувального управління США У. Дік, «з цього не випливає, що ми відхиляємо у будь-якій формі мету, яку ставив проект «Камелот», — одержати інформацію за допомогою соціальних наук, що дало б нам змогу краще реагувати на події, бо вона така ж важлива сьогодні й у майбутньому, як і в минулому»¹¹.

Без усякого сумніву, дані одержані під час розробки «Камелоту» американські спецслужби та чилійська реакція використали у вересні 1973 р. при підготовці та проведенні контрреволюційного, фашистського перевороту.

Згідно з планом «Симпатико», що здійснювався у Колумбії, ставилося завдання вивчити форми й засоби придушення імперіалізмом та місцевою реакцією визвольних рухів в умовах «представницької демократії», вибрати найбільш ефективні з них, розвідати співвідношення

⁹ Selers G. Espionaje en America Latina.— Buenos Aires, 1966, p. 45.

¹⁰ Politica intern., Santiago de Chile, 1966, № 272, p. 23.

¹¹ Behavioral sciens and national security report.— Washington, 1966, p. 52.

політичних сил у країні тощо. Анкета дослідження включала кілька груп запитань, від таких «особистих», як «Чи вірна Вам дружина?» до «Чи знаєте Ви, що таке Куба, як Ви до неї ставитесь?». Особлива увага приділялась анкетуванню селянства, яке у той час вело збройну боротьбу. Селяни запитували, зокрема, про їх ставлення до уряду, до армії, поліції, церкви, про їх уявлення «ідеального» лідера. Такого роду «дослідження» викликали рішучі протести латиноамериканської громадськості, США змушені були їх відмінити.

Проте відповідно до результатів проведених Сполученими Штатами досліджень у Колумбії було відкрито школу для навчання місцевих «зелених беретів» для боротьби з партизанським рухом. До країни були направлені американські військові радники. В районах, де велися інтенсивні партизанські дії, запровадили стан облоги. Армійські та поліцейські підрозділи під керівництвом консультантів з Пентагону розгорнули наступ проти учасників селянського партизанського руху. В країні зросли репресії проти прогресивних елементів.

У зв'язку з масовими протестами громадськості держав Латинської Америки проти відвертого шпигунства Вашингтона американські спецслужби вдалися до нової тактики. Проведення соціологічних досліджень для потреб політичної розвідки було покладене на північноамериканські та латиноамериканські наукові та навчальні центри. В Сполучених Штатах їх налічується понад 150. З 1960 р. по 1975 р. вони одержали тільки від уряду Сполучених Штатів понад 50 млн. дол. на різноманітні дослідження. Університети Чикагський, Корнельський, Джона Гопкінса, Пітсбурзький, Стенфордський, Техаський, Вісконсінський та інші вивчають проблеми «Соціальний революційний процес в Латинській Америці», «Політичний розвиток Латинської Америки: нестабільність, насильство, еволюційні зміни», «До оцінки можливості соціальної революції в Латинській Америці» тощо¹². Про характер спрямування та мету соціологічних досліджень США в країнах Латинської Америки у 60-х роках видно, наприклад, з таких даних. У 60—70-і роки на замовлення Пентагону дослідницькі центри США — Інститут Брукінса, Національний інститут досліджень, «Ренд корпорейшен», «Рісеч анелісіз корпорейшен», а також університети Принстонський, Рочестерський, Мічиганський, Дж. Гопкінса та багато інших вивчали такі теми, як «Університети і політичні зміни в Латинській Америці», «Генезис насильства в регіоні», «Політична інтеграція та контроль за озброєннями», «Воєнні інститути в Латинській Америці», «Фактори, що впливають на лідерство та ефективність управління в Латинській Америці», «Відносини між військовими і суспільством» та багато інших¹³.

Ясно, що одержана в результаті таких досліджень інформація має важливе значення для вироблення заходів боротьби проти демократичних та визвольних рухів в країнах Латинської Америки. Вона має характер стратегічної політичної розвідки з метою завдання превентивного удару по прогресивних силах, які реакція іменує «підривними елементами» та «комуністичними терористами», широко використовується в практичній політиці американського імперіалізму на континенті та в інших регіонах світу.

Важлива роль у 70-ті роки відводилася вивченню та побудові моделей соціально-політичних змін в країнах континенту. Крім спеціальних соціологічних установ та університетів США до проведення досліджень почали залучатися й транснаціональні корпорації, які мають широкі фінансові та дослідницькі можливості й добре знайомі з специфікою регіону. Успіхи прогресивних сил у Чілі, Уругваї, Перу на початку 70-х років вплинули на загальний політичний клімат Латинської Америки. США терміново вишукували засоби «санітаризації» становища в Пів-

¹² Sublimar warfare, p. 21.

¹³ Saxe-Fernandez J. De la seguridad nacional.— Mexico, 1977, p. 113—115.

денній Америці. У 1971 р. на замовлення Гудзонівського інституту та ТНК «Арамко» Американський університет у Вашингтоні проводив опитування в Аргентині 10 тис. чол. через місцеве рекламне агентство. Серед 35 запитань в анкеті були й такі: «Чи не думаєте Ви, що католицька церква більш вразлива для проникнення у її середовище підривних ідей, ніж протестантська?», «У випадку, якщо комуністи прийдуть до влади в Уругваї, чи не думаєте Ви, що демократичні країни повинні будуть подати допомогу уругвайському народу?»¹⁴. Явно провокаційні запитання і їх наступне опрацювання спрямовувалися на те, щоб підготувати громадську думку Аргентини до можливого втручання США у внутрішні справи Уругваю. І дійсно, у 1973 р. місцева реакція країни, підштовхувана спецслужбами Вашингтона, здійснила воєнний реакційний переворот й розв'язала масові репресії проти патріотів.

На початку 70-х років, коли Мексика почала проводити незалежну зовнішню політику з ясно вираженою антиімперіалістичною спрямованістю, різко загострилися американо-мексиканські відносини. Якраз у той час «Ренд корпорейшен» та «Рада Америк» — орган ділових кіл США, що мають інтереси в Латинській Америці, провели в Мексичі соціологічні дослідження по моделі «Дімекс». Вона включала 4 типи можливих змін: 1) зміну політичного режиму за допомогою воєнного перевороту; 2) соціально-політичні зміни незбройним шляхом; 3) насильницьке повалення уряду; 4) зміни існуючої політичної системи без насильства. Проведення у зв'язку з цим дослідження мало дати відповідь на питання: коли і за яких обставин в країні можливі критичні періоди дестабілізації соціально-політичної обстановки. Звідси й методи дослідження — узагальнення первинної інформації, зібраної раніше шляхом спостережень, документальний аналіз; систематичні інтерв'ю з лідерами політичних партій та груп; вторинний аналіз джерел¹⁵. По суті справи, таким чином відбувалося залякування Мексики «комуністичною загрозою». Політичне шпигунство необхідне було Вашингтону насамперед для розробки заходів політичного тиску на Мексику в зв'язку з її антиімперіалістичною політикою.

Характерним для 70-х років є перехід ідеологічної експансії США в Латинській Америці від глобальності взагалі до конкретної цільової аудиторії на континенті та окремих його країні. При цьому увагу спецслужб США привертає насамперед латиноамериканська молодь. І не тільки тому, що вона становить більшість населення Латинської Америки. Для країн континенту характерна радикалізація сучасного молодіжного руху, особливо студентського, потягу молоді до опанування прогресивним світоглядом, прагнення активно діяти в вирішенні соціальних проблем, боротися проти імперіалізму. А саме це й не подобається американському імперіалізму. Звідси — намагання останнього ізолювати молодіжний рух від боротьби робітничого класу, не допустити його об'єднання на антиімперіалістичній основі, приглушити революційний порив молоді, спрямувати її на вирішення другорядних проблем, вивести її з-під впливу комуністів, прищепити їй антикомуністичні настрої. Це й ставили за мету соціологічні дослідження 70-х років.

Характерним прикладом щодо цього є Бразилія. Після воєнного перевороту у 1964 р. «національні доктрини» бразильських «горил», які по суті мали фашистський характер, збанкрутилися. В країні почалася кампанія соціального протесту проти політики військового режиму. Її центрами стали університети. Ось тут і з'явилися американські соціологи. На американські асигнування університет Пескуас в Ріо-де-Жанейро проводив соціологічні дослідження разом із спеціалістами з США на

¹⁴ Liberacion, Lima, 1974, nov., p. 8.

¹⁵ Wionchek M. Intervencion y tecnologia estrangera en America Latina.— Mexico, 1971, p. 48.

теми: «Кар'єра і зміна політичної орієнтації колишніх студентських лідерів», «Психологія студентства», «Студентство й військові» та інші. Ці дослідження мали визначити міру популярності урядової лінії на перших після перевороту парламентських виборах та можливості її підтримки. З цією метою тільки в Сан-Паулу було проведено опитування 1865 студентів, причому з'ясовувалися також політичні погляди їхніх друзів і родичів¹⁶. Характерно, що після цих опитувань військовий уряд Бразилії вжив ряд заходів репресивного характеру, спрямованих проти студентського руху: скасовано автономність окремих університетів, а деякі з них закрили, розпущено прогресивні студентські організації, а їх лідерів заарештовано.

Не залишається поза увагою соціологів і робітнича молодь континенту. Так, на американські гроші центр латиноамериканських досліджень Каліфорнійського університету в Берклі спільно з рядом університетів Латинської Америки вивчав у 70-х роках становище молодих робітників на основі спеціальних програм: «Програма розвитку перуанського уряду і робітники», «Робітничий клас та політика Кастро» тощо. Аргентинський інститут Торквадо ді Телья на гроші фонду Форда досліджував ряд провінцій Аргентини за допомогою анкет, у яких містилося близько 100 запитань соціально-політичного характеру. Інститут вивчав також робітників 30-х років народження з початковою освітою у зоні міст Санта-Фе, Росаріо і Капіталь. Анкета містила запитання: домашня адреса, заняття в минулому, політичні погляди, думки про суспільство та уряд, зв'язок з масовими політичними партіями та організаціями. Ясно, що спецслужби США нагромаджували інформацію на випадок небажаних для них політичних подій в Аргентині з метою розв'язання репресій проти патріотів. Цікаво, що в результаті «досліджень» спецслужби Сполучених Штатів дійшли висновку про те, що найбільш динамічною політичною силою в Аргентині є... військові (?!). Реакція взяла на озброєння ці висновки. У другій половині 70-х років армія, здійснивши воєнний переворот, встановила у країні режим терору; різні хунти за вісім років правління знищили без суду й слідства понад 10 тис. чол.¹⁷

Цікаво, що замовлення на соціологічні дослідження, які цікавлять США, часто передавалися латиноамериканським університетам і соціологічним організаціям, що зазнавали фінансових труднощів. Такі дослідження видавалися за суто латиноамериканські. За долари США і на їх замовлення виконували наукові програми «Центр досліджень суспільних дій» у Боготі (Колумбія), «Центр вивчення суспільного та економічного розвитку» в Кіто (Еквадор), «Центр соціологічних досліджень» в Мехіко та інші організації.

Прихід до влади в США в 1976 р. адміністрації Дж. Картера пов'язаний, зокрема, з розв'язанням кампанії на «захист прав людини». З метою її наукового «обґрунтування» спецслужби і наукові центри США безпосередньо і через свою агентуру розгорнули широкі дослідницькі операції у Латинській Америці по вивченню становища там з «правами людини». Такі дослідження проводилися у Мексиці, Уругваї, Чилі, на Гаїті, в Парагваї, Колумбії, Панамі, Венесуелі, Бразилії, Аргентині. Вивчивши їх результати, Міжамериканська комісія по правах людини в Мехіко дійшла в цілому цілком обґрунтованого висновку, що ці права найбільше порушуються у країнах з диктаторськими режимами — вірними друзями і союзниками Сполучених Штатів. Доповідь з цих питань була направлена президенту та в конгрес США. Проте висновки комісії не були взяті до уваги¹⁸. Тоді ж адміністрація Картера через Пентагон і держдепартамент здійснила ряд досліджень закритого характеру про соціально-політичне становище в країнах Центральної Аме-

¹⁶ Saxe-Fernandez J. Op. cit., p. 130—132.

¹⁷ Noticias, Buenos Aires, 1984, 10 nov.

¹⁸ Excelsior, Mexico, 1977, 24 dic.

рики і Карибського басейну. Особливо інтерес до цього регіону зріс після перемоги нікарагуанської революції 1979 р. Латиноамериканська асоціація дослідників у США одержала 2 млн. дол. на вивчення наслідків цієї революції та її впливу на Західну півкулю¹⁹.

Разом з тим, починаючи з 1977 р., результати таких досліджень перестали друкуватися у відкритій формі і, як правило, повідомлення про них мали обмежений зміст. Рада національної безпеки, держдепартамент, Пентагон і ЦРУ мають право визначати «оборонний» характер того чи іншого дослідження і давати відповідну вказівку про його публікацію. Тому більшість матеріалів соціологічних розвідок призначалися для службового користування і вважались таємними. За даними американської преси, Сполучені Штати на початку 80-х років вели численні соціологічні дослідження у Сальвадорі, Гондурасі, Гватемалі, Коста-Ріці, Гайяні, на Гренаді, Ямайці, в інших островах держав Карибського басейну. Вивчалися такі теми, як «Комуністичний терор», «Характер партизанських дій», «Комуністична змова в Центральній Америці», «Кубинське проникнення в Центральну Америку і Кариби», «Вакуум в американо-латиноамериканських відносинах і СРСР» та інші. Обійшлися ці дослідження в суму близько 2 млн. дол.²⁰

«Соціологічне шпигунство» у Латинській Америці в 70-х роках здійснювалося не тільки американським урядом, а й різноманітними фондами США — Рокфеллера, Форда, Карнегі тощо. Під виглядом дослідження «американської спільності обох культур» вівся збір інформації про настрої латиноамериканської інтелігенції. Широке соціологічне дослідження у той час проводила у Латинській Америці горезвісна організація «Корпус миру». За здійснення відверто шпигунських акцій під виглядом опиту громадської думки в містах Чімбате і Пуньо уряд Перу видворив з країни у 1974 р. 140 співробітників цієї організації і заборонив її діяльність на перуанській території²¹. Такого роду «дослідження» вело на континенті інформаційне агентство США (ЮСІА), завдання якого полягає у тому, щоб «ретельно стежити за настроями за кордоном», збирати потрібну інформацію та вивчати становище там, щоб творці політики у Вашингтоні «могли оперувати вірогідними даними»²².

Широке «соціологічне шпигунство» проводив у латиноамериканських країнах так званий Літній лінгвістичний інститут (ЛЛІ) — американська релігійна організація, яка діє на континенті. Комісія етнологічного і соціально-антропологічного коледжу Мексика протягом чотирьох років розслідувала роботу цього інституту і дійшла висновку, що він є не науково-релігійною установою, як стверджують його організатори, а «таємним інструментом політичного та ідеологічного проникнення США з метою встановлення свого контролю, проведення шпигунства і репресій»²³. На гроші компаній «Техас петролеум», «Тенессі», «Коламбін компані» лінгвісти вели «соціологічні дослідження» серед індіанського населення Мексика. У вересні 1979 р. мексиканський уряд прийняв рішення про припинення діяльності в країні ЛЛІ.

Шпигуни-лінгвісти з іншої релігійної організації «Нуевас трибус» вели «наукові дослідження» у Венесуелі²⁴. Спеціальна комісія Національного конгресу цієї країни, яка вивчала діяльність організації, встановила, що під маскою вчених-священиків діяли американські інженери, які на гроші «Вестінгауз» та «Дженерал дайнемікс» під виглядом соціологічних досліджень збирали різноманітні розвіддані²⁵.

¹⁹ New York Times, 1980, 24 Apr.

²⁰ Sa x e - F e r n a n d e z J. Sociologia del terror.— Mexico, 1983, p. 96.

²¹ Expreso, Lima, 1974, 23 nov.

²² Мировая экономика и междунар. отношения, 1978, № 1, с. 32.

²³ Известия, 1980, 5 янв.

²⁴ Там же, 9 февр.

²⁵ Там же, 23 марта; 4 апр.

Зібрані за допомогою соціологічних досліджень відомості активно використовуються урядом США і ТНК у їх неоколоніалістичній політиці не тільки в Латинській Америці, але й в інших регіонах світу. Після агресії США та їх сателітів проти Гренади, газета «Вашінгтон пост» писала у грудні 1983 р.: «Здається, наша політика у Латинській Америці починає приносити свої плоди. Поставлена на наукову основу, вона твердо стоїть на камені політичної соціології. Гроші, витрачені урядом на науку, починають приносити дивіденди»²⁶. Безперечно, конкретні соціологічні дослідження сприяють неоколоніалістичній політиці США в регіоні. Однак виникає запитання: чи наука це? Ще К. Маркс підкреслював, що із завоюванням політичної влади теоретична діяльність буржуазії не має наукового характеру. «Безкорисливе дослідження,— писав він,— поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою, догідливою апологетикою»²⁷. Дійсно, використання американськими спеціалістами соціологічних досліджень в інтересах монополістичного капіталу принесло величезну шкоду розвитку соціології як науки як у США, так і в Латинській Америці. Професор соціології національного університету в Мехіко Дж. Саксе-Фернандес відмічав, що пристосування для розвідки антропології, психології, соціології, політичних та економічних наук зробило неможливими суто наукові дослідження. Використання соціології на службі військово-промислового комплексу, вважає він, становить велику загрозу: контрреволюція одержує нові можливості для виявлення та придушення прогресивних сил, розв'язання «внутрішніх війн». Як вважає професор, необхідна розробка відповідного законодавства, що регулювало б організацію та проведення соціологічних досліджень, а також використання даних, що мають стратегічне значення. Це тим більше важливо, що Пентагон фальсифікує дані досліджень і за їх допомогою дезінформує громадськість, зараховуючи прогресивні організації до «підірвних» або «терористичних»²⁸. Це особливо помітно на прикладі політики нинішньої адміністрації США.

Однак ніщо не може спинити поступальний прогрес людства. Зокрема, перемогла народна антиімперіалістична революція у Нікарагуа. Народ цієї країни дає відсіч імперіалістичній агресії і в надзвичайно важких умовах будує нове життя. Успішно діють патріоти Сальвадору, Гватемали, Гондурасу. Впали диктаторські режими в Еквадорі, Болівії, Аргентині, Уругваї. Хитається диктаторський режим Піночета в Чілі. Прогресивні зміни відбуваються в Бразилії, найбільшій латиноамериканській країні. Національно-визвольний рух народів Латинської Америки зростає і зміцнюється. Спроби американського імперіалізму всіма силами, у тому числі за допомогою «соціологічного шпигунства», зупинити об'єктивний соціальний прогрес на континенті приречені на невминучий провал.

²⁶ Washington Post, 1983, 10 Dec.

²⁷ Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 19.

²⁸ Saxe-Fernandez J. De la seguridad nacional, p. 144—147, 181.

Борці за щастя народу

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

БІЛЬШОВИК, ПУБЛІЦИСТ, ВЧЕННЯ

(До 100-річчя з дня народження
В. О. Бистрянського)

«Будь-який член Комуністичної партії повинен дивитись як на вищу свою честь на приналежність до неї, він повинен пам'ятати, що згідно французького прислів'я «noblesse oblige» (благородство зобов'язує) — хай буде кожен комуніст дійсним «лицарем без страху і докору»¹, — писав В. О. Бистрянський. Ці слова могли б стати епіграфом до його біографії.

Вадим Олександрович Бистрянський (дійсне прізвище Ватін)* народився 13(1) травня 1886 р. в Петербурзі, в сім'ї інженера-залізничника. В 1904 р. закінчив гімназію і вступив до Петербурзького університету. Буремні події 1905 р. справили на юнака велике враження, він захопився марксистською літературою, став прибічником марксистських ідей. Восени 1906 р., залишивши Цюрихський університет, повернувся до Петербурга, ввійшов до складу студентської соціал-демократичної організації². У березні 1907 р. В. О. Бистрянський став членом більшовицької партії в Нарвському районі столиці, працював пропагандистом, членом виконавчої комісії першого Миського району. Наприкінці 1908 р. його обрали членом Петербурзького комітету більшовиків³.

1 березня 1909 р. поліція за доносом провокатора заарештувала майже весь склад комітету. Після 20 місяців тюремного ув'язнення В. О. Бистрянський був висланий до Іркутська, а згодом переведений у Єнісейську губернію, де провів 6 довгих років⁴. Добившись дозволу властей, Вадим Олександрович переїхав до Мінусінська — заштатного містечка з 15-тис. населенням, де влаштувався працювати в Март'янівський краєзнавчий музей і досить великою бібліотекою, а невдовзі став завідуючим її науковим відділом. Робоча кімната його перетворилася на центр більшовицького заслання. В той час у Мінусінську перебували О. Д. Стасова, Ю. П. Гавен, А. П. Голубков, Г. С. Вейнбаум, А. П. Спунде, Н. Р. Шагов, Ф. Н. Самойлов, М. К. Муранов, А. С. Ведерников, А. Джапарідзе, К. К. Самойлова, Я. Тарвацький та інші діячі більшовицької партії. Вадим Олександрович став одним з керівників Мінусінської групи більшовиків⁵.

Особливо активну роботу група розгорнула в роки першої світової війни, протиставивши ідеології оборонства послідовно інтернаціо-

¹ Бистрянский В. Великий рыцарский орден современности: О чести быть коммунистом. // Петрогр. правда.— 1919.— 28 авг.

* Вадим Олександрович взяв партійний псевдонім Бистрянський за назвою одного з сіл (російською мовою — деревня Быстрая), де довелося відбувати заслання. (Иванова Л. В. Историк-марксист В. А. Быстрянский (Ватин) // История и историки: Историко-ежегодник.— 1974.— М., 1978.— С. 251).

² Быстрянский В. В черные годы: Из воспоминаний старого партийца // История СССР.— 1967.— № 3.— С. 131—132; Клушин В. И. Первые ученые-марксисты Петрограда.— Л., 1971.— С. 290—291.

³ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму (далі — ЦПА ІМЛ) при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 4, спр. 294, арк. 3, 6, 18.

⁴ Там же, арк. 2, 3, 5, 8, 14.

⁵ Гавен Ю. П. Революционное подполье в период империалистической войны в Енисейской губ. // Каторга и ссылка.— 1927.— № 7.— С. 126—127; Белявский С. Большевики в Минусинской ссылке.— Красноярск, 1964.— С. 151—152; Баранченко В. Ю. П. Гавен.— М., 1967.— С. 62—63.

налістську позицію. Так, широкого поширення не тільки на Єнісеї, а й у Туруханському краї, в інших районах Сибіру набула «Декларація Мінусінських більшовиків проти війни» за підписом «Група революційних соціал-демократів», у підготовці брав участь і В. О. Бистрянський⁶.

Вадим Олександрович, ведучи революційну роботу, знаходив можливість займатися науковою роботою. Полем його діяльності стала історична наука, широкопланове дослідження історії Мінусінського краю. В 1913 і 1914 рр. вийшло дві книги з цієї серії, в 1916 р.— третя книга, яка побачила світ після Жовтня⁷. Ці праці (обсягом близько 60 друкованих аркушів) об'єднує загальний задум прослідкувати соціально-економічні відносини у Мінусінському краї протягом майже трьох століть, провести паралелі із загальним ходом соціально-економічного і політичного розвитку Росії.

Залучивши значний архівний матеріал, удосконалюючи прийоми роботи з ним, керуючись марксистською методологією, зокрема висновками В. І. Леніна про розвиток капіталізму в Росії, В. О. Бистрянський створив працю, яка привернула увагу діячів тогочасної історичної науки. Хоч далеко не всі з них поділяли марксистську методологію (деякі навіть рішуче відмежовувались від неї), Томський університет за першу книгу серії, як за кращий твір з історії Сибіру, присудив В. О. Бистрянському премію⁸. Радянська історіографія по праву вважає його «одним із зачинателів марксистського напрямку в сибірській історіографії»⁹.

Одночасно з роботою над історією Мінусінського краю Вадим Олександрович періодично вмщував статті в журналах і газетах краю, чільне місце серед яких займали публікації про декабристів, робітничий рух у Сибіру, про міжнародний соціал-демократичний рух та його вождів. При кожній можливості він публікував статті і в нелегальних більшовицьких газетах «Иркутское слово» і «Молодая Сибирь» (Іркутськ), легальних прогресивних виданнях¹⁰, використовував їх як трибуну для популяризації марксистських ідей, пропаганди більшовицьких поглядів на події, що відбувалися в країні.

В. О. Бистрянський був одним із ініціаторів організації архівної справи в Сибіру, багато зусиль доклав до систематизації бібліотеки Мінусінського музею.

На засланні сформувалися історичні погляди молодого революціонера, закріпився погляд на наукову і публіцистичну роботу як на засіб впливу на маси, політичної агітації і пропаганди. «Вивчення історичного минулого ні в якому разі не є справою простої допитливості, воно має величезне практичне значення. Лише знаючи процес виникнення і зростання будь-якої суспільної установи, можна орієнтуватися і в його сучасному становищі, а, значить, і працювати над його перетворенням, що є завданням будь-якого свідомого громадського діяча»¹¹. Ці слова Вадима Олександровича відбивають його ставлення до історичної науки взагалі і її місце в творчій біографії більшовика. Історія і політика завжди найтіснішим чином були зв'язані в його працях, перш за все, у публіцистиці.

У жовтні 1916 р. В. О. Бистрянському дозволили виїхати до Києва, де він влаштувався працювати статистом у комітеті «Союзу міст». Одержавши від Бюро ЦК РСДРП явку Київського підпілля, вийшов у

⁶ Баранченко В. Указ. соч.— С. 64.

⁷ Ватин В. А. Минусинский край в XVIII веке: Этюд по истории Сибири.— Минусинск, 1913.— 212 с.; Ватин В. А. Село Минусинское. Ист. очерк.— Минусинск, 1914.— 179 с.; Город Минусинск. Ч. 1, Ист. очерк В. А. Ватина: К 100-лет. юбилею города Минусинска, 1822—1922.— Минусинск, 1916—1922.— Ч. 1.— 394 с.

⁸ Иванова Л. В. Указ. ст.— С. 252—255.

⁹ Шейнфельд Л. Б. В. А. Ватин-Быстрянский как историк Сибири // Учен. зап. Хакас НИИ.— 1963.— Вып. 9.— С. 90.

¹⁰ Ватин В. А. Минусинский край в XVIII веке, с. III.

¹¹ Иванова Л. В. Указ. ст.— С. 258—259.

місцеву організацію¹². Там його застала звістка про повалення самодержавства. Період між Лютневою буржуазно-демократичною революцією і Великою Жовтневою соціалістичною революцією у житті Вадима Александровича пов'язаний з Україною, з роботою в місцевих партійних організаціях, більшовицькій пресі. На перших же легальних зборах більшовиків Києва 6 березня 1917 р. В. О. Бистрянського обрали до складу міського комітету¹³. На засіданні комітету 7 березня розглянуто питання про створення друкованого органу «Голос социал-демократа» і доручено здійснити це комітету і редакційній колегії, до складу якої ввійшов і Вадим Александрович. За його участю розроблялася резолюція з поточного моменту, яку схвалили загальні збори більшовиків Києва 8 березня 1917 р. До резолюції було включено ряд помилкових вимог — про боротьбу за здійснення завдань лише буржуазно-демократичної революції і умовну підтримку Тимчасового уряду¹⁴.

Своєї помилкової позиції В. О. Бистрянський позбувся не одразу. Вона була використана опортуністичними елементами, зокрема Г. Л. Пятаковим, який, прибувши до Києва з еміграції, зробив спробу перетворити місцеву організацію на опору в боротьбі проти ленінських ідей і його стратегічного плану переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Так, до платформи Київського комітету РСДРП, підготовленої Г. Л. Пятаковим, була повністю включена вищезгадана резолюція від 8 березня і посилені в ній помилки¹⁵. Оскільки партійна організація не погоджувалася без детального обговорення схвалити платформу Г. Л. Пятакова, комітет 1 квітня 1917 р. доручив В. О. Бистрянському й О. Б. Горвіцу скликати об'єднане засідання пропагандистів і агітаторів, прочитати їм доповіді про названу платформу і запропонувати «у своїх виступах дотримуватись цієї платформи»¹⁶.

Прибічники Г. Л. Пятакова домоглися й того, що «Голос социал-демократа» припинив передруковувати статті з «Правды», а комітет ухвалив рішення про скорочення обсягу публікацій у газеті на загальнополітичні теми¹⁷. Г. Л. Пятаков, В. О. Бистрянський і М. М. Лебедев, що входили до «вузької редакційної колегії» і розв'язували усі справи, пов'язані з веденням газети, не виконали постанови загальних зборів Київської організації від 15 квітня 1917 р. про публікацію Квітневих тез В. І. Леніна¹⁸.

Одночасно платформу Київського комітету РСДРП вони поспішили опублікувати до схвалення її організацією¹⁹.

На публікаціях В. О. Бистрянського на сторінках «Голоса социал-демократа» позначилось нерозуміння ленінської теорії соціалістичної революції. Так, можливість перемоги соціалістичної революції в Росії він ставив у залежність від перемоги революції на Заході. Проте, в міру знайомства з настановами і висновками В. І. Леніна, згуртування на ленінській платформі всієї партії, В. О. Бистрянський швидко пере-

¹² Клушин В. И. Указ. соч.— С. 292—293.

¹³ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— С. 217.

¹⁴ Там же.— С. 217, 220.

¹⁵ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Сплочение большевиков Украины на идейно-политической платформе Апрельских тезисов В. И. Ленина // Великой партии отряд: Из истории большевист. орг. Украины.— Киев, 1983.— С. 146—148.

¹⁶ Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 р. // Літопис революції.— 1931.— № 4, — С. 155.

¹⁷ Парт. арх. ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3а, арк. 111—112 зв.

¹⁸ Там же, спр. 1, арк. 11—12; спр. 3, арк. 59—66 зв.; Голос социал-демократа.— 1917.— 28 апр.

¹⁹ Голос социал-демократа.— 1917.— 9 апр.

конався у глибокій правоті ленінських ідей і став активним їх пропагандистом, самовідданим борцем за втілення в життя загальнопартійної лінії. Його пристрасні статті, присвячені найзлободеннішим питанням поточного моменту, революційного руху, політики РСДРП(б), вміщені в «Голосе социал-демократа», нерідко передруковувались органами більшовицьких газет Харкова — «Пролетарий» і Катеринослава — «Звезда».

В період мирного розвитку революції Вадим Олександрович послідовно відстоював головний політичний лозунг моменту «Вся влада Радам!», закликав трудящих не довіряти буржуазному Тимчасовому уряду, угодовським партіям, що його підтримували. Викриваючи їх запевнення у тому, що всі назрілі питання будуть розв'язані Установчими зборами, В. О. Бистрянський у статті «Учредительное собрание и пролетариат», надрукованій 28 червня 1917 р. в «Звезде», показав, що така тактика є обманом трудящих мас, що розв'язати проблеми, які виникають може «...лише влада, яка вийшла з надр робітників і селян, яка дійсно представляє інтереси більшості населення — влада Рад робітничих і солдатських депутатів. Уряд, який вийде з їх середовища, зробить кроки на шляху до миру, але не відступить перед рішучими заходами проти капіталістів, щоб покласти кінець розрусі, він скликає Установчі збори, які дійсно висловлюватимуть волю народу».

У травні — червні 1917 р. Вадим Олександрович перебував у Петрограді, брав участь у роботі столичної організації РСДРП(б), був присутнім на I Всеросійському з'їзді Рад, вперше бачив і слухав В. І. Леніна²⁰. На прохання більшовиків Донецького і Криворізького басейнів Центральний комітет партії у червні того ж року направив В. О. Бистрянського до Катеринослава, де він став членом місцевого комітету і редакційної колегії газети «Звезда»²¹. Він брав участь у підготовці і проведенні конференції більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів, що відбулася 13—15 липня 1917 р. у Катеринославі, виступив з доповіддю про поточний момент, був обраний до складу обласного комітету²², а 4 жовтня — головою обласного комітету РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну²³ (у зв'язку з цим переїхав до Харкова). В той час Вадим Олександрович виступав з доповідями і промовами на мітингах і зборах трудящих, на засіданнях Рад та інших масових організацій, випустив брошури, значну кількість яскравих статей (бували тижні, коли його статті вміщувались щоденно). Головна ідея їх — вимога переходу всієї повноти влади до рук пролетаріату і біднішого селянства²⁴.

Авторитет В. О. Бистрянського як публіциста серед більшовиків України був надзвичайно високим. Так, голова і секретар обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю не раз просили ЦК партії направити Вадима Олександровича для видання друкованого органа для солдатів Південно-Західного фронту²⁵.

Обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну, який відбувся 6—12 жовтня 1917 р. у Харкові, обрав В. О. Бистрянського делегатом II Всеросійського з'їзду Рад, він

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 4, спр. 197, арк. 62, 62 зв., 67 зв.; Клушин В. И. Указ. соч. — С. 293.

²¹ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 21, арк. 8; Звезда. — 1917. — 4 июля, 10, 20 июля.

²² Донецк. пролетарий, Луганск. — 1917. — 18 июля; Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — С. 399.

²³ Звезда, 1917, 22 окт.

²⁴ Библиография трудов В. А. Бистрянского (Ватина) за 1913—1941 гг. // История и историки: Историчг. ежегодник. — 1974. — С. 343.

²⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП (б) с местными партийными организациями: Сб. документов. — М., 1957. — Ч. 1. — С. 239—240, 348—350.

ввійшов до бюро більшовицької фракції з'їзду, брав участь у Жовтневому збройному повстанні, був обраний до складу ВЦВК Рад²⁶.

Після перемоги соціалістичної революції В. О. Бистрянський слухав часто виступи і промови В. І. Леніна²⁷.

За рекомендацією Я. М. Свердлова ЦК РСДРП(б) направив В. О. Бистрянського в Петроград для роботи в пресі. Він співробітничав у «Правде», «Известиях ВЦВК» (до їх переїзду в Москву), в «Петроградской правде», «Северной коммуне», «Известиях Петроградского Совета». Його публіцистична діяльність в той час була інтенсивною. Так, в «Петроградской правде» він висвітлював поточні міжнародні і внутрішні події, революційний рух на Заході і творчу роль комуністів у Радянській Росії, вів відділи «З іноземних газет», «Життя в окупованих районах», «З білогвардійської преси», «Ювілейні дати» «Бібліографія», редагував газету. За оцінками дослідників четверта частина газети робилася Вадимом Олександровичем особисто²⁸.

Найактуальнішим питанням життя молоді Радянської держави присвячувались численні пропагандистські, популярні брошури В. О. Бистрянського: «Армия империализма и армия революции», «Война империалистическая и война революционная» (Пг., 1919.—40 с.), «Империалистическая Англия против социалистической России» (Пг., 1919.—16 с.), «Красная армия и революционная война» (Пг., 1920.—23 с.), «Контрреволюция и ее методы: Белый террор прежде и теперь» (Пг., 1920.—16 с.), «Антанта, Россия и революция» (Пг., 1920.—27 с.), «Из истории гражданской войны в России» (Пг., 1921.—94 с.), «Газета в буржуазном и пролетарском государстве» (Пг., 1921.—75 с.) та ін.

Деякі з них, наприклад «Что такое Коммуна?» (Пг., 1918.—16 с.) перевидавалась в Одесі, Гомелі, Катеринославі, друкувалась німецькою, чеською, болгарською та іншими мовами. Робота Вадима Олександровича в пресі, над підготовкою популярних матеріалів стала важливою передумовою для наукової роботи.

Характерною особливістю досліджень В. О. Бистрянського за будь-яких умов залишалася велика увага до глибокої аргументації положень і висновків, ретельного витлумачення суті досліджуваних питань. Його праці ніколи не відзначалися лише констатацією, хронікою фактів. Так, у публікаціях, присвячених історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, написаних у 1918—1920 рр., з'ясовувались причини війни, зв'язок військових акцій з розстановкою класових сил і внутрішньою політикою держав, сутність революційних війн пролетаріату. Сформульовані ним прогнози ходу війни, змін у таборі противників Радянської держави, ролі окремих держав і партій підтвердились.

Нерідко В. О. Бистрянський вдається до історичних паралелей, аргументованого з'ясування на їх основі повчальних уроків. Це знайшло свій прояв у назвах його статей і творів — «Парижская коммуна и Октябрьская революция» (Правда, 1917, 16 дек.), «Гражданская война в истории» (Пг., 1920.—64 с.), «Легионы древнего мира и Красная Армия» (Петроградская правда, 1920, 27 янв.), «Революция буржуазная и революция пролетарская» (Пг., 1920.—32 с.) «Из уроков истории революции» (Петроградская правда, 1921, 27 марта) та інші і неодноразово відзначалося тогочасною історіографією²⁹. Вадим Олександрович

²⁶ Изв. Юга, Харьков.—1917.—13 окт.; Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.—М.; Л., 1928.—С. III.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 4, спр. 197, арк. 67 зв.

²⁸ Ивановна Л. В. Указ. ст.—С. 261—262.

²⁹ Невский В. И. Рец. на кн.: Быстрянский В. А. Красная армия и революционная война.—Пг., 1920; Быстрянский В. А. Гражданская война в истории.—Пг., 1920; Быстрянский В. А. Контрреволюция и ее методы.—Пг., 1920; Быстрянский В. А. Партия коммунистов большевиков.—Пг., 1920; Лукин-Антонов Н. Рец. на кн.: Быстрянский В. Гражданская война в истории.—Печать и революция.—1921.—№ 2.—С. 140; Беккер Б. Рец. на кн.: Быстрянский В. Гражданская война в истории // Книга и революция.—1922.—№ 4.—С. 39.

вич, зокрема, планував видати серію публікацій з історії громадянських війн, починаючи з античної історії, розпочав її, але здійснив її задум не зміг³⁰.

Комплексним дослідженням досвіду Паризької комуни, яка акумулювала в собі чимало невідомих до того російському читачеві джерел і матеріалів стала монографія «Очерки по истории Парижской коммуны (18 марта—28 мая 1871 г.)» (Пг., 1921.—175 с.). Сучасники розцінили появу книги як серйозний вклад в утвердження марксистської історіографії історії Комуни, одночасно відзначали сліди деякої поспішності, недостатню аргументованість окремих порушень питань³¹.

Глибоко розумів В. О. Бистрянський необхідність всебічної, ґрунтовної розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції. На його думку, потреба в цьому диктувалася як всесвітнім значенням події, практичною необхідністю її вивчення для розробки політики Комуністичної партії, так і необхідністю відсічі буржуазній історіографії, що стала на шлях фальсифікації Жовтня³². Вадим Олександрович уважно стежив за появою кожної книжки з історії соціалістичної революції і коли зустрічався зі спробами сфальсифікувати досвід більшовизму, російського пролетаріату, негайно відгукувався партійними, різко критичними публікаціями³³. В. О. Бистрянський був справжнім бійцем на історико-партійному фронті. Гострополемічний заряд закладався ним, як правило, в саму ідею чергового твору, знаходив втілення у його назві. Саме такими є брошури «Рабоче-крестьянская революция в России в оценке буржуазной публицистики» (Пг., 1919.—40 с.), «Меньшевики и эсеры в русской революции» (Пг., 1921.—79 с.) та ін.

Спектр проблем, які порушував вчений-історик, досліджуючи проблеми соціалістичної революції, її творчі можливості у соціальній, політичній і духовній сферах, дуже широкий. Досить назвати лише деякі праці: «Коммунизм и религия» (Пг., 1920.—55 с.), «Пролетариат и наука» (Пг., 1920.—31 с.), «Революция и женщина» (Пг., 1920.—45 с.), «Коммунизм, брак и семья» (Пг., 1921.—68 с.), «Преступление в прошлом и будущем» (Пг., 1921.—32 с.) та ін.

Праці В. О. Бистрянського перших післяреволюційних років призначалися не лише для спеціалістів, а були орієнтовані і на нового масового читача: робітників, червоноармійців, рабфаківців, виходили тиражами від 10 до 25 тис. примірників, про них регулярно повідомляла періодична преса. В особистій бібліотеці В. І. Леніна в Кремлі зберігалось 13 книжок і брошур Вадима Олександровича, написаних в 1917—1921 рр., а книжка «Фрідріх Енгельс» в числі небагатьох видань знаходилась у робочому кабінеті Володимира Ілліча³⁴.

18 років В. О. Бистрянський проводив викладацьку і наукову роботу і керував кафедрою лєнінізму в Ленінградському Комуністичному університеті, читав курси в Ленінградському держуніверситеті і Військово-медичній академії, брав участь у роботі Іспарту. В ті роки він видавав ряд новаторських, фундаментальних праць, присвячених вивченню і пропаганді лєнінізму, розробці проблем марксистської філософії.

Вадим Олександрович був глибоким знавцем теоретичної спадщини В. І. Леніна, яку систематично вивчав, починаючи ще з мінусінського заслання. Не випадково, що саме йому партія доручила у найстисліший

³⁰ Иванова В. Указ. ст.—С. 264.

³¹ Степанов И. Рец. на кн.: Очерки по истории Парижской коммуны // Печать и революция.—1921.—№ 2.—С. 148—150.

³² Быстрянский В. О необходимости изучения истории Октябрьской революции и Коммунистической партии // Петрогр. правда.—1920.—10 окт.

³³ Иванова Л. В. Указ. ст.—С. 267—269.

³⁴ Там же.—С. 249, 270.

строк підготувати покажчик до ленінських творів³⁵. Розроблені автором наукові принципи класифікації творів вождя Комуністичної партії і Радянської держави виявилися обґрунтованими, застосовувались і при підготовці наступних довідкових видань до ленінської спадщини.

Як професійного історика, особливу увагу Вадима Олександровича у ленінізмі привертало ідеї В. І. Леніна щодо історичної науки. Одним з перших він звернувся до цієї проблеми. У 1924 р. у статті «Ленін как историк: Историзм в ленинизме»³⁶ він переконливо довів, що ленінізм, як органічне продовження марксизму історичний за своєю суттю (с. 6). І якщо В. І. Ленін і не писав спеціальних історичних праць, як його великі попередники, вважав В. О. Бистрянський, «все ж його твори є дійсним кладезем пізнання для історика Росії на рубежі XIX і XX століть» (с. 8).

Характеризуючи конкретний вклад В. І. Леніна у розробку проблем історії, вчений відзначав: «Незвичайно багатий досвід історії більшовизму В. І. Ленін вивчав, узагальнював, осмислював, підсумовував протягом всього свого життя. Але В. І. Ленінін узагальнено досвід не лише історії російського більшовизму. Весь досвід останніх десятиліть розвитку не однієї Росії, а й усього світу — десятиліть панування імперіалізму, всевладдя банків, трестів і синдикатів, гарячки озброєнь, боротьба за колонії і переділ світу, війн імперіалістичних і громадянських, загострення боротьби класів, національних і соціальних революцій — вся надзвичайно бурхлива і багата змістом епоха новітньої історії узагальнена і осмислена з точки зору Маркса у творіннях Леніна.

Ось чому ленінізм є *summa summarum* новітньої історії — факел ленінізму освітлює нам своїм яскравим світлом світові події першої чверті XX віку. Якщо для з'ясування історії Європи у другу половину XIX століття краще, що ми маємо — це праці Маркса і Енгельса, то долі людства у перші десятиліття XX віку ми зрозуміємо лише за творами Леніна» (с. 28).

В. О. Бистрянський підкреслював, що історизм в творчій лабораторії В. І. Леніна ніколи не був суто кабінетним, а завжди мав виключно дійовий характер. «І ні в чому, можливо, так яскраво не виявлявся геній Леніна, — писав Вадим Олександрович, — як у тому, що він, подібно Марксу, вмів і в епохи революцій — локомотивів історії — схопити рушійні пружини розвитку, вчитись у історії, підмічати форму і характер кожної нової ланки в історичному ланцюгу, за яку повинна ухопитись партія передового класу, щоб впливати на хід розвитку для здійснення поставлених нею собі цілей» (с. 8).

У 1924 р. в журналі «Красная летопись» була опублікована стаття Вадима Олександровича «Ленін и история РКП(б)». Аналіз ленінських творів дозволив автору переконливо заявити: «Вивчення Леніна і вивчення історії більшовизму з'єднані один з одним нерозривним зв'язком, так що їх можна роз'єднати тільки штучно»³⁷. Лейтмотивом статті є положення про те, що думка В. І. Леніна про хід розвитку більшовицької партії будуть служити керівною для прийдешніх поколінь істориків.

В. О. Бистрянський зробив спробу визначити, чим конкретно важлива ленінська спадщина для відтворення історії нашої партії. У Леніна історик партії знайде «філософію історії» більшовизму — писав він, підкреслюючи методологічне значення ленінських наукових принци-

³⁵ Быстрянский В. Систематический указатель к сочинениям В. И. Ленина.— Л., 1924.— 129 с.; 2-е изд.— Л., 1924.— 132 с.

³⁶ Быстрянский В. Ленин, как историк: Историзм в ленинизме.— Борьба классов: Ист. журн. (Ленинград).—1924.—№ 1—2, с. 5—28. У 1925 р. стаття була надрукована окремою брошурою Ленин—историк: Историзм в ленинизме.—Л., 1925.—34 с.

³⁷ Быстрянский В. О. Ленин и история РКП(б) // Красн. летопись // Ист. журн. (Ленинград).—1924.—№ 2.—С. 5.

пів.—...Історію партії майбутній дослідник стане писати за Леніним, у нього він візьме схему, періодизацію і загальні контури, накреслені Леніним, будуть заповнюватись новим фактичним матеріалом» (с. 6). У статті наводяться приклади ленінського аналізу історико-партійного процесу, характеристики, які визначили «суть історичних фактів». «Цілі томи можуть бути і — треба думати — будуть написані на розвиток думок, розкиданих Леніним на кількох сторінках» (с. 15). Завершується стаття переконливим висновком: «Дослідник історії нашої партії може впевнено і твердо йти своїм шляхом — для його науки закладено гранітний фундамент засновником і будівником партії більшовиків В. І. Леніним, його вказівки будуть служити для історика надійним компасом у його дослідницькій роботі» (с. 16).

Праці В. О. Бистрянського про В. І. Леніна як історика, історика партії — не тільки перші спроби дослідити надзвичайно важливі проблеми, вони виконані на високому рівні і з такою професійною майстерністю, що зберігають своє історіографічне значення і сьогодні, сформульовані у них положення знайшли дальший розвиток і конкретизацію у дослідженнях сучасних спеціалістів з історіографії історії, історії КПРС.

Глибоко вивчаючи марксизм-ленінізм, В. О. Бистрянський дедалі більше захоплювався питаннями теорії взагалі, зокрема, проблемами філософії, підготував ряд праць з соціології. Найбільшим його філософським твором є монографія «Ленін як матеріаліст-діалектик», що побачила світ в Ленінграді в 1925 р. Оцінюючи вклад В. І. Леніна в розвиток марксизму, Вадим Олександрович підкреслював: «Немає галузі марксистської теорії, куди Ленін не зробив би найдорогоцінніших внесків: філософія і соціологія, політична економія і історіографія запліднені його великим розумом»³⁸.

До роботи на філософській ниві невтомного дослідника значною мірою спонукала і викладацька діяльність, читання лекцій з курсів історичного матеріалізму і ленінізму (які на той час були ще мало розроблені), а також прагнення дати відсіч буржуазній професурі, що продовжувала викладати філософські дисципліни з ворожих пролетарської ідеології позицій.

Розробка, пропаганда, популяризація питань марксизму-ленінізму, революційної теорії визначають зміст всієї наукової діяльності досвідченого, відомого на той час вченого. За його редакцією виходить учбова книга і хрестоматія по ленінізму³⁹. Він пропагував ленінське вчення в періодичній пресі. У статтях в журналах «Красная летопись», «Борьба классов», «Коммунистический университет на дому» питання теорії, філософії марксизму він органічно пов'язував з тими новими завданнями, які ставив перед вченими марксистами хід соціалістичного будівництва і розвиток ідейної боротьби в країні. Особливою гостротою, принциповістю і одночасно вдумливістю, переконаністю в правоті партійних позицій відзначалися праці В. О. Бистрянського про правий ухил⁴⁰.

Не залишав Вадим Олександрович і занять історією. Разом з А. С. Бубновим, М. М. Лукіним, Я. А. Епштейном (Яковлевим) він входив до комісії по перегляду підручників історії, до колективу авторів по написанню «Истории гражданской войны в СССР», виступав редактором ряду історичних праць. У 1937 р. відомого науковця-історика призначили директором Ленінградського Інституту історії партії. За його безпосередньою участю (був редактором) науковий колектив

³⁸ Быстрянский В. Ленин как материалист-диалектик, с. 3.

³⁹ Учебная книга по ленинизму: Пособие для совпартшкол. // В. А. Быстрянский, М. Мишин. — Л., 1931.—448 с.; 2-е изд.—М., Л., 1933.—728 с. Ленинизм: Хрестоматия // В. А. Быстрянский, М. Мишин. Л., 1933, — 787 с. 2-е изд. — Л., 1934.—664 с.

⁴⁰ Быстрянский В. А. К характеристике правого уклона.— Л., 1929,— 92 с.; Быстрянский В. А. Правый уклон на новом этапе.— Л., 1930.— 85 с.

створив ряд фундаментальних досліджень, які ввійшли в фонд радянської історичної науки: «Ленин в Петербурге. Места пребывания и революционной деятельности В. И. Ленина в Петербурге — Петрограде. 1890—1920» (Л., 1939.— 148 с.), «Листовки петербургских большевиков. 1902—1917». (Л., 1939, т. 1.— 566 с.; т. 2.— 242 с.), Мительман М. И. «История Путиловского завода 1789—1917» (Л., 1939.— 756 с.), «Хроника революционного рабочего движения в Петербурге. (1870—1904 гг.)» (Л., 1940, т. 1.— 382 с.)⁴¹. Останній рік свого життя В. О. Бистрянський перебував на посту члена редколегії «Правды». Перо Вадима Олександровича було невтомним до останніх хвилин його життя, що перервалося 13 грудня 1940 р.⁴²

Наукова і викладацька діяльність В. О. Бистрянського була тісно пов'язана з життям партії, активною громадською діяльністю. Протягом багатьох років він обирався членом Ленінградського обкому партії, членом Ленінградської Ради депутатів трудящих ряду скликань. Ленінградські більшовики виявляли йому високе довір'я представляти свою організацію на VIII, XI, XV і XVI з'їздах партії, він входив до складу делегації РКП(б) на II конгресі Комінтерну.

Товариші по партійній і науковій роботі, чисельні учні, а за ними і дослідники завжди відзначають Вадима Олександровича як неординарну особистість — надзвичайно яскраву, оригінальну, цілісну, діяльну, привабливу. Сам же вчений був надзвичайно скромною людиною. Свою автобіографію (єдину, написану у 1932 р. під час вступу до Товариства старих більшовиків), вмістив у 16 машинописних рядках⁴³.

Радянська історіографія буде не раз ще звертатись до праць полум'яного більшовика, революціонера, пристрасного публіциста, талановитого вченого-марксиста. Спеціального аналізу заслуговує багата історична, історико-партійна спадщина вченого — понад 420 друкованих праць (переважна частина — в галузі історії)⁴⁴. Не зайвим було б і вивчення публіцистики Вадима Олександровича — яскравого і своєрідного явища в історії радянської журналістики. В цілому в багатьох відношеннях корисними були б нові публікації і дослідження про життєвий шлях і творчість В. О. Бистрянського.

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ ЖІНОК У БОРОТЬБІ ПРОТИ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ (1918—1920 рр.)

С. М. ДУДУКАЛОВ (Миколаїв)

Проблема, яку прагне розглянути автор повідомлення, ще недостатньо мірою розроблена в радянській історіографії. Більшість з наявних публікацій датується 20-ми—30-ми роками і написана безпосередніми учасниками подій того часу. Вони мають агітаційно-пропагандистський характер¹. У них розкрито значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для розкріпачення жінок з метою їх залучення до політичної і господарської діяльності, управління державою. Разом з тим питання про роботу місцевих партійних організацій по згуртуванню жінок-трудівниць на боротьбу з ворогами для захисту завоювань Великого Жовтня в цих працях не розглядалися. Слід назвати лише кілька невеликих за обсягом брошур, присвячених участі жінок у справі зміцнення Радянської влади на Україні в період громадянської війни².

У 50-ті—60-ті роки було видано ряд книг з цієї теми переважно мемуарного характеру³. Інтерес для дослідників становлять публікації Ж. П. Тимченко, в яких проаналізовано деякі аспекти теми⁴. Автор зробила спробу висвітлити питання про участь жінок у підготовці й проведенні соціалістичної революції на Україні, а також діяльність більшовицької партії, спрямовану на кардинальне поліпшення становища трудівниць у суспільстві. Значну увагу у своїх дослідженнях Ж. П. Тимченко приділила розгляду заходів, здійснених Комуністичною партією в плані залучення їх до революційного руху в 1917 р. та їх участі у радянському будівництві в 1920 р. На наш погляд, у цих працях недостатньо мірою висвітлено діяльність партії по залученню жінок до збройної боротьби з ворогом на фронті й у тилу. Лишається маловивченим питання про роботу комуністів по створенню в Червоній Армії жінвідділів, керівництву ними. Це ж стосується й проблем діяльності більшовиків України по використанню жінок в органах ВЧК та

¹ Коллонтай А. Работница за год революции.— М., П., 1918.— 32 с.; еє же. Работницы, крестьянки и Красный фронт.— М., 1919.— 32 с.; еє же. За три года.— М., 1920.— 35 с.; Поспелов П. Гражданская война и работница.— М., Л., 1925.— 29 с.; Сталь Л. Чему учил В. И. Ленин работниц и крестьянок.— М., Л., 1929.— 120 с.; Самойлова К. Работница в Российской революции.— Харьков, 1920.— 14 с.; еє же. Первый Всероссийский съезд и организация работниц.— Харьков, 1920.— 14 с.; еє же. Организация работниц — неотложная задача.— Харьков, 1920.— 221 с.; Смидович С. Работница и крестьянка в Октябрьской революции.— М., Л., 1927.— 148 с. и др.

² Мойрова В. Селянко, до тебе наше слово.— Х., 1920.— 12 с.; Богат В. Работница и крестьянка в Красной Армии.— М., 1928.— 47 с.; Левкович М. Жінки в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні.— Х., 1928.— 93 с.; Гладкова Х. Селянка до революції і тепер.— Х., 1929.— 62 с.; Федорова А. Крымская работница и крестьянка в гражданской войне и советском строительстве.— Симферополь, 1928.— 30 с.

³ У боях і в праці. Розповіді про жінок України.— К., 1960.— 367 с.; Правда, ставшая легендой.— М., 1969.— 248 с. и др.

⁴ Тимченко Ж. П. Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919—1920 рр.).— Укр. іст. журн.— 1965.— № 3; еє же. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні.— К., 1966.— 152 с.; еє же. Радянські жінки в роки громадянської війни.— Укр. іст. жур.— 1980.— № 10.

ЧОП, у військових комісаріатах і на адміністративно-господарській роботі в армії⁵.

Ще в 1916 р., визначаючи ту роль, яку може відіграти жінка у справі захисту революції, В. І. Ленін у своїй праці «Воєнна програма пролетарської революції» писав: «Пролетарські жінки не дивитимуться пасивно, як добре озброєна буржуазія розстрілюватиме погано озброєних або неозброєних робітників. Вони візьмуться за зброю...»⁶ Володимир Ілліч неодноразово підкреслював важливе значення жінок в справі організації оборони республіки. Він вважав, що «жінка може працювати і в умовах воєнних, коли справа йде про допомогу армії, про агітацію серед неї. Жінка в усьому цьому повинна брати активну участь, щоб Червона Армія бачила, що про неї дбають, про неї піклуються»⁷.

У тяжких умовах іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни Комуністична партія мобілізувала радянський народ на захист історичних завоювань Великого Жовтня. Все життя країни було перебудоване на воєнний лад. За постановою ВЦВК від 2 вересня 1918 р. Радянська республіка була оголошена воєнним табором. Слід було всі сили та засоби віддати «...у розпорядження священної справи збройної боротьби проти насильників»⁸.

Успіх у цій боротьбі значною мірою залежав і від масової участі в ній жінок-трудівниць. Після вторгнення військ австро-німецьких інтервентів у 1918 р. на боротьбу проти кайзерівських загарбників та внутрішньої контрреволюції у відповідь на ленінський декрет-відозву «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!»⁹ піднялися робітниці й селянки України. Повсюдно йшов набір жінок-добровольців у Червону Армію. Так, Харківський комітет РСДРП(б) організував запис робітниць до лав РСЧА при наявності рекомендації партійної організації, заводського комітету або профспілки¹⁰. З перших днів громадянської війни почали створюватися особливі жіночі підрозділи у складі Червоної Армії¹¹. Наприклад, на початку березня 1918 р. жіноча ініціативна група при Харківському комітеті РСДРП(б) виступила ініціатором формування жіночих допоміжних загонів по революційній обороні. У спеціальному зверненні до робітниць члени цієї групи писали: «Революція дала вам довгоочікувану свободу і владу. Міжнародна буржуазія намагається задушити російську революцію. Робітниці не повинні залишатися байдужими і взяти діяльну участь у революційній обороні»¹². У спогадах М. Грановської, в яких розповідається про діяльність одного з таких загонів, вміщено досить примітний документ такого змісту: «Командиру 1-го Пролетарського полку... Звертаємося з проханням передати у розпорядження допоміжного загону робітниць 33 револювери. Якщо таких немає, прохання дати певну кількість гвинтівок флотських або кавалерійських...»¹³. У бою під Барвінковим цей жіночий загін разом з бійцями полку взяв участь у наступі радянських військ.

Спілка жінок-робітниць Миколаєва на початку березня 1918 р. прийняла рішення організувати добровільну дружину для подання до-

⁵ 60% жінок, що перебували в лавах армії, були задіяні на адміністративно-господарській роботі.— Див.: Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917—1937 гг.).— М., 1978.— С. 156.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 130—131.

⁷ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці (Промова на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць 23 вересня 1919 р.).— Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 190.

⁸ Правда.— 1918.— 4 сентяб.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 343—344.

¹⁰ Донец. пролетарий.— 1918.— 12 марта.

¹¹ П. Чирков у монографії «Решение женского вопроса в СССР (1917— 1937 гг.)» (М., 1978.— С. 155) говорить про те, що в Червоній Армії не існувало особливих жіночих підрозділів.

¹² Донец. пролетарий.— 1918.— 5 марта.

¹³ Сквозь бурю времени.— Кишинев, 1979.— С. 159.

помоги Червоній Армії. В інформації про цю подію було підкреслено: «Ми знаємо, що при слові «жіноча дружина» на пам'ять приходять «жіночі батальйони», на які у жовтневі дні спирався буржуазний Тимчасовий уряд у боротьбі з Червоною гвардією. Але дружина, яку організовує комітет жінок-робітниць, нічого спільного з тими жіночими леґіонами мати не буде. Вона сама частина Червоної Армії, перед якою стоїть певне завдання — захист завоювань революції»¹⁴.

Газети того часу повідомляли про те, що в липні 1919 р. в Одесі почалося формування жіночих червоноармійських загонів і дружин для подання допомоги родинам червоних бійців під час польових робіт¹⁵. М. І. Подвойський у статті «Жінка робітниця і Врангелівський фронт» писав, що три жіночих загони комуністок відправлено до прифронтової смуги для встановлення міцного революційного порядку. Відділи робітниць і районні комітети партії дивляться на це, як на найважливішу справу. Ці загони комплектувалися з особливою ретельністю: «Вони повинні будуть діяти не лише зброєю, а й силою переконання, розумними доказами і на прикладі особистих зразкових якостей. За цими загонами будуть направлятися нові й нові загони комуністок. Жінка-робітниця, таким чином, висувається на перший план у справі оборони Радянської Росії»¹⁶.

У напружений для молодого республіки період, коли всю увагу було зосереджено на військових потребах і поданні всебічної допомоги фронту, діяльність місцевих партійних організацій серед жінок-робітниць підпорядковувалась цьому головному завданню. В зв'язку з посиленням на початку 1919 р. воєнної інтервенції та активізацією внутрішньої контрреволюції VIII з'їзд партії (березень 1919 р.) підкреслив необхідність зміцнення єдиного фронту пролетарських бійців, залучення «...робітниць і селянок до боротьби за комунізм...»¹⁷.

Партія використала значну кількість жінок для служби в Червоній Армії — на посадах політичних агітаторів та політпрацівників. В 1919 р. наркомом агітації і пропаганди на Україні була О. М. Коллонтай, яка вела значну політичну роботу серед трудящих і у військах¹⁸. Завідуючою політвідділом 8-ї, а згодом 13-ї армії на Південному фронті в 1919—1920 рр. була професійна революціонерка Р. С. Землячка¹⁹. У січні — вересні 1920 р. військкоматами десяти (із 49) санітарних частин 14-ої армії, що діяла на Україні, працювали комуністки Л. Невська, О. Гіпкало, А. Гіліс, Н. Самвелова, Т. Гольфельд, Р. Сандрацька, Р. Бургатовська, Кішкіна, Смуглова, А. Камінська²⁰. У серпні 1920 р. у санітарних установах і лікувальних закладах, підпорядкованих сануправлінню 14-ої армії, виконували обов'язки політкерівників 20 жінок²¹.

Жінки — члени партії — на фронті подавали допомогу парторганізаціям у справі організації відсічі силам зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Так, у період жорстокої боротьби проти Денікіна ЦК КП(б)У мобілізував протягом 15 серпня — 15 вересня 1919 р. 196 жінок-комуністок: з них до армії та на підпільну роботу направлено 82 чол., в парторганізації України — 30 чол.²². В 1920 р. у діючих на

¹⁴ Боряба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г.— март 1918 г.): Сб. документов и материалов.— Николаев, 1957.— С. 247.

¹⁵ Красная Армия (Орган Нар. комиссариата по воен. делам Украины).— 1919.— 4 июля.

¹⁶ Правда.— 1920.— 22 авг.

¹⁷ КППС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 82.

¹⁸ Женщины русской революции.— М., 1982.— С. 249.

¹⁹ Петров Ю. П. Партийные мобилизации в Красную Армию. 1918—1920 гг.— М., 1956.— С. 123.

²⁰ Підраховано автором за: Центр. держ. арх. Рад. Армії (далі — ЦДАРА), оп. 4, спр. 388, арк. 1; спр. 413, арк. 15, 69.

²¹ Там же, ф. 199, оп. 4, спр. 412, арк. 28.

²² Підраховано автором на основі: Парт. арх. Ін-ту іст. партії при ЦК Компартії

території республіки частинах і з'єднаннях Червоної Армії перебували понад 2 тис. комуністок²³.

Водночас з боротьбою проти ворога на фронті в окупованих противником районах розгортався партизансько-повстанський рух. Партія у цій складній ситуації висунула завдання озброїти селян і робітників прифронтової смуги. Тим, хто лишився на тимчасово загарбній противником території, було рекомендовано протидіяти окремим ворожим загонам. Комуністи активно залучали до цієї боротьби і жінок-трудівниць. Наприклад, у період жорстоких боїв з австро-німецькими окупантами із селян й селянок сс. Терновка та Тушковка Катеринославської губернії було організовано партизанські загоны. У бою під Тушковою 22 червня 1918 р. взяли активну участь і трудівниці, які підносили бійцям боєприпаси і т. ін.²⁴

Таращанському партизанському загону місцеве населення через жінок неодноразово переправляло продукти, зброю, патрони тощо²⁵.

Жінки були не лише рядовими бійцями, а й обиралися на командні пости. Газета «Известия», наприклад, розповіла про хороброго ватажка народних месників А. Г. Тимофееву. Серед її колег можна назвати О. Короленко, М. Кабежкіну та ряд інших²⁶.

У складних умовах підпілля в середині квітня 1918 р. у Києві відбулися нелегальні партійні збори, серед учасників яких були члени більшовицької партії Р. Лучанська, Б. Коган та інші. Вони визначили свої завдання у справі налагодження зв'язків з партійними організаціями України, створення Червоного Хреста, встановлення контактів із закордонним бюро ЦК КП(б)У, розглянули питання про організацію обласного комітету КП(б)У. Для зміцнення підпільної більшовицької організації м. Києва Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України відправив до міста у числі інших комуністів Р. Чорну, Р. Щербату та ін.²⁷ У Полтаві секретарем підпільного ревкому було обрано Є. Рябицьку, яка вела активну роботу по консолідації партизанських сил²⁸.

Серед залізничників Полтави плідно працювала Л. Блинцовська²⁹. Як представник Полтавського підпільного центру більшовиків вона взяла участь у губернському з'їзді повстанців, який відбувся 15 серпня 1918 у с. Рибці в нелегальних умовах. На ньому був обраний повстанський комітет, до складу якого (як секретар) ввійшла і Л. Блинцовська³⁰. В Прилуцькому повіті Полтавської губернії у серпні 1918 р. було створено підпільний більшовицький комітет. Значну роботу в ньому по підготовці повстання проти окупантів вела Г. Джураховська³¹⁻³⁷.

У листопаді 1918 р. до Одеси для зміцнення підпільної організації було направлено С. І. Соколовську та інших досвідчених працівників. На нелегальній партконференції її було обрано секретарем обласного комітету партії.

України (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України), — ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 33.

²³ Підраховано автором на основі: Коммунист.—1920.—№ 1; Смиттен Е. К вопросу о регулировании роста женщин в партии.— Коммунистка.—1927.— № 11,— С. 24, 25.

²⁴ Марков С. Ф. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 г.— М., 1941.— С. 43.

²⁵ Коммунист.—1918.—15 октяб.

²⁶ Известия (Орган Врем. рабоче-крестьян. правительства Украины и Харьков. Совета рабочих депутатов).—1919.—14 февр.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 1122, арк. 48.

²⁷ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС), ф. 70, оп. 3, спр. 737, арк. 5.

²⁸ Парт. арх. Полт. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 4, арк. 20.

²⁹ Там же, арк. 94.

³⁰ Там же, спр. 7, арк. 27.

³¹⁻³⁷ Пол. обл. держ. арх., ф. Р-1505, оп. 1, спр. 228-а, арк. 81, 82.

Для того, щоб добитися дійсно масової участі трудівниць в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів революції, необхідно було налагодити організаційно-партійну й масово-виховну роботу серед трудівниць, знайти певні її організаційні форми та методи. Політбюро ЦК КП(б)У 18 липня 1919 р. прийняло постанову про організацію при ЦК КП(б)У комісії по пропаганді і агітації серед робітниць, до складу якої ввійшли О. М. Коллонтай, В. Я. Мойрова, А. М. Чернишова та інші. Аналогічні органи почали створюватися при місцевих партійних організаціях³⁸.

У серпні — вересні 1919 р. їх було перетворено у відділи по роботі серед жінок.

Спираючись на досвід РКП(б), нагромаджений у справі політичної освіти робітниць і селянок, Комуністична партія України приділила значну увагу питанням створення при повітових і губернських комітетах партії відділів по роботі серед трудящих жінок, а також організації делегатських зборів. Останні стали справжньою школою політичного виховання жінок, залучення їх до практичної діяльності в радянських органах.

Планомірно ця робота почала провадитися у зв'язку з організацією у січні 1920 р. жінвідділу при ЦК КП(б)У.

Активізація партійної роботи серед робітниць і селянок сприяла зростанню кількості жінок — членів партії, значному піднесенню рівня їх політичної та громадської свідомості, а також вкладу у героїчну боротьбу пролетаріату за соціалізм, проти об'єднаних сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Про це свідчать, наприклад, дані (на 15 липня 1920 р.) * про стан Харківської парторганізації. Якщо до Лютневої буржуазно-демократичної революції в ній налічувалося 20 жінок, то до липня 1920 р. у її рядах було вже 585 комуністок і 126 кандидатів у члени партії (13,6% від усього складу партійної організації міста), в тому числі у військових комосередках відповідно 14 та 8 тощо³⁹.

За роки громадянської війни значно зросла питома вага жінок у складі партійних організацій Донбасу. В його дванадцяти районах (з п'ятнадцяти) та Луганську до лав партії було прийнято понад 530 трудівниць (8,6%)⁴⁰. Особливо вагомою кількістю жінок була в парторганізаціях Харцизького (35%), Каменського (17,3%), Олександрогрушевського (12,7%) районів⁴¹.

Якщо на Україні жінвідділи при місцевих партійних комітетах почали планомірно створюватися тільки після організації (у січні 1920 р.) жінвідділу при ЦК КП(б)У, то в Червоній Армії відділи по роботі серед жінок виникли вже восени 1919 р. при політвідділах армії, дивізії та інших частин згідно з інструкцією ЦК РКП(б) «Про залучення робітниць і селянок до роботи на Червону Армію» (від 6 листопада 1919 р.)⁴². В ній було визначено форми участі трудівниць в роботах, що мали користь для Червоної Армії. «Жінвідділи повинні, — сказано в інструкції, — залучати й відправляти у розпорядження військових властей найактивніших, найбільш витриманих і боєздатних робітниць і селянок для служби розвідниками, підвожчиками снарядів...»

³⁸ Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.). — С. 95.

* Наведені нижче порівняльні дані мають відношення до різних періодів та умов діяльності партії. І все ж таки вони вірно відтворюють результати роботи більшовиків серед трудящих жінок.

³⁹ Підраховано автором на основі: Парт. арх. Харьк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 224, арк. 4, 19.

⁴⁰ Підраховано автором за: Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 44, арк. 133; ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 6—14; спр. 213, арк. 1, 2, 6, 13, 14, 22.

⁴¹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 214, арк. 14; оп. 3, спр. 211, арк. 27.

⁴² Винникова Ф. Работница и Красная Армия. Революционный фронт (Орган Реввоенсовета Юго-Западного фронта и Укр. Совета Трудовой Армии). — 1920. — № 12. — С. 24.

Далі в цьому документі йшлося про те, що жінвідділи, в тих випадках, коли у зв'язку з бойовою обстановкою частини Червоної Армії змушені були розміщуватися на приватних квартирах, «повинні сприяти зручному розміщенню червоноармійців і роз'яснювати робітницям і селянкам необхідність гостинного прийому червоноармійців та подання їм широкої допомоги (харчування, лагодження і прання білизни й т. ін.)»⁴³.

Основними формами роботи армійських жінвідділів були співбесіди, мітинги, концерти, свята для селянських дітей. Організовувалися й спеціальні суботники й недільники допомоги Червоній Армії. Жінвідділи також мали завдання створювати політкурси для селянок при політвідділах⁴⁴.

Особливе значення мало влаштування свят для селянських дітей. Червоноармійці з цією метою виділяли частину продуктів із свого і без того невеликого пайка. Ці свята були ефективним засобом політичного впливу на жінок-селянок, які представляли відсталу, консервативну частину населення. Вони допомагали розвінчувати брехливі чутки про Червону Армію та комуністів і водночас сприяли справі патріотичного виховання молоді. Ця форма роботи одержала поширення в ряді військових частин, які дислокувалися на території України. В деяких з них у 1920 р. щомісяця їх проводилося декілька десятків⁴⁵.

Ця діяльність політвідділів і, зокрема, армійських жінвідділів здобула високу оцінку і визнання партії. «Можна стверджувати, — відзначалося у Звіті ЦК КП(б)У 5-й Всеукраїнській партійній конференції, — що замиренню бандитизму на Правобережній Україні багато в чому сприяли політичні працівники і політвідділи армій, які, йдучи вглиб самого села, влаштовували там для селян бесіди, мітинги, розповсюджували літературу, влаштовували для селянських дітей свята, які стали дуже популярними і завдяки яким вони встигли завоювати симпатії серед широких мас селян»⁴⁶.

У суворі роки громадянської війни у лавах Червоної Армії налічувалися понад 100 тис. жінок — військовослужбовців⁴⁷. За мужність і героїзм, виявлені на полях битв, 53 з них були нагороджені орденом Червоного Прапора⁴⁸. Оцінюючи значення участі трудівниць у загальній боротьбі проти інтервентів та білогвардійців, В. І. Ленін у вересні 1919 р. зазначав: «Нам приходилося дуже важко в боротьбі проти сил, ворожих Радянській Росії, що йдуть на неї походом... І тут Радянська влада ніщо не може так оцінити, як допомогу широкої маси безпартійних жінок-робітниць»⁴⁹.

Отже, завдяки правильній постановці агітаційно-пропагандистської і організаторської роботи серед жінок у період громадянської війни Комуністична партія добилася значного зростання рівня їх політичної зрілості, усвідомлення ними всієї вагомості та важливості своєї участі у загальнопролетарській боротьбі за захист революційних завоювань. Вони активно працювали у складі армійських політвідділів, на адміністративно-господарській та медичній роботі в Червоній Армії. Разом з тим жінки зробили значний вклад у справу розгрому сил зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, беручи участь у більшовицькому підпіллі й партизанській боротьбі, у діяльності органів ЧК, ЧОП тощо.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. — С. 25.

⁴⁵ Армия и революция (Орган Штаба, командующего всеми вооруженными силами на Украине и в Крыму), 1921, № 6, с. 25.

⁴⁶ Отчет ЦК КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября к 5-ой Всеукраинской конференции. — Х., 1920. — С. 3.

⁴⁷ Кляцкин С. М. Некоторые статистические данные к мобилизации трудящихся в Красную Армию в 1918—1920 годах. — Вопр. истории. — 1964. — № 7. — С. 208.

⁴⁸ Тимченко Ж. П. Назв. праця. — С. 92.

⁴⁹ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці: Промова на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць 23 вересня 1919 р. — Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 190.

50-річчя АНТИФАШИСТСЬКОГО КОНГРЕСУ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ У ЛЬВОВІ

У своїй діяльності по залученню прогресивних діячів культури до участі в революційно-визвольній боротьбі Комуністична партія Західної України (КПЗУ) враховувала вказівку В. І. Леніна про те, що «...інтелігенція через те й зветься інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві»¹.

Велику роль у русі передових діячів культури Західної України за створення єдиного Народного фронту проти загрози фашизму і нової світової війни відіграв Антифашистський конгрес діячів культури, який відбувся в травні 1936 р. у Львові. Ініціаторами його скликання виступили комуністи й ті безпартійні представники прогресивної інтелігенції, що, як писав Я. Галан, «...в перемозі робітничого класу вбачали здійснення своїх прагнень»².

Ще восени 1935 р. за рішенням Центрального Комітету КПЗУ у Львові було створено партійну групу, яка розгорнула велику організаційну роботу по підготовці конгресу. Очолив її секретар ЦК І. Тишик. До складу групи ввійшли письменники Я. Галан, О. Гаврилук, С. Тудор, Є. Седлецький, О. Дан та ін.

Організаційний комітет розробив політичну платформу майбутнього конгресу і мав намір видати її окремою брошурою під назвою «Організація з'їзду працівників культури у Львові». Однак цензура, побоюючись поширення прогресивних ідей серед трудящих, не дала дозволу на її публікацію.

Цей політичний документ містив виклад програми комуністів з питань освіти, літератури, театру, образотворчого мистецтва й журналістики і закликав передову інтелігенцію до єднання з робітниками та селянами в боротьбі проти наступу фашизму. «Грізна небезпека,— відзначалося в ньому,— змушує діяти швидко й солідарно. Інтелектуальний світ мусить організуватися, попередити всіх від небезпеки, яка загрожує, нагадати про свої права. Мусить кинути заклик до боротьби за новий, кращий і справедливий лад. Світ інтелекту і світ праці мусять подати руки один одному. Вперед на бій за волю людини і розвиток духу і культури, за усунення соціальної несправедливості, за мир для змученого людства, за нове, краще, повніше завтра!»³.

Наприкінці 1935 р. оргкомітет звернувся до всіх прихильників волі й миру із закликом взяти активну участь в підготовці та роботі конгресу. «Закликаємо вас допомогти нам у нашій акції,— підкреслювалося в декларації комітету,— приступити до неї і взяти участь у з'їзді (так у деяких документах називався конгрес.— В. К., В. Ч). Успіх з'їзду буде перемогою справи, якій усі служимо, а його значення буде тим більше в сучасний переломний момент, коли мобілізуються всі сили по цей і по той бік барикади»⁴. Рух за скликання конгресу дістав широку підтримку серед передових діячів культури.

Солідарність з платформою конгресу і бажання взяти участь у його роботі висловив ряд прогресивних організацій та літературних

¹ Ленін В. І. Завдання революційної молоді // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 326.

² Галан Я. О. Твори: В 4-х т.— К., 1978.— Т. 3.— С. 329.

³ Проти фашизму та війни: Антифашист. конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: Зб. документів і матеріалів.— К., 1984.— С. 100.

⁴ Львів. обл. держ. арх., ф. 256, оп. 1, спр. 107, арк. 82 (далі — ЛОДА).

груп. Ще 22 березня 1936 р. про свій намір взяти участь у його роботі заявили західноукраїнські пролетарські письменники С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козланюк, група селянських літераторів Покуття, об'єднаних навколо журналу «Зеркало» в Коломиї⁵, а також польські прогресивні майстри слова — С. Струг, Л. Кручковський, Е. Зегадлович та Л. Шенвальд, білоруський поет М. Танк та ін.

Навесні 1936 р. основні підготовчі роботи до конгресу були завершені. «Находилися десятки все нових і нових заяв і декларацій із словами симпатії й заохочення,— писав Я. Галан.— Тепер можна було вже подумати про дату скликання конгресу, про його порядок денний, приміщення тощо»⁶. Місцем його проведення не випадково було обрано Львів. Напередодні, у квітні в ньому прокотилася хвиля революційних виступів трудящих. Страйкова боротьба робітників надавала цій акції антифашистського, бойового спрямування.

Конгрес відкрився 16 травня 1936 р. у будинку профспілки комунальних працівників. У його роботі взяли участь майже 150 чол.— учасники революційно-визвольного руху, письменники, журналісти, художники, вчителі, робітники. Серед них були люди різних політичних переконань — комуністи, соціалісти, безпартійні і різних національностей — українці, поляки, білоруси, євреї. Склад учасників свідчив про інтернаціональну солідарність прогресивної інтелігенції Західної України, Польщі і Західної Білорусії.

Перед початком конгресу його учасники хвилиною мовчання вшанували пам'ять робітників Львова, які загинули в сутичках з поліцією під час квітневих подій. До почесної президії було обрано М. Горького, Г. Манна, К. Осецького, Р. Роллана, Ж. Ромена, А. Струга. Роботою конгресу керувала президія у складі Я. Галана, А. Ковальської, А. Пронашка, Я. Щирека, В. Ямпольського.

З великою увагою на конгресі були заслухані доповіді на тему «Культура, війна та фашизм», з якими виступили С. Тудор і Г. Дембінський. Вони розкрили класову суть фашизму, засудили політику соціального й національного гноблення трудящих Західної України та Західної Білорусії.

«Нехай знають торговці смертю,— сказав, зокрема, С. Тудор,— що нашого руху не сплять таємні агенти фашизму. Ми готові боротися за соціалізм, який є для нас зорею майбутнього»⁷.

На конгресі обговорювалися також доповіді «Література і суспільні проблеми» Е. Зегадловича, В. Василевської, М. Чухновського, Я. Галана і О. Дана, «Образотворче мистецтво» — А. Пронашка і Г. Готліба, «Театр сьогодні» — Б. Домбровського, «Проблема праці в Польщі» — Г. Крагельської та ін. «Обговорення доповідей проходило на високому рівні,— писала в ті дні преса,— в усіх виступах відчувалася палка турбота про захист найнеобхідніших прав людей науки, що прагнуть віддати свої здібності на службу трудящих мас»⁸.

З великою увагою учасниками конгресу були заслухані привітання, які надійшли від багатьох робітничих і культурно-освітніх організацій та товариств, а також політв'язнів, редакцій прогресивних газет, представників трудової інтелігенції. У них висловлювалася солідарність з діячами культури, які піднялися на боротьбу проти фашизму і загрози війни. «Ваша боротьба за культуру,— писали, наприклад, у своєму листі політв'язні з Дрогобича,— буде початком об'єднання народних мас на боротьбу з фашизмом за краще завтра! Хай живе єдиний фронт!»⁹.

⁵ Там же, ф. 139, оп. 5, спр. 2153, арк. 7.

⁶ Галан Я. О. Твори.— Т. 3.— С. 333.

⁷ Тудор С. Й. Твори.— К., 1982.— С. 9.

⁸ Івасюта М. К., Лялька Я. С. У боротьбі на захист культури. // Назустріч волі: 36. наук.-іст. нарисів.— Львів, 1979.— С. 84.

⁹ Проти фашизму та війни.— С. 139.

На адресу конгресу надійшли вітальні телеграми від страйкуючих будівельників і антифашистської молоді Львова, робітників Борислава, літераторів Покуття, української прогресивної молоді, об'єднаної при кооперативі «Мелодія», спілки юристів Львова, журналістів С. Макивки й К. Яворського¹⁰ та багатьох інших. Група професорів Варшавського університету і окремі представники прогресивних письменників Варшави й Кракова заявили, що «приєднуються до рішень конгресу»¹¹. Надійшло також привітання від генерального секретаріату Міжнародної спілки письменників захисту культури з Парижа. Все це свідчило про велику популярність конгресу серед широких мас трудящих, їх готовність разом з передовою інтелігенцією стати на захист миру та культури від посягань фашизму.

Антифашистський конгрес діячів культури проходив під час страйку 20 тис. будівельників Львова. В. Василевська згодом згадувала, що він «...відбувався в бойовій страйковій атмосфері. Юрби робітників приходили на засідання конгресу, ми ходили на мітинги страйкуючих. На вулицях нас тепло вітали групи робітників»¹². Учасники конгресу виступали на зборах страйкарів, перед молоддю міста. Передові робітники створили загін міліції, який охороняв приміщення, де проходив конгрес.

16 травня для делегатів конгресу було організовано вечір, на якому пролетарські письменники і поети читали свої твори. Зокрема, С. Тудор продекламував вірш «Товарищі найменшій», К. Пелехатий прочитав вірші О. Гаврилюка і А. Волощак. Виступив також польський поет В. Броневський. В. Василевська прочитала уривок із свого роману «Вітчизна», який користувався великою популярністю на Західній Україні.

Польські шовіністи і українські буржуазні націоналісти докладали немало зусиль, щоб зірвати роботу конгресу. При цьому вони не гребували відверто бандитськими методами: вибивали вікна, кидали в зал каміння. Члени профашистських організацій намагалися зірвати авторський вечір письменників. Однак загін міліції не допустив цього.

Оскільки приміщення, де проходив конгрес, не вміщало всіх його учасників, оргкомітет звернувся до магістрату Львова з проханням провести заключне засідання в оперному театрі. Побоюючись загального невдоволення трудящих у випадку відмови, магістрат змушений був дати на це дозвіл.

17 травня в оперному театрі відбулося заключне засідання конгресу, на яке, крім делегатів, прибули львівські робітники, службовці, студенти — усього близько 3 тис. чол. Відкриваючи його, Я. Щирек підкреслив, що мета конгресу полягає в активізації боротьби прогресивних сил проти загрози фашизму, на захист прав людини і громадянина¹³. Е. Зегадлович виступив на засіданні з різкою критикою фашистського режиму у Польщі, розповів про величезні перетворення, які відбулися в СРСР за роки Радянської влади. Промови виголосили також Б. Домбровський, А. Ковальська, М. Чухновський. Український революційний поет О. Гаврилук затаврував фашизм як підпалювача нової світової війни. Від імені жінок Західної України на конгресі виступила І. Волощак. Вона закликала всі прогресивні сили краю боротися як проти польського державного фашизму, так і проти українського буржуазного націоналізму¹⁴. Зрадницьку роль української буржуазії викрив у своєму виступі К. Пелехатий.

На заключному засіданні конгресу до столу президії підійшла учасниця страйку будівельників 1902 р. у Львові М. Панцевич. Від імені

¹⁰ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 107, арк. 14—25.

¹¹ Правда.— 1936.— 22 мая.

¹² Czerwony Szlendar.— 1941.— 16 maj.

¹³ ЛОДА, ф. 102, оп. 1, спр. 67, арк. 225.

¹⁴ Там же, ф. Р-1700, оп. 10, спр. 86, арк. 12.

страйкового комітету вона привітала діячів культури, які виступали тоді на захист трудящих мас, і передала великий букет червоних троянд. «Прийміть ці квіти,— сказала, зокрема, М. Панцевич,— вони кольору наших знамен. Скоро настане час, коли ці знамена перестануть нагадувати нам пролиту кров наших братів і синів і під їх захистом розцвіте зовсім інше, молоде, прекрасне життя»¹⁵. Присутні зустріли ці слова бурхливими оплесками. Приймаючи квіти, В. Василевська від імені учасників конгресу подякувала страйкуючим робітникам за підтримку і солідарність й запевнила, що прогресивна інтелігенція до останньої краплі крові, якщо в цьому буде потреба, захищатиме інтереси трудового народу. Засідання конгресу закінчилося співом «Інтернаціоналу».

Учасники конгресу одногосно прийняли резолюцію, в якій було дано аналіз міжнародного становища, а також викладено завдання діячів культури в боротьбі проти наступу фашизму і загрози нової світової війни. «Стоячи на становищі спільної боротьби всіх визискуваних і гноблених фашизмом без огляду на національність,— зазначалося, зокрема, в резолюції,— зібрані встановлюють, що боротьба з імперіалістичною війною, за мир є першим основним обов'язком усіх поступових працівників культури»¹⁶.

У звіті, складеному після завершення роботи конгресу його виконавчою президією, зазначалося: «З'їзд, що відбувся у Львові, був епохальною подією в культурному житті країни. Про те свідчить, з одного боку, величезне зацікавлення й участь в ньому найвидатніших діячів культури, з другого — скажені нападки реакційної преси. З'їзд поклав підвалину під будову протифашистського фронту культури, який успішно протиставився наступові фашизму на найцінніші надбання людства»¹⁷.

Високу оцінку роботі конгресу дав друкований орган ЦК КПЗУ — газета «*Wolka mas*» («Боротьба мас»). «...Історичне значення конгресу,— писала, зокрема, газета,— полягає в тому, що він став могутнім ударом, який зробив широким пролом у мурі реакції, шовінізму, брехні і демагогії, яким український фашизм, запроданий польським, німецьким і міжнародним капіталістам, скаженим підбурювачам до інтервенції до цього часу відмежовував кращу частину української інтелігенції від вільної робітничо-селянської думки, від ідеї бойового братерства народів — пролетарського інтернаціоналізму»¹⁸. Водночас, відзначала газета, конгрес був «...маніфестацією солідарності передових представників інтелігенції з робітничо-селянськими масами всіх національностей у революційній боротьбі в межах сьогоднішньої фашистської Польщі»¹⁹.

На сторінках преси виступали й учасники конгресу. Польський поет В. Броневський, наприклад, писав, що це був єдиний фронт боротьби проти фашистської ідеології, соціального і національного гноблення, «на користь цілковитого задоволення всіх культурних потреб усіх національностей, що населяють польську державу»²⁰. Із статтею «Письменник і маси» виступила Г. Гурська. «Великим досягненням львівського з'їзду,— наголошувала вона,— була зустріч письменника з масами. Зустріч, яка дала обом сторонам підкріплення в боротьбі»²¹.

Схвальну оцінку дістала робота конгресу та його рішення у трудящих СРСР. Центральні і обласні періодичні видання вмістили повідом-

¹⁵ Центр. держ. іст. арх. УРСР у м. Львові, ф. 113, оп. 1, спр. 1749, арк. 109.

¹⁶ Проти фашизму та війни.— С. 187.

¹⁷ Там же.— С. 221.

¹⁸ Цит. за: Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтн. соц. революції на піднесення рев. руху в Зах. Україні (1929—1939 рр.): Документи й матеріали.— Львів, 1966.— С. 306—307.

¹⁹ Там же.— С. 307.

²⁰ Інтернац. лит.— 1936.— № 8.— С. 128.

²¹ Проти фашизму та війни.— С. 228.

лення про цю важливу подію у міжнародному антифашистському русі. Орган ЦК КП(б)У газета «Комуніст», зокрема, писала, що героїчна боротьба пролетаріату західноукраїнських земель «...знайшла широкий відгук у колах трудової інтелігенції — письменників, журналістів, адвокатів та різних культурних діячів. Кращі з них зрозуміли, наскільки злочинно залишатись осторонь і сидіти, склавши руки, в той час, коли на вулицях ллється кров трудящих»²².

Антифашистський конгрес високо оцінювався прогресивними силами всього світу. Повідомлення про його роботу були опубліковані в газетах «Українські робітничі вісті» і «Фермерське життя» — друкованих органах української трудової еміграції Канади. Схвально відгукнувся про роботу конгресу орган Виконкому Комінтерну — журнал «Коммунистический Интернационал».

Конгрес діячів культури у Львові став важливою подією в політичному житті краю. Він свідчив про зростання впливу КПЗУ на прогресивну інтелігенцію і активізацію участі останньої у боротьбі за соціальне й національне визволення трудящих, за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі Радянського Союзу. «Всі учасники конгресу, — згадував згодом його учасник І. Михайлюк, — залишали оперний зал з величезним духовним піднесенням. І було всім добре відчутно й зрозуміло, що від сьогодні прогресивний світ став горою, що наближається до нас і скоро застукає у наші села і міста новий день»²³. Цей день настав у вересні 1939 р., коли возз'єднання Західної України в єдиній Радянській соціалістичній державі стало реальністю.

Ідеї конгресу про єднання передової інтелігенції з робітничим класом і селянством у боротьбі проти фашизму, загрози нової війни залишаються актуальними й нині, в умовах загострення міжнародної обстановки з вини сил реакції та мілітаризму. Значний вклад у боротьбу за мир покликані внести діячі культури й мистецтва. Виступаючи на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. М. С. Горбачов підкреслив: «У збагаченні духовного життя суспільства новими цінностями, ідейному і моральному піднесенні радянської людини великою є роль літератури і мистецтва. Художня інтелігенція — письменники, поети, композитори, художники, працівники театру і кіно — має великий авторитет і визнання. Але звідси і їх величезна відповідальність перед суспільством. Усе найкраще, що створено радянською літературою і мистецтвом, завжди було невіддільним від головних справ і турбот партії і народу»²⁴.

В. О. КОНДРАТЮК (Львів),
В. Ю. ЧОПОВСЬКИЙ (Львів)

²² Комуніст.— 1936.— 4 лип.

²³ ЛОДА, ф. Р-1700, оп. 1, спр. 86, арк. 56.

²⁴ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 25.

100-річчя з ДНЯ НАРОДЖЕННЯ 13 червня 1930 р. йшло шістнадцяте засідання XI з'їзду КП(б)У. На ньому виступив з доповіддю «Виконання п'ятирічного плану промисловості України» голова Вищої Ради народного господарства УРСР К. В. Сухомлин. Він підкреслив значення п'ятирічного плану, як економічної програми нашої партії, говорив про успіхи в розвитку промислового виробництва, зростанні продуктивності праці, про розв'язання ще не вирішених завдань в різних галузях промисловості. «Основне завдання промисловості, — підкреслював він, — це

боротьба за якісні показники, за якість продукції, за зменшення собівартості та проти втрат. Ця робота має проходити рівнобіжно з розгортанням раціоналізаторських робіт. До цього найважливішого завдання треба притягти найширші робітничі маси з їх широкою самокритикою і боротьбою за підвищення продуктивності праці на основі нових соціалістичних форм організації праці»¹.

Запали в серця делегатів виступ більшовика-ленінця, одного з тих, хто закладав фундамент у створенні нового, соціалістичного суспільства, невтомного борця за генеральну лінію партії. К. В. Сухомлин завжди був на передньому краї боротьби.

Від простого робітника до партійного і радянського діяча виріс К. В. Сухомлин. Цей шлях почався з раннього дитинства, в тяжких умовах царського самодержавства, в нестатках і тяжкій праці. В с. Краснопіллі Коропської волості Чернігівської губернії (нині Бахмацький район Чернігівської області) в сім'ї робітника 11(23) травня 1886 р. народився син Кирило. Восьми років він пішов у найми до куркулів, а після закінчення трирічної початкової школи тринадцятирічний хлопець помандрував разом з батьком на заробітки в Одесу. Працював Кирило штампувальником на цегельні, був учнем ковальсько-слюсарної майстерні, робітником на залізниці.

У 1904 р. сім'я В. С. Сухомлина виїхала до Забайкалля. Працюючи робітником депо станції Борзя (спочатку помічником слюсаря, а потім помічником машиніста), К. В. Сухомлин зустрівся з більшовиками, почав вивчати марксистську літературу, відвідувати революційні гуртки, а в серпні 1905 р. вступив до РСДРП «З 1905 року,— говорив він,— я в більшовицькій партії. Вона допомогла мені усвідомити, де правда. Всім я зобов'язаний більшовицькій партії, вченню Маркса—Енгельса—Леніна»².

Першим університетом для Кирила Сухомлина був арешт його в 1905 р. під час страйку залізничників. Щоб уникнути дальших переслідувань, К. В. Сухомлин повернувся в 1906 р. на Україну. Тут він включився в активну роботу серед селян і робітників Кролевецького, Конотопського, Сосницького повітів на Чернігівщині. Рятуючись від переслідувань козачих карних загонів, він знову повернувся до Сибіру, на станцію Маньчжурія Забайкальської залізниці. Місцева більшовицька, організація допомагала йому влаштуватися на роботу в депо паровозним слюсарем. Кирило Васильович одразу ж включився в роботу підпільної більшовицької організації. Згадуючи у своїй автобіографії про роботу більшовиків залізничної станції Маньчжурія у 1906—1917 рр., К. В. Сухомлин писав, що вони крім влаштування масовок, робітничих зборів, випуску листівок, провели значну роботу по «організації пошпортного бюро і сприянню переправи через кордон політичних емігрантів»³, по розповсюдженню газети «Правда» (К. В. Сухомлин був робітничим кореспондентом «Правды» під псевдонімом М. Недобитий)⁴.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції Кирило Васильович брав участь у створенні газети «Рабочее знамя», яка відіграла значну роль у поширенні ленінських ідей не тільки на ст. Маньчжурія, а й далеко за її межами.

У буремні дні великого Жовтня і грізні роки громадянської війни К. В. Сухомлин у вирі революційних подій, брав участь у встановленні Радянської влади на Забайкаллі і Далекому Сході. Він був обраний до складу Головного комітету спілки залізничників Забайкальської

¹ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стеногр. звіт.—Х., 1930.—С. 587.

² Комуніст.—1937.—11 груд.

³ Коломійченко І. Кирило Васильович Сухомлин.—К., 1974.—С. 26.

⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 160, арк. 2.

залізниці, в 1918 р.—член колегії транспорту Центросибіру. Під час громадянської війни Сухомлин активний учасник підпілля та партизанського руху у боротьбі проти Колчака і японських інтервентів на Далекому Сході.

В 1920 р. К. В. Сухомлина обрали головою Комітету спілки залізничників Амурської залізниці, головою Далекосхідного комітету спілки робітників-залізничників і водного транспорту Далекого Сходу, а в 1921 р.— членом ЦК профспілки залізничників. Того ж року партія його відрядила на Україну. Тут К. В. Сухомлина обрали головою Південного бюро ЦК профспілки залізничників. Це був період, коли Країна Рад приступила до мирної праці, до відбудови народного господарства, здійснення соціалістичних перетворень.

У 1923 р. партія висунула Кирила Васильовича на роботу до Центральної Контрольної-Комісії Комуністичної партії (більшовиків) України та Робітничо-Селянської інспекції УРСР (ЦКК КП(б)У—НК РСІ УРСР), де він працював спочатку членом Президії ЦКК КП(б)У, а з 11 лютого 1925 р.— заступником голови ЦКК і заступником наркома РСІ України.

Наприкінці 1925 р. К. В. Сухомлина призначили народним комісаром праці. Радянський народ завершував відбудову народного господарства. Період відбудови змінився періодом реконструкції. Почалася соціалістична індустріалізація. Вона проходила у складних умовах. Проведення індустріалізації ускладнювали, успадкована від буржуазно-поміщицького ладу техніко-економічна відсталість, обмеженість коштів для капітального будівництва, відсутність кваліфікованих кадрів, техніки, опір класових ворогів. Створення важкої індустрії, технічне переозброєння всього народного господарства вимагало величезних ресурсів, нагромаджень. К. В. Сухомлин доклав чимало зусиль по перетворенню в життя накреслень партії, спрямованих на рішучу боротьбу за сувору економію коштів, раціоналізацію і організацію виробництва, підвищення продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни. Виступаючи 31 березня 1926 р. на пленумі ЦК КП(б)У (29 березня—1 квітня 1926 р.) нарком праці підкреслив, що «формальне ставлення до режиму економії, ніякої фактичної економії не дасть. Воно тільки уб'є волю у широких робітничих мас, воно надзвичайно дорого коштуватиме нашому соціалістичному господарству... Необхідно лозунги партії проводити не формально, а по суті, не боючись брати на себе відповідальності там, де ти впевнений в реальних результатах. Необхідно повести рішучу боротьбу з цим формальним ставленням і намаганням ухилитися від відповідальності»⁵.

Особливо розкрився організаторський талант К. В. Сухомлина, як державного діяча у 1927 рр. на посаді голови ВРНГ УРСР. Нові завдання в той період поставила соціалістична індустріалізація перед трудящими республіки. Виходячи з ленінських настанов про необхідність зміцнення наукового, планового начала в народному господарстві, партія приступила до розробки першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Активну участь у підготовці плану, обговоренні цього питання на X з'їзді КП(б)У брав К. В. Сухомлин. За його пропозицією в директиви плану першої п'ятирічки України були внесені розділи про підготовку кадрів спеціалістів. Він входив до складу комісії по складанню резолюції «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства»⁶.

Значний вклад вніс Кирило Васильович у перетворення в життя завдань першої п'ятирічки. Він часто виїжджав на новобудови України. Тільки навесні 1927 р. К. В. Сухомлин разом з В. В. Куйбишевим в складі групи спеціалістів відвідав 23 заводи. Підсумки обстеження ста-

⁵ Коломійченко І. Назв. праця.— С. 76.

⁶ Там же.— С. 102, 104.

ну промисловості стали предметом обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У у травні 1927 р.⁷

На березневому (1928 р.) Об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У К. В. Сухомлин виступив з доповіддю «Про промплан української промисловості на 1927/28 рік». В ній наголошувалося на посиленні боротьби з безплановістю, порушеннями планової дисципліни, на питаннях зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці, поліпшення справи підготовки кадрів. «Ми повинні,— підкреслював він,— працювати не так, як працювали до цього, а працювати більш поглиблено, більш серйозно і т. д.»⁸

Значну увагу приділяв К. В. Сухомлин питанням розвитку винахідництва і раціоналізації. Він брав участь у роботі з'їзду винахідників України у січні 1929 р. На II Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) Кирило Васильович виступив з доповіддю про зниження собівартості і раціоналізацію в промисловості України. З його ім'ям зв'язано створення таких велетнів індустрії, як Дніпрогес ім. В. І. Леніна, Харківського тракторного заводу, «Азовсталі», Запорізького заводу комбайнів та інших новобудов.

У лютому 1932 р., коли ВРНГ була реорганізована, К. В. Сухомлина призначили заступником голови Ради Народних Комісарів УРСР і водночас обрали головою Всеукраїнської ради професійних спілок. Він займався питаннями розвитку промисловості, залізничного транспорту, будівництвом, багато приділяв уваги питанням підготовки кваліфікованих кадрів робітників, організації соціалістичного змагання та ін.

З 1933 р. К. В. Сухомлин — голова ЦКК КП(б)У та нарком РСІ УРСР. На цьому посту Кирило Васильович неухильно втілював у життя політику партії, спрямовану на поліпшення діяльності партійного і державного апарату, зміцнення його зв'язку з масами, на боротьбу з бюрократизмом, безгосподарністю, на охорону ідейної чистоти партійних рядів.

З липня 1935 р. і до останніх років життя К. В. Сухомлин — голова Державної планової комісії УРСР і одночасно заступник голови РНК УРСР. У 1936 р. у зв'язку з 50-річчям з дня народження Кирило Васильович був нагороджений орденом Леніна. У привітанні ювіляру керівники Комуністичної партії і уряду України С. В. Косіор, П. П. Постишев, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Е. І. Якір та інші писали: «У день твого п'ятидесятиріччя вітаємо в твоїй особі старого більшовика-підпільника, стійкого борця за генеральну лінію партії, невтомного працівника на всіх ділянках нашого великого соціалістичного будівництва, чуйного, щирого товариша...»⁹

К. В. Сухомлин на XV і XVI з'їздах партії був обраний кандидатом в члени ЦК ВКП(б), а на XVII з'їзді — членом Центральної ревізійної комісії. З VIII Всеукраїнської конференції по XIII з'їзду КП(б)У — він член ЦК КП(б)У. В 1926—1929 рр. — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, з 1930 р. по червень 1937 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Він неодноразово обирався членом ВУЦВК, і членом Президії ЦВК УРСР.

А. А. СОЛОВЙОВА (Київ)

⁷ Коломійченко І. Назв. праця.— С. 98, 99.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 284, арк. 21.

⁹ Комуніст.— 1936.— 24 трав.

**90-річчя з ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
М. Н. ДЕМЧЕНКА**

Ім'я М. Н. Демченка — стійкого лєнінця і борця за справу робітничого класу — по праву стоїть в ряду імен відомих партійних і державних діячів Української РСР.

Народився Микола Нєстерович Демченко 8(20) травня 1896 р. в м. Лебєдині Харківської губернії (нині Сумської області) в сім'ї селянина. У 1915 р. після закінчення Лебєдинської гімназії вступив на медичний факультет Харківського університету, де вчився до березня 1917 р. Тут він зблизився з революційно настроєною молоддю і в 1916 р. вступив у ряди партії більшовиків, з того часу на все життя він став пристрасним агітатором і пропагандистом. В умовах царизму, ведучи боротьбу з меншовиками і есерами, Микола Демченко ніс у пролетарській маси правдиві слова про імперіалізм, грабіжницький характер світової війни, викривав реакційну політику царизму, поміщиків, капіталістів.

Після повернення в Лебєдин у березні 1917 р. Микола Нєстерович був на педагогічній роботі, брав участь у роботі місцевої більшовицької організації. В жовтні того ж року його обрали головою Лебєдинської міської Ради робітничих депутатів. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції М. Н. Демченко відразу ж включився в активну роботу по встановленню Радянської влади на Харківщині.

У роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни М. Н. Демченко всі свої сили віддавав захисту Країни Рад. З січня по квітень 1918 р. він був головою Лебєдинського ревкому, проводив активну роботу по мобілізації трудящих на боротьбу з ворогом, створенню і озброєнню загонів Червоної Гвардії. Тривожні дні переживала тоді Радянська Україна. Австро-німецькі загарбники наближалися до Харкова і необхідно було терміново евакуювати населення, цінне устаткування, продовольство, сировину. З травня по червень Микола Нєстерович займався евакуацією державного майна через Таганрог, Ростов-на-Дону в Москву. ЦК РКП(б) направив М. Н. Демченка у Воронеж, де він працював по листопад 1919 р. у губернському земельному відділі заступником, а потім завідуючим відділом, головою Задонського міського ревкому Воронежської губернії. З грудня 1919 р. Микола Нєстерович на відповідальній радянській і партійній роботі в Самарській губернії, завідуючий губернським земельним відділом, член секретаріату і бюро Самарського губкому РКП(б). З червня 1920 р. по січень 1921 р. — секретар Самарського губкому партії. Із січня 1921 р. по серпень 1923 р. Демченко працював головою управління радгоспів Наркомзему РРФСР¹.

Із серпня 1923 р. М. Демченко працював на Україні, очолював Волинську губернську партійну організацію. Тут широко розгорнувся його організаторський талант. Микола Нєстерович докладав багато сил і енергії для відбудови промисловості і сільського господарства в губернії, для зміцнення місцевих партійних організацій. В період нав'язаної троцькістами дискусії вів з ними непримиренну боротьбу, брав також активну участь в організації розгрому бандитських груп, що діяли на Волині, багато робив для зміцнення державного кордону. Партійна організація під його керівництвом у порівняно короткий строк досягла значних результатів на всіх ділянках роботи.

Делегати VIII Волинської губернської конференції КП(б)У, що відбулася в травні 1924 р., цілком схвалили правильну і тверду лінію губкому КП(б)У під час дискусії з троцькістськими угрупованнями. В резолюції на доповідь губкому КП(б)У підкреслювалося, що ця лінія забезпечила партійній організації внутрішню єдність, допомогла безбо-

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ПА ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 56, арк. 13, 19.

лісно подолати негативні явища, викликані дискусією, спрямувала організацію в русло нормальної роботи².

На основі рішень XIII з'їзду РКП(б) і VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) у губернії посилилася організаційна і політико-виховна робота. Губком партії, очолюваний М. Н. Демченком, звернувся із спеціальним листом до всіх окружкомів і райкомів КП(б)У, який зобов'язував їх глибоко вивчити документи з'їзду і конференції. У квітні 1925 р., у доповіді на IX-ій Волинській губернській конференції М. Н. Демченко відзначав, що за звітний період партійна організація майже вдвічі виросла за рахунок робітничого класу і біднішого селянства, а це сприяло докорінному поліпшенню роботи всіх первинних парторганізацій. Одним з головних підсумків роботи губернської парторганізації, підкреслив доповідач, було «підвищення ініціативи парторганізації, бадьора, жива й дружня робота осередків»³.

У червні 1925 р. Микола Нестерович працював Наркомом РСІ УРСР, заступником голови ЦКК КП(б)У⁴. Його діяльність у цих органах була зв'язана з вирішенням широкого кола питань економічного, політичного і культурного характеру. М. Н. Демченко постійно зміцнював зв'язки з партійними організаціями, робітниками, селянами, інтелігенцією. Він спрямовував свої зусилля на поліпшення роботи радянського апарату, на боротьбу з бюрократизмом, тяганиною, багато уваги приділяв вихованню кадрів у дусі суворого дотримання державної дисципліни.

З березня 1927 р. по березень 1928 р. М. Н. Демченко очолював організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У, був членом Оргбюро ЦК КП(б)У, входив до складу закордонного бюро допомоги КПЗУ. За завданням Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу подавав допомогу КПЗУ, брав участь у роботі її III з'їзду (21 червня — 8 липня 1928 р.)⁵.

У березні 1928 р. на об'єднаному пленумі Київського окружкому КП(б)У і окружної контрольної партійної комісії М. Н. Демченко був обраний секретарем окружкому партії. Під його керівництвом Київська партійна організація провела значну роботу по здійсненню наміченої програми соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства. Про це красномовно свідчили такі факти: якщо на 1 травня 1928 р. в окрузі налічувалося 265 колгоспів, то на 1 січня 1930 р. — 351⁶.

Особливу увагу М. Н. Демченко приділяв втіленню в життя ленінської національної політики, організаційному зміцненню окружної партійної організації в боротьбі з троцькізмом. На XIV конференції Київської окружної організації КП(б)У в грудні 1928 р. М. Н. Демченко у своїй доповіді відзначав, що партійна організація зміцніла ідейно-політично і організаційно. Близько три чверті делегатів конференції становили робітники. Конференція рішуче засудила правий ухил. У прийнятій резолюції підкреслювалось, що «спроба послабити темпи індустріалізації, применшити розмах важкої індустрії, є не що інше, як пряма ревізія основної партійної лінії, прийнятої на XV з'їзді, що спирається на ленінську науку про перетворення відсталої країни в країну передової техніки, у країну соціалістичну»⁷.

Про необхідність рішучої боротьби з троцькізмом, правим ухилом М. Н. Демченко не раз підкреслював у своїх виступах на пленумах ЦК КП(б)У. Так, на листопадовому (1928 р.) Пленумі ЦК КП(б)У він го-

² Нариси історії Житомирської обласної партійної організації.— К., 1980.— С. 68.

³ Рад. Волинь.— 1925.— 15 квіт.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 56, арк. 18.

⁵ Случевська С. Я. Полум'яний більшовик талановитий організатор // Укр. іст. журн.— 1971.— № 5.— С. 134.

⁶ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— С. 297.

⁷ Там же.— С. 290.

ворив: «Зараз, коли ми спрямовуємо вогонь направо, не ослабляючи боротьби з троцькізмом, ми повинні особливо загострити увагу нашого апарату на проведенні роботи під кутом зору здійснення рішень XV з'їзду»⁸.

Коли партія зосередила головну увагу на роботі по втіленню в життя ленінського кооперативного плану, зміцненню і дальшому розвитку колгоспного руху М. Н. Демченко, що мав великий досвід у цій справі, був призначений у грудні 1929 р. Народним Комісаром земельних справ УРСР. Перебуваючи на цьому посту до січня 1932 р., Микола Нестерович провів величезну роботу по організаційно-господарському зміцненню колгоспів, забезпеченню їх технікою, керівними кадрами. У здійсненні цих завдань першорядного значення він надавав максимальному зміцненню сільських парторганізацій, посиленню їх керівної ролі в соціально-економічних процесах на селі.

Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У з доповіддю про колгоспний рух і піднесення сільського господарства України, М. Н. Демченко підкреслив, що ідеологічне і організаційне зміцнення сільських партійних організацій є запорукою дальшого розвитку, розширення і зміцнення колгоспного руху в республіці⁹.

Із створенням на Україні областей, М. Н. Демченко із січня 1932 р. працював першим секретарем Київського обкому КП(б)У. Варто зауважити, що Київська партійна організація в той час була піддана гострій критиці за ослаблення керівництва колгоспним будівництвом, відставання області на деяких ділянках народного господарства, зв'язаних з його реконструкцією»¹⁰.

Велика працездатність М. Н. Демченка, його вимогливість, принциповість, уміння створювати робочий настрій надихали трудящих на самовіддану працю. Уже на кінець 1932 р. колективні господарства Київщини добилися позитивних результатів. Микола Нестерович насамперед приділяв увагу дальшому зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства, підвищенню ролі робітничого класу в політичному і організаційному зміцненні колгоспів і радгоспів. На першому Київському земельному з'їзді він говорив: «Я думаю, що київські металісти візьмуть шефство над тракторним парком області і це буде першим кроком справжньої виробничої змички між київським пролетаріатом і колгоспними селянами області... Київський пролетаріат, що має таку славу історію в боротьбі за диктатуру пролетаріату і на фронті соціалістичної індустріалізації, виконає з честю зобов'язання пролетарського провіді, шефства і пролетарської соціалістичної допомоги колгоспникам»¹¹.

З червня 1934 р. по серпень 1936 р. М. Н. Демченко працював першим секретарем Харківського обкому КП(б)У. Очоливши одну з найбільших партійних організацій республіки, він, з притаманним йому більшовицьким запалом розгорнув велику роботу по мобілізації трудящих області за дострокове виконання плану другої п'ятирічки. На клопотання обкому партії ЦК ВКП(б) дозволив крім партійних груп створити на великих промислових підприємствах цехові партійні комітети¹². Все це наближало партійне керівництво до трудящих мас, піднімало роль комуністів у виробничих колективах. У 1935 р. партійні організації Харківщини під керівництвом обкому партії розгорнули широку роботу і очолили стахановський рух, який охопив усі підприємства області.

⁸ Укр. іст. журн.—1971.—№ 5.—С. 135.

⁹ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стен. звіт.—Х., 1930.—С. 629.

¹⁰ Очерки истории Киевских областной и городской партийных организаций.—С. 322.

¹¹ Пролет. правда.—1932.—26 лют.

¹² Очерки истории Харьковской областной партийной организации.—Харьков, 1980.—С. 294.

М. Н. Демченко серйозну увагу приділив розвитку стахановського руху і в сільському господарстві. Виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У в січні 1936 р., він також підкреслював необхідність активної роботи партійних організацій по розвитку стахановського руху на селі, в колгоспах¹³.

Під керівництвом партійних організацій, при допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У Харківщина досягла значних успіхів в галузі народного господарства і культурного будівництва і вийшла в число передових. Підсумки виконання завдань другої п'ятирічки були підбиті на III обласній партійній конференції, яка відзначила, що за роки п'ятирічки на Харківщині було введено в дію багато промислових підприємств, реконструйовано ряд старих заводів і фабрик, здобуто значних успіхів у розвитку економіки і культури.

Партія і Уряд високо оцінили заслуги М. Н. Демченка. Постановою ЦВК СРСР від 20 грудня 1935 р. він був нагороджений орденом Леніна¹⁴.

З вересня 1936 р. по квітень 1937 р. М. Н. Демченко працював заступником наркома земельних справ СРСР, а потім — Наркомом зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. Він був делегатом XIII—XVII з'їздів і XIV—XVI конференцій ВКП(б), VI конгресу Комінтерну, VIII конференції, IX—XII з'їздів КП(б)У, III Всеукраїнської партійної конференції, III з'їзду КПЗУ.

На XVII з'їзді ВКП(б) (1934 р.) його обрали кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на VIII конференції КП(б)У (1924 р.) — кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на IX з'їзді КП(б)У (1925 р.) — членом ЦК КП(б)У на X—XII з'їздах КП(б)У (1927—1934 рр.) — членом ЦК КП(б)У. З листопада 1927 р. по липень 1928 р. — він член Оргбюро ЦК КП(б)У, з червня 1928 р. по 2 березня 1931 р. — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, з 2 березня 1931 р. по 7 січня 1937 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. М. Н. Демченко був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК кількох скликань.

29 жовтня 1937 р. М. Н. Демченко помер.

Д. С. ЩЕДРИНА (Київ)

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, сир. 472, арк. 64—65.

¹⁴ Соц. Харківщина. — 1935. — 26 берез.

НОВИЙ ПОСІБНИК З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРІЇ СРСР

В. Я. Борщевский

Источниковедение истории СССР
(1917—1985).
Учеб. пособие.

Київ: Головное изд-во издательского
объединения «Вища школа», 1985.—232 с.

Рецензована книга В. Я. Борщевського — перший у республіці посібник з джерелознавства історії СРСР (радянського періоду). Виходячи з вимог загальної програми даного курсу, автор разом з тим приділяє значну увагу й конкретному матеріалу з джерелознавства історії Української РСР.

У короткому вступі розкриваються предмет і завдання джерелознавства. Автор наголошує на важливості самостійної творчої роботи студентів над історичними джерелами. Наприкінці кожного розділу для них наводяться теми розробок і стислі методичні вказівки щодо способів виконання рекомендованих завдань. Такого апарату інші подібні видання не мають.

В посібнику розглядаються переважно писемні джерела. Вони поділені автором на дві великі групи: нормативні та виконавські. До першої належать документи, що визначають і регулюють напрями суспільної діяльності людей, до другої — матеріали інформативного характеру, які відображають саму цю діяльність.

Серед багатьох методів джерелознавчого дослідження автор виділяє порівняльно-історичний. Цілком справедливо він підкреслює роль учення про інформацію, яке дає змогу істотно підвищити віддачу від джерел, дістати завдяки цьому додаткові відомості.

Велике місце в книзі відводиться розглядові творів В. І. Леніна як історичного джерела. Автор підкреслює, що діалектико-матеріалістичний підхід до історії на науковій основі всебічно розкриває внутрішні закономірності суспільного розвитку в усій їх різноманітності, суперечливості та єдності.

На основі найважливіших ленінських положень розглядаються такі важливі питання, як Жовтнева революція й соціалістичне будівництво, Ради і державне будівництво, національне питання, збройні сили Радянської країни, профспілковий, жіночий та молодіжний рухи. На жаль, автор не уникнув повторів: на с. 33 він знову повертається до розгляду творів В. І. Леніна як найважливішого джерела вивчення історії Великого Жовтня; двічі, на с. 12 і 33, зазначається, що Лютнева революція 1917 р. була першим етапом революції в Росії.

В. Я. Борщевський дає історіографічний огляд наукової літератури, яка спирається

на ленінські методологічні й методичні принципи. І тут порушені питання здебільшого збігаються з переліченими вище. Аналізується історична література про союз робітничого класу та селянства, Ради, профспілки, фабрично-заводські комітети, збройні сили пролетаріату, національне питання, липневі події, розгром корніловського заклоту, загальнонаціональну кризу.

Таким чином, у розглянутій частині посібника автор не обмежився джерелознавчим аналізом ленінської теоретичної спадщини, а й коротко охарактеризував найважливіші праці радянської історіографії Великого Жовтня.

Наступні розділи присвячуються окремим видам історичних джерел. Значна увага приділяється документам КПРС як багатогранному, комплексному історичному джерелу, що всебічно відображає організаторську, теоретичну, внутрішньо- й зовнішньополітичну діяльність партії.

Характеризуються також фундаментальні документальні видання партії, її програм, в тому числі й нова редакція третьої Програми КПРС, що особливо цінно. Аналізуються Статуті партії, прийняті на різних етапах її розвитку, а також матеріали партійних з'їздів та конференцій. Ці основоположні джерела, водночас багаті й фактичним матеріалом, займають центральне місце у вивченні методологічних, теоретичних питань історії СРСР.

Серед документів керівних органів партії В. Я. Борщевський слушно виділяє постанови Центрального Комітету з різних галузей життя, прийняті на певних етапах розвитку Радянської країни.

На конкретних прикладах автор переконливо показує величезне значення цих документів: вони відображають найважливіші віхи діяльності партії між з'їздами, боротьбу за здійснення рішень, прийнятих партійними форумами, планів соціалістичного будівництва. Зокрема, наголошується, що для дослідження сучасної історії особливо значення мають постанови останніх Пленумів ЦК КПРС.

Автор відносить до числа місцевих матеріалів республіканських, районних і первинних партійних організацій. Проте чомусь зовсім не згадуються обласні комітети, а в їх числі й ті, які входять до автономних радянських соціалістичних республік, а також крайові, окружні. Взагалі цей підрозділ книги побудований на обмеженому матеріалі переважно республіканських партійних організацій.

В книзі коротко розглядаються спільні постанови ЦК КПРС і Радянського уряду, які відображають керівну роль партії та спрямовані на втілення її накреслень у найважливіших галузях суспільного життя — плануванні, розвитку народного господарства, культурі, мистецтві тощо. Це особливо важливе джерело з історії СРСР.

Певна увага приділяється аналізу документів державних органів як комплексному джерелу, що розкриває всі сторони життя нашого суспільства. Законодавчі акти, відображаючи волю всього народу, юридично закріпили здобутки соціалістичної революції, утвердили правову основу Радянської держави. Автор розглядає декрети влади Рад як законодавчі акти, кожен з яких був покликаний розв'язувати певне питання, що безпосередньо ставилося на порядок денний соціалістичною революцією.

В книзі аналізуються радянські Конституції, починаючи з першої, прийнятої в 1918 р. Особливо докладна характеристика дана Конституції СРСР 1977 р. — Основному закону радянського суспільства на сучасному етапі.

Розглядаються також акти законодавчих і виконавчих органів — рішення з'їздів Рад (до 1936 р.), сесій Верховної Ради СРСР, документи ВЦВК (до 1936 р.), Президії Верховної Ради СРСР, постанови уряду, місцевих органів влади тощо. Оскільки видання призначене для викладачів і студентів вузів, автор значну увагу приділяє, зокрема, документальним матеріалам про народну освіту. Так, на с. 105—106 характеризуються «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту».

Важливе значення для історика мають різноманітні документи місцевих органів влади, спрямовані на перетворення у життя прийнятих законів. Вони відображають соціально-економічні особливості регіону, краю, області, району, а також спільне в історичних явищах, закономірності й тенденції історичного розвитку. Автор зауважує, що ці документи ще недостатньо використовуються дослідниками.

Новим у порівнянні з іншими посібниками з джерелознавства є розділ «Праці діячів Комуністичної партії та Радянської держави». Подані за тематичним принципом, вони важливі для вивчення історії радянського суспільства, оскільки подібно до партійних і державних документів мають методологічний характер і водночас містять великий фактичний матеріал з різних аспектів історії життя країни. Вони дають можливість належним чином оцінити ідейну спрямованість і фактичну сторону інших матеріалів. Автор розглядає праці Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, С. М. Кірова, М. І. Калініна, В. В. Куйбішева про В. І. Леніна. Питання про керівну роль партії, її зв'язки з масами, економіку, значення Рад у побудові соціалізму, утворення Союзу РСР, проблеми зовнішньої політики знайшли узагальнююче висвітлення у виступах Ф. Е. Дзержинського, Г. М. Кржижановського, Г. К. Орджонікідзе, Г. В. Чичеріна, А. А. Громіка та ін.

Як і в інших аналогічних посібниках, у рецензованій книзі велику увагу приділено матеріалам про планування народного господарства. Новою є спроба автора визначити періодизацію перспективного планування за якісними особливостями: довоєнні (1928 — 1941 рр.), післявоєнні (1946 — 1965 рр.), сучасні п'ятирічки (з 1966 р.). Однак, на наш погляд, третій етап слід

було б починати з 1959 р. — початку виконання семірічного плану 1959—1965 рр. (до речі, В. Я. Борщевський лише побіжно згадує про нього на с. 146). А тим часом цей план був покликаний повніше врахувати резерви зростання виробництва. Адже інтереси народного господарства вимагали більш інтенсивного використання досягнень науково-технічної революції, прискореного розвитку найпрогресивніших галузей економіки, залучення до господарського обороту шойно виявлених природних ресурсів, поліпшення розміщення продуктивних сил. Ці вимоги не знайшли повного відображення в завданнях шостої п'ятирічки. Отже, ще до завершення останніх двох її років партія й уряд визнали за доцільне розробити новий, семірічний народногосподарський план¹. Це, безумовно, було якісним зрушенням у перспективному плануванні.

Добре написані змістовні розділи про статистичні матеріали, періодичну пресу, мемуари. На значних фактичних даних автор розкриває специфіку цих джерел, їх значення в історичному дослідженні. Висловимо свої міркування з приводу деяких питань.

Автор вважає пресу історичним джерелом, до якого відносить газети, журнали, бюлетені й інші друковані видання, що виходять у певні строки. Однак розглядає тільки газетні публікації та їх жанри (інформацію, кореспонденцію, інтерв'ю, звіт, статтю, нарис, фейлетон, огляд преси, рецензію тощо). Журнальні ж матеріали до розгляду не залучаються, як і публікації партійних і державних документів, фотознімків. А проте преса — не просто багате історичне джерело. Це комплекс різноманітних джерел.

Окреме місце відведено спогадам. Автор розміщує їх за тематичними групами: про В. І. Леніна, Жовтневу революцію й громадянську війну, соціалістичне будівництво в 1921—1941 рр., Велику Вітчизняну війну (чомусь — у двох місяцях: на с. 190—196 і 211—217), післявоєнний період. В. Я. Борщевський цілком резонно вбачає особливу цінність спогадів не тільки в багатому фактичному матеріалі, а й у тому, що вони відображають дійсність яскраво, образно.

Рецензований посібник закінчується двома невеличкими розділами, присвяченими архівним матеріалам та кінофотофонодокументам. Звичайно джерелознавці в підручниках і посібниках обминали ці величезні зосередження історичних джерел, очевидно, через складність їх добору. Автор пішов правильним шляхом, сконцентрувавши увагу на загальній характеристиці цих джерел і методиці їх застосування. Корисним для читачів є наведення найважливішої літератури про радянські архіви та діловодство (с. 222). До цього невеличкого списку слід було додати ще й довідник «Державні архіви Української РСР» (К., 1972). Архівні матеріали діловодства розподіляються на три групи: організаційні (положення, ста-

¹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. — М., 1980, т. 5, кн. 2, с. 589—590.

тути, інструкції, правила), розпорядчі (постанови, розпорядження, накази, рішення), довідково-інформаційні (листи, доповіді, пояснювальні записки, довідки, протоколи, акти, звіти, стенограми, списки).

У розділі про кінофотофонодокументи підкреслюється їх велике значення для дослідника, оскільки вони наочно відтворюють дух часу, настрої людей, обстановку, в якій трудяться живуть і працюють. Щоправда, на с. 228 знаходимо нечітке формулювання. Автор пише: «Якщо кіно (документальні фільми) та фонодокументи мають свої тексти... їм не потребують розшифрування, то фотодокументи... необхідних текстів іноді не мають... потребують розшифрування...» Це не зовсім так. Справді, фо-

тознімки, що перебувають в особистому користуванні, пояснювальних текстів здебільшого не мають і можуть бути витлумачені лише їх власниками. Однак переважна більшість фотодокументів зберігається в архівах. Там вони, звичайно, мають пояснювальний текст про сюжет зйомки, вказівки на час фотографування, а іноді й на прізвище фотографа.

В цілому ж рецензована книга В. Я. Борщевського написана на належному ідейно-теоретичному та науковому рівні. Даючи певне уявлення про джерелознавство історії СРСР, вона доповнює й конкретизує наявні посібники з цього курсу.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

НЕЗДОЛАННА ЗБРОЯ

В. Ф. Надим'янов

Оружием правды:

Идейно-политическая работа партийных организаций и партизанских формирований среди населения западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны.—

Львов: Изд-во при Львов. ун-те изд.

объединения «Вища школа», 1985.—167 с.

Список літератури про безсмертний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні значно поповнився в дні святкування 40-річчя Великої Перемоги над фашизмом. До праць, що вийшли в цей період, належить і рецензована монографія В. Ф. Надим'янова.

В ній висвітлюється ідейно-політична робота партійних організацій і партизанських формувань серед населення західних областей України в роки Великої Вітчизняної війни. Як відомо, до її початку трудящі цього регіону трохи більше як півтора роки жили в умовах Радянської влади і тільки ставали на соціалістичний шлях. Однак сила ідейної зброї комуністів-підпільників і партизанів була різною і нездоланною. Аналізуючи її значення в умовах всенародної битви з фашизмом, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді «Безсмертний подвиг радянського народу» підкреслив: «У війні перемогли не тільки наша зброя, економіка і політичний лад. Це була перемога ідей, в ім'я яких здійснилась революція, боролися і вмирали радянські люди. Це була перемога нашої ідеології і моралі, які несуть високі принципи гуманізму і справедливості, над людиноненависницькою ідеологією фашизму»¹.

Праця В. Ф. Надим'янова важлива й актуальна не лише тому, що в ній висвітлюються ще мало вивчені сторінки історії,

а й тому, що дослідження даної проблеми сприяє викриттю злісних вигадок ідеологів антикомунізму, які всіляко спотворюють правду про суть фашистського окупаційного режиму на західноукраїнських землях, обілюють антинародну діяльність пособників фашистів — українських буржуазних націоналістів, замовчують мужню боротьбу трудящих краю проти ненависного ворога або применшують її масштаби, паплюжать учасників.

Незважаючи на те, що ряд принципів питань боротьби трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників досить ґрунтовно висвітлено В. О. Замлинським, М. В. Ковалем, М. Д. Ющенком та іншими істориками, спеціальної праці, присвяченої ідейно-політичній роботі серед населення цього регіону в зазначений період, поки що не було. На основі вивчення й глибокого аналізу літературних, архівних та інших матеріалів автор рецензованої книги здійснює цілісне дослідження змісту, форм і методів багатогранної ідейно-політичної роботи партійних організацій та партизанських формувань серед населення західних областей України у роки війни, показав їх масштабність і специфіку, взаємозв'язок ідеологічної і збройної боротьби.

Цінність книги полягає також у тому, що в ній на конкретних прикладах розвінчується фашистська ідеологія «нового порядку», її буржуазні й буржуазно-націоналістичні концепції, що ґрунтуються на грубому перекручуванні фактів і голій брехні. На широкому тлі загальної картини масового терору та пограбування окупованої території автор показує застосування на практиці людиноненависницьких ідей, спрямованих на духовне поневолення і фізичне винищення радянських людей. В праці підкреслюється, що окупанти, спекулюючи на пережитках буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології, на загальній культурній відсталості основної маси місцевого населення, спрямували на нього шквал антирадянщини та націоналістично-клерикальної облуди. Розпалювала ненависть до інших народів, заохочува-

¹ Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали.— К., 1985.— С. 15.

лися приватновласницькі інстинкти. Широко показана участь у духовному насильстві над населенням українських буржуазних націоналістів, ідеологія яких, по суті, являла собою різновид фашизму, антинародна діяльність уніатської та православної автокефальної церков. Важливі спостереження автора і над механізмом ворожої пропаганди, структурою її органів.

У дослідженні підкреслено, що Комуністична партія, будучи натхненником і організатором всенародної боротьби в тилу ворога стала й організатором ідейно-політичної роботи в масах, розкрито зміст відповідних партійних документів. Детально показано в книзі розгортання цієї роботи підпільними організаціями і партизанськими формуваннями, що створювалися й діяли в західних областях УРСР. Умови їх боротьби були надзвичайно складними, особливо на першому етапі війни, коли внаслідок раптовості нападу і швидкої окупації ряду областей там не вдалось заздалегідь вжити заходів до створення законспірованого підпілля та партизанських загонів. Становище ускладнювалось ще й тим, що на службу до загарбників пішли куркулі, реакційне духовенство, буржуазні націоналісти і разом з фашистами з перших днів окупації розпочали масовий терор проти комуністів, комсомольців та радянських активістів.

Автор показав ідейно-політичну роботу не лише тих підпільних організацій і партизанських формувань, що підтримували безпосередні зв'язки з «Великою землею», звідки одержували певну допомогу, а й тих, які внаслідок віддаленості лінії фронту та з ряду інших причин таких контактів не мали, а, керуючись у своїй діяльності загальними настановами партії, за велінням серця і з власної ініціативи очолили боротьбу проти окупантів. Йдеться насамперед про «Народну гвардію ім. І. Франка» та окремі підпільно-партизанські групи. Підпільники і партизани налагодили тісні зв'язки з місцевим населенням, що давало їм змогу проводити ефективну ідейно-політичну роботу по зриву ворожих воєнно-стратегічних, економічних та ідеологічних акцій, перешкоджати де-

портації молоді на каторгу до Німеччини і вербуванню її в дивізію СС «Галичина». Значна увага приділялась також попередженню каральних акцій проти населення, розкладу гітлерівських військ і націоналістичних формувань, правдивому інформуванню жителів міст і сіл про становище на фронті, що мало величезне значення для посилення антифашистської боротьби.

У монографії на конкретних прикладах переконливо показано, що наступальна ідейно-політична робота підпільників і партизанів не лише стала надійним бар'єром на шляху гітлерівської пропаганди, а й завдала нищівного удару по націоналістичній ідеології. Ворожі погляди виявили свою цілковиту неспроможність в історичному двобої проти великих ідей наукового комунізму. Як показав автор, переважна більшість населення західних областей України залишилася на позиціях Радянської влади.

Для повнішого розкриття теми авторові слід було піддати ґрунтовному аналізу всю літературу з досліджуваного ним питання, що вийшла останнім часом. Збагаченню праці новою інформацією про обстановку, в якій доводилося діяти радянським патріотам, сприяло б залучення матеріалів окупаційних газет. Слабо вивчив В. Ф. Надім'янов радянську пресу повоєнного періоду, де також міститься цікавий фактичний матеріал з теми. На якості праці не могло не позначитися й недостатнє використання архівних документів. Потребують чіткіших визначення й аргументації специфіка і труднощі у веденні комуністами ідейно-політичної роботи в західних областях України.

Та в цілому книга В. Ф. Надім'янова, сподіваємося, послужить важливою справою ідейно-політичного виховання трудящих, сприятиме виконанню завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС та червневим (1983 р.) Пленумом Центрального Комітету партії: послідовно і наполегливо викривати наших ідейних противників.

В. І. МАСЛОВСЬКИЙ (Львів),
В. Й. КОЗАК (Дрогобич)

СЛОВО ПРО СУВОРУ ПРАВДУ ВІЙНИ

*От Западного Буга до Вислы.
Очерки, воспоминания, документы
(Редкол.: Яремчук Д. А.,
Мельников И. С. (председатель),
Вербинский М. В. и др —*

Львов: Каменяр, 1985. — 247 с.

За сорок років, що минули після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, видано значну кількість мемуарної літератури. Своє слово про всенародний подвиг, мужність та героїзм радянських воїнів-визволителів сказали уславлені полководці і воєначальники, письменни-

ки та журналісти. Останнім часом почали з'являтися численні спогади рядових бійців, тих, хто провів місяці й роки в окопах, йшов на ворога у лавах атакуючих.

І хоча про події минулої війни, її героїв написано чимало книг, кожна нова праця з цієї тематики зустрічається з інтересом. Це — своєрідна згадка про те, що сказано ще далеко не все. Як не сумно, але зробити це виявляється дедалі складніше. Частіше дослідникам доводиться спиратися на архівні матеріали, бо живі свідки тих суворих, вогнених днів ідуть із життя.

Хочеться сказати добрі слова на адресу упорядників збірника нарисів, спогадів і документів «Від Західного Бугу до Вісли»,

надрукованого львівським видавництвом «Каменяр». Воно має чималий і цінний досвід видання подібного роду праць. У читачів викликали інтерес, наприклад, такі книги, як «Присяге Родины верны», «Год 1941. Юго-Западный фронт» та інші. Ці видання, розраховані на широке коло читачів, у тому числі і науковців, по-перше, мають пізнавальне значення, а, по-друге, можуть бути використані спеціалістами як історичне джерело при розробці багатьох цікавих проблем.

Рецензовану книгу важко назвати мемуарною у повному розумінні цього слова. Поряд з воєначальниками, безпосередніми учасниками боїв авторами нарисів є журналісти, наші сучасники, для яких тема Великої Вітчизняної війни стала близькою. Збірник, насичений офіційними документами, інформаціями фронтних газет, численними документальними фотографіями, допомагає відтворити панорамну картину битв, що розгорнулися на величезній території — від західних областей України, Білорусії до Польщі.

Назва рецензованої праці символічна. Нею упорядники неначе підкреслюють органічну, глибоку єдність завдань радянських військ — вигнати ворога з рідної землі та виконати свій інтернаціональний обов'язок і визволити країни Європи від гітлерівських загарбників. Отже, книга присвячена завершальному періоду Великої Вітчизняної війни, великій визвольній місії Збройних Сил СРСР. В центрі її дві відомі операції минулої війни — Львівсько-Сандомирська та Люблін-Брестська.

У рецензованому виданні наведено чимало переконливих прикладів стійкості, масового героїзму й хоробрості радянських воїнів — представників різних національностей. Ось, наприклад, про що свого часу повідомила газетна інформація тих днів «У відважних сутичках»: «У ранці двадцятого липня відділення Євстигнеєва підійшло до Західного Бугу. Вода кипіла від вибухів. Євстигнеєв кинувся пливати. За ним — інші... Через силу рухаються двоє. Поранені? Олександр бере у них зброю — тепер їм плисти легше. Кров ллється на обличчя Єфимова. «Тримайся, Іване! — Євстигнеєв підтримав пораненого, взяв на себе і його зброю. — Треба плисти!». За подвиг, який він здійснив під час форсування Західного Бугу, Олександр Дмитрович Євстигнеєву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Такі приклади, які розповідають про високий моральний дух бійців і командирів, розуміння ними величчя своєї визвольної місії, можна зустріти на кожній сторінці рецензованого видання. Правдиво описуючи події, автори та упорядники цілком правильно виділяють авангардну роль комуністів, армійських політорганів, які докладали величезних зусиль, щоб вихувати бійців у дусі патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, ненависті до фашистських загарбників.

Нарисні спогади воєначальників, які у той час займали командні пости в армії, вводять читачів в обстановку, що склалася в той чи інший момент війни. Безумовно, вони допоможуть масштабно оцінювати по-

дії на різних ділянках фронту. На наш погляд, творчою вдачею упорядників книги є те, що їх розповіді доповнюються, розшифровуються спогадами інших учасників цих подій — рядових бійців та командирів.

Хочеться виділити й таку деталь — правдивість, реалізм рецензованої книги. Це важливо зробити тому, що подекуди в окремих працях, нарисах, написаних журналістами і присвячених фронтовикам, їх герої — солдати чи молодші командири — оперують у масштабах дій полків, дивізій. Характерний недолік таких праць полягає в тому, що в них занадто легко знищується жива сила та бойова техніка ворога. Сувора правда війни в тому, що кожну перемогу радянські воїни добували дорогою ціною, адже їм протистояв сильний та жорстокий ворог. Тому не має ніякої потреби применшувати силу, яку зміг подолати наш народ. Авторі переважно більшої частини нарисів, вміщених у рецензованому виданні, уникнули цих недоліків. На сторінках праці бракує місця примітивізації, применшенню реальної сили противника. Авторі показують, що радянські бійці мали справу з досвідченим, до зубів озброєним ворогом, який бився вперто і вміло, навіть відчайдушно, відчуваючи майбутню кару. У виданні є чимало бойових епізодів, які красномовно розповідають про це.

Відверто кажучи, ми певною мірою (якщо так можна висловитися) розпечені великою кількістю прикладів героїзму. Нерідко молоді люди звично розглядають бойові нагороди фронтовиків. Але час бере своє: зменшується число їх. Тому кожна книга, в якій назавжди закарбовано їхні спогади, — неоціненна для нинішнього покоління, онуків та правнуків. Як важливо зробити, щоб майбутні покоління змогли прочитати про подвиги своїх пращурів і пишатися ними.

Слід сказати і про те, що рецензована книга чить не лише стійкості, мужності, відданості Батьківщині, а й військовій мудрості, кмітливості, вмінню воювати не кількістю, а розумом. Нехай нині інші засоби ведення бойових дій, але досвід минулого, здатність радянських бійців і командирів не лише йти в наступ, а й вижити, пристосуватися до суворих умов похідно-бойового життя і перемогти всі складності — це спадщина, яку слід оберігати й постійно вивчати.

На жаль, авторам рецензованої праці в ряді випадків не вдалося уникнути фактичних помилок. Так, навряд чи доцільно без будь-яких застережень твердити, що Львівсько-Сандомирська операція була «найбільшою битвою літа 1944 року» (с. 13). До числа таких операцій можна, скоріше, віднести Білоруську наступальну операцію (23 червня — 29 серпня), в якій взяли участь війська чотирьох фронтів. У книзі наведено невірне число (12) радянських медальних сестер, нагороджених медаллю Міжнародного комітету товариства Червоного Хреста Флоренс Найтінгейл. Насправді цю почесну відзнаку одержали 17 наших співвітчизниць (В. С. Мурманцева.

Советские женщины в Великой Отечественной войне.— М., 1974, с. 270—271).

Спогади ветеранів-фронтовиків написано нехитро, лаконічно. Інколи відчувається невідробна солдатська говірка. Мова цих розповідей, як і годиться, лаконічна. Інколи, звичайно, відчувається й недоречності, які слід було б відредагувати. Наприклад, фразу «вогненна черга відтяла частину площини винищувача, а другий «мессер» потрапив у кабінку...» Напевно, автор і редактор мали на увазі кулеметну чергу, яку випустив «мессершмітт». Можна зробити авторам ще один закид. На жаль, мало хто з них простежив дальшу долю своїх героїв, розповів про їх післявоєнну біографію, що завжди цікавить читачів. Таких нарисів у книзі замало.

НАРОДНІ МЕСНИКИ — «ЦЕНТРУ»

Г. П. Мищенко, Г. П. Мигрин

Задача особой важности

(Партизанская разведка. 1941—1945 гг.).

Киев: Издательское объединение «Вища школа», 1985.—206 с.

Нещодавно українська радянська історіографія Великої Вітчизняної війни поповнилася працею, присвяченою важливий як у науковому, так і у виховному відношеннях проблемі — розвідувальній діяльності партизанів і підпільників у тилу німецько-фашистських загарбників.

У рецензованій монографії висвітлено широке коло питань, яких дослідники раніше торкалися лише побіжно. Це насамперед роль розвідувальних органів у збиранні інформації про дислокацію та наміри ворожих військ, що було надзвичайно важливим при плануванні й здійсненні командуванням Червоної Армії тактичних і стратегічних операцій.

У книзі дано оцінку масштабів і значення розвідувальної діяльності радянських партизанських загонів і з'єднань, а також розвідувально-диверсійних груп на Україні і у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Розв'язання такого складного завдання стало можливим завдяки широкому використанню авторами численних документів і матеріалів, що зберігаються у фондах центральних та місцевих архівів, а також опублікованих у багатьох документальних збірниках.

Дослідники розкривають об'єктивну необхідність організації партизанської розвідки, завдання, які перед нею ставилися, процес її становлення. У праці цілком слушно наголошується, що саме завдяки керівництву партійних організацій було вироблено струнку структуру розвідувальних органів, підготовлено висококваліфіковані кадри.

Як відомо, готуючись до нападу на нашу країну, військово-політичне керівництво фашистської Німеччини велику увагу при-

діляло розгортанню діяльності розвідувальних і контррозвідувальних органів, які мали полегшувати наступ гітлерівських армій. Для цього окупанти створили розгалужену мережу органів ведення таємної війни. Автори рецензованої монографії на основі вивчення раніше невідомих матеріалів висвітлили методи і засоби, з допомогою яких фашистські розвідувальні і контррозвідувальні центри здійснювали чорні справи на радянській землі. Однак, на наш погляд, необхідно було б детальніше розповісти про використання гітлерівськими спецслужбами у диверсійній діяльності українських буржуазних націоналістів.

У монографії докладно розглядаються невідкладні заходи, вжиті Комуністичною партією для забезпечення охорони інтересів Радянської держави, для знешкодження фашистської агентури. Автори наводять багато цікавих фактів, які свідчать, що переважна більшість запланованих окупантами диверсій, провокацій, шпигунських акцій зазнали краху завдяки пильності партизанів, підпільників, їхніх контррозвідувальних органів. Ці матеріали переконливо спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів, які силкуються довести, нібито в перші місяці війни на території нашої країни фашистські війська, в тому числі їх розвідувальні органи, не зустріли ніякого опору з боку місцевого населення. Як свідчать наведені у книзі факти, вже в період оборонних боїв, що їх вели радянські війська на території України, дані про дислокацію ворожих частин, їх переміщення, плани наступу, зібрані з допомогою населення, повідомляли командуванню Червоної Армії сотні партизанських загонів, підпільних організацій і груп, спеціальних розвідувально-диверсійних груп.

На значному фактичному матеріалі в праці розкривається діяльність Комуністичної партії, спрямована на централізацію керівництва партизанською розвідкою, показано, як у винятково складних умовах першого періоду війни партія активно роз-

А. А. РОГАЧ (Київ)

робляла і вдосконалювала форми керівництва боротьбою народних месників, зокрема їх розвідувальну діяльність. Автори підкреслюють, що коли наприкінці травня 1942 р. за рішенням Державного Комітету Оборони було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) і його военно-оперативний орган — Український штаб партизанського руху (УШПР), це сприяло налагодженню ефективнішої взаємодії партизанів і підпільників з штабами військ Червоної Армії. На жаль, у книзі недостатню увагу приділено розвідувальній діяльності штабів партизанського руху, створених при військових радах фронтів.

Автори докладно розповідають про збирання партизанами, підпільниками, місцевим населенням даних, необхідних для успішного проведення операцій радянських військ по визволенню України від гітлерівських загарбників. У цей період зміцніла і набула нових рис взаємодія народних месників з командуванням Червоної Армії, що сталося в результаті втілення в життя заходів партійних органів щодо активізації боротьби партизанів і підпільників, а, отже, і їх розвідувальної діяльності. Зокрема, велику роль в цьому відіграла постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. «Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні», в якій містилися вимоги щодо вдосконалення партизанської розвідки.

Значне місце в праці приділено висвітленню підривної діяльності гітлерівської розвідки на тимчасово окупованій території і на цьому фоні показано, як партизани і підпільники в складних умовах успішно протидіяли ворогові, особливо в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, з числа яких гітлерівці готували своїх агентів, шпигунів і диверсантів.

Певний пізнавальний інтерес становлять сторінки, де розповідається про розвіду-

вальну діяльність загонів, груп, окремих розвідників, що засилялися у ворожий тил. Використавши значний архівний матеріал, автори ґрунтовно висвітлили роботу органів державної безпеки, що допомагали партизанам і підпільникам вести розвідку, збирати необхідні для командування Червоної Армії дані.

Висвітлення авторами рецензованого дослідження питання про інтернаціональну допомогу, подану ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У в розвитку партизанського руху на території поневолених фашистами країн Центральної і Південно-Східної Європи, заслуговують на особливу увагу, оскільки ця тема досліджена ще недостатньо. В книзі ґрунтовно розкривається роль партизанської розвідки в налагодженні зв'язків і координації дій радянських народних месників з учасниками руху Опору, показано приклади їх бойової співдружності у боротьбі проти фашизму. В праці названо десятки прізвищ учасників подій, частина з яких до цього часу була невідома широкому колу читачів.

В цілому позитивно оцінюючи монографію Г. П. Міщенко і Г. П. Мігіна, яка написана на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні, необхідно висловити деякі зауваження і побажання. На наш погляд, доцільно було б окремо висвітлити діяльність партизанів і підпільників по добуванню розвідувальної інформації про ворога. Адже вони діяли в різних умовах, отже, методи, форми і засоби збирання розвідданих були у них неоднаковими. Більше уваги слід було приділити допомозі партизанам з боку населення, що проживало на тимчасово окупованій території.

Однак висловлені зауваження не применшують цінність рецензованої праці, яка приверне увагу не лише науковців, пропагандистів, а й широкого кола читачів.

В. І. КУЧЕР (Київ)

ВІЙСЬКОВА ПРЕСА БІЛЬШОВИКІВ У БОРЬБІ ЗА АРМІЮ І ФЛОТ У ТРЬОХ РЕВОЛЮЦІЯХ

В а к о л о к В. С.

*Большевистская военная печать
в борьбе за солдатские массы
в трех российских революциях*

*К.: Главное издательство издательского
объединения «Вища школа», 1984.— 183 с.*

За останні роки створено чимало історико-партійних праць, в яких висвітлюються різні аспекти боротьби більшовиків за залучення армії і флоту на свій бік. Поява кожного нового дослідження з цієї багатопланої і складної тематики, безумовно, викликає певний інтерес учених. Не становить винятку і рецензована монографія. І це не дивно, адже й донині історична література з цієї про-

блеми представлена лише окремими статтями або нарисами.

У вступі йдеться про актуальність розробки проблеми. На жаль, автор не вказує мету й основне завдання свого дослідження.

Дослідник викладає сутність лєнінських ідей про значення армії у боротьбі за повалення самодержавно-поміщицького ладу, визначає партійну належність військових видань, зокрема газет. Використавши фактичний матеріал, він розповів про те, як створювалася більшовицька армійська преса, її вплив на маси в період революції 1905—1907 рр. У газетах «Голос солдата» (Київ), «Солдатская газета» (Москва), «Голос солдата» (Рига), «Голос солдата» (Тамбов), «Солдат» (Севастополь) та інших висвітлювалося соціальне й політичне становище солдатів, робітників та селян. Ці та інші більшовицькі видання виховували в них

розуміння спільності їх класових інтересів, писали про те, що пролетаріат є не лише гегемоном революції, а й керівником, її головною силою.

Під впливом усної та друкованої пропаганди більшовиків солдатські й матроські маси поступово прозрівали. Зростала їх революційність. Про це свідчить, зокрема, повстання на броненосці «Князь Потемкин-Таврический», на навчальному судні «Прут» у Севастополі, заворушення у дисциплінарних батальйонах (Херсон і Бобруйськ), в 224-му Борисівському резервному батальйоні у першій половині 1905 р. тощо.

В монографії показано зміни в соціальному складі учасників аналогічних заворушень, що мали місце в 1906 р. (у порівнянні з 1905 р.), зокрема, наведено узагальнюючі дані про те, що в 1906 р. відбулося 116 солдатських і матроських виступів, у тому числі 32 збройних (с. 53). У той час в країні виходило 40 підпільних військових газет, тираж яких становив майже 100 тис. примірників.

Агітаційно-пропагандистська та організаційна робота більшовиків у масах сприяла тому, що до революційного руху у період 1905—1907 рр. було залучено майже 18 тис. солдатів і матросів (с. 62).

У монографії йдеться також про діяльність більшовицької преси по згуртуванню солдатів і матросів на боротьбу проти самодержавства в умовах нового революційного піднесення та першої світової війни. Автор показує, що в роки наступу реакції особлива увага приділялась оперативним матеріалам — більшовицьким листівкам.

В роки нового революційного піднесення військова преса більшовиків розгорнула активну антимілітаристську пропаганду. Кількість їх видань в країні постійно зростала; в 1910 р. їх було тільки 5, в 1911—6, а в 1912, 1913 і першій половині 1914 р.—10 (с. 70).

Ця агітаційно-масова робота партії напередодні першої світової війни мала велике значення, оскільки вона значною мірою підготувала солдатські й матроські маси до боротьби за перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Важливо зазначити, що більшовицькі організації країни з кінця липня 1914 по 1 березня 1917 рр. надрукували понад 660 різних листівок загальним тиражем близько 2 млн. примірників. Вони видавалися в 80 містах Росії і розповсюджувалися не менш як у 100 населених пунктах (с. 74).

Автор також проаналізував титанічну роботу В. І. Леніна, партії по керівництву військовою пресою, розглянув роль останньої в процесі більшовизації солдатів і матросів у період двовладдя. Він приділяє увагу й трудношам, що мали місце в той час. Наприклад, фронт і тил заповнили видання буржуазних партій. Лише меншовики та есері друкували 10 газет, есеро-меншовицьким арміїським комітетам було передано 150 штабних газет. Щоб нейтралізувати їх вплив на

солдатські маси, члени РСДРП (б) значно активізували політико-виховну роботу серед них. Важливу роль у цій справі, як і раніше, відіграли «Солдатская правда», матроська «Волна», «Окопная правда». У книзі наведено цікаві матеріали про їх періодичність і тираж, уточнено кількість листів, які щоденно надходили, наприклад, до редакції «Солдатской правды». Раніше вважалося, що їх вона одержувала 200—600, а за новими даними — 650 (с. 94).

Активна участь солдатів і матросів у роботі газет робила їх повідомлення достовірними, а видання — популярними. Використані автором документи переконують у тому, що військова преса успішно виконувала роль колективного пропагандиста, агітатора та організатора.

Значну увагу в книзі приділено й питанню про її роль у боротьбі за армію і флот у період мирного розвитку революції, за їх демократизацію. Наводяться узагальнюючі дані зокрема про кількість військових комітетів (50 тис.), в роботі яких взяли участь майже 300 тис. чол.

У монографії показано, як втілювалися в життя лозунги партії «Вся влада Радам!» та «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!» Робота більшовиків серед солдатів і матросів сприяла кількісному та якісному зростанню військових організацій, розширенню й зміцненню впливу партії в армії та на флоті. Про це свідчать такі факти: в червні 1917 р. в лавах Петроградської «воєнки» було майже 6 тис. чол., московської — майже 2 тис. У липні лише в 12-й армії налічувалося понад 3,5 членів РСДРП(б) (с. 118, 119).

Певну увагу в рецензованій монографії приділено дискусійним питанням, а також матеріалам, які дають можливість по-новому витлумачити чи оцінити ті чи інші явища, факти, події, зробити деякі поправки та уточнення. Це, наприклад, стосується загальної кількості примірників газети «Голос солдата» Московської військової організації (с. 20), партійної належності катеринославської газети «Жизнь солдата» (с. 29), числа ленінських статей, опублікованих на сторінках арміїських центральних газет (с. 155) та ін.

У заключному розділі книги дослідник проаналізував роль більшовицької військової преси у підготовці солдатських і матроських мас до збройного повстання, боротьбі проти наступу контрреволюційних сил після липневих подій 1917 р. Було налагоджено випуск військових газет, які якийсь час не виходили. Деякі з них змінили назви: наприклад, замість «Солдатской правды» почала друкуватися газета «Рабочий и солдат», а «Окопной правды» — «Окопный набат». В них публікувалися ленінські статті, резолюції мітингів та зборів робітників і солдатів, які підтримували політику РСДРП(б) і критикували меншовиків та есерів.

У монографії знайшла своє відобра-

ження й діяльність армійської преси по викриттю контрреволюційної політики Тимчасового уряду та буржуазних партій, які намагалися розколоти солдатські й матроські маси, применшити їх революційний запал. Велике значення в справі її дальшої активізації, піднесенні революціонізуючої ролі мали рішення VI з'їзду РСДРП(б). Військові газети широко пропагували його матеріали, готували армію і флот до боротьби за перемогу збройного повстання.

Відмічаючи позитивні особливості рецензованої монографії, слід вказати й на деякі недоліки та упущення. У книзі відсутній історіографічний огляд літератури, а анотовані дані щодо восьми праць не дають можливості з'ясувати, що ж зроблено попередниками автора — дослідниками даної проблеми — в цілому, а також, що необхідно зробити в майбутньому.

Питання про дієвість більшовицької військової преси не можна розглядати осторонь ідеологічної боротьби самодержавства з революційним рухом. Однак цю проблему автор розглядає побіжно. Між тим історична література містить достатньо фактів про те, як царизм намагався отруїти свідомість солдатів і матросів, розповсюджуючи в армії різноманітні урядові й буржуазні газети, книги, брошури та листівки релігійного змісту. Наприклад, лише в грудні 1914 р. в усі частини Південно-Західного фронту 2—3 рази на тиждень відправлялося до 10 тис. примірників газет¹. Святоандріївське братство Оде-

си за ліворота роки війни надіслало до армії 328 496 листівок, брошур та книг,² а священник лише однієї госпітальної церкви Києва роздав солдатам 13 760 листівок та 1000 брошур релігійного змісту.³

Варто було б також показати, як уряд намагався запобігти розповсюдженню більшовицьких військових газет серед солдатів і матросів в 1914—1917 рр. Доцільно було б умістити в книзі їх хронологічний показчик. Залишилися поза увагою автора такі видання, як «Солдатская мысль» (Одесса), «Воин свободной России» (Київ), «Известия Совета солдатских депутатов Екатеринославского гарнизона» и «Голос солдата» (Катеринослав), «Известия Черновицкого гарнизонного Совета военных депутатов» (Чернівці) та інші, що виходили в 1917 р.

Автор монографії вважає, що РСДРП свій стратегічний план, мета якого — знищення царизму й встановлення демократичної республіки, розробила лише в 1905 р. (с. 64). Насправді це було зроблено ще в 1903 р. на II з'їзді РСДРП.

В цілому рецензована праця, незважаючи на ряд недоліків, надасть дальшого поштовху вченим у дослідженні маловивчених питань історії більшовицької військової преси дожовтневого періоду.

В. Д. СУСОРОВ (Херсон)

² Див.: Гаркавенко Д. А. Партия, армия и флот в Февральской революции.— М., 1972, с. 64.

³ Див.: Там же.

¹ Див.: Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903—1917. — М., 1974, с. 179.

ПРОПАГАНДА ГЕРОЇЧНИХ ТРАДИЦІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ФЕОДОСІЙСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

У травні 1986 р. минуло 175 років з часу заснування Феодосійського краєзнавчого музею. Він був відкритий 13 (26) травня 1811 р. градоначальником м. Феодосії С. М. Броневським. У роки Великої Вітчизняної війни музей зазнав великої шкоди. Одразу ж після визволення міста від німецько-фашистських окупантів розпочалися роботи по його відбудові. У вересні 1945 р. музей прийняв своїх перших відвідувачів. Нині у ньому діє три відділи: природи, дореволюційного минулого та історії радянського суспільства, експозиції якого розповідають про громадянську війну, відбудовний період, Велику Вітчизняну війну та післявоєнний період.

Увагу відвідувачів привертає розділ Великої Вітчизняної війни, в якому багато місця відведено Керченсько-Феодосійській десантній операції. Схеми, фотографії, документи, газети фронтових років та інші експонати знайомлять відвідувачів з героїчними діями радянських військ, які висадилися в Феодосії. Матеріали свідчать, що 28 грудня 1941 р. з Новоросійська вийшов загін кораблів під командуванням капітана 1-го рангу М. Є. Басистого. На крейсерах «Красный Кавказ» і «Красный Крым», есмінцях «Шаумян» і «Незаможник» і «Железняков», на транспорті «Кубань» знаходився передовий загін десанту. На стенді вміщені фотографії командуючого 44-ю армією генерал-майора О. М. Первушина, члена Військової ради армії бригадного комісара О. Г. Комісарова, який загинув під час висадки десанту в Феодосії, командуючого Чорноморським флотом віце-адмірала Ф. С. Октябрського, командуючого ескадрою контр-адмірала Л. А. Владимирського, члена Військової ради флоту І. І. Азарова. На інших фотографіях відображена підготовка десантників до переходу через море та висадка їх на берег. Увагу глядачів привертає макет крейсера «Красный Кавказ», фотознімки його особового складу. На них — командир корабля капітан 2-го рангу О. М. Гушнін, батальйонний комісар Г. І. Щербак, командири дивізіонів і бойових частин, старшини та матроси.

Подібних прикладів можна навести багато. Музей постійно поповнюється новими документами. Лише у першому півріччі 1984 р. у його фонди надійшло від феодосійців — учасників Великої Вітчизняної війни 84 експонати.

Наукові працівники музею часто звертаються за допомогою у Центральний державний архів Радянської Армії, Центральний архів Міністерства оборони, Центральний військово-морський архів, у музеї краї-

ни й області. Зокрема, велику допомогу їм у пошуках нових документів подають ветерани війни та музеї м. Києва. Активно працює створена при музеї секція ветеранів громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Тут встановлено чергування ветеранів, які виступають перед відвідувачами, відповідають на їх запитання.

Музей проводить велику роботу по вихованню трудящих, особливо молоді на бойових традиціях радянського народу, його Збройних Сил. Так, його працівники допомагають школам і технікумам у створенні кімнат та кутків бойової слави, дають їм методичні розробки. Відповідно до шкільних програм у музеї проводяться тематичні екскурсії. Під час цих екскурсій наукові працівники й ветерани Великої Вітчизняної війни розповідають учням про героїчні подвиги, здійснені нашими воїнами на кримській землі в боротьбі з фашистськими загарбниками.

З великим інтересом, наприклад, молодь слухає розповідь про героя-партизана Вітю Коробкова. В роки окупації фашистами Феодосії його батько працював у друкарні складачем, був зв'язаний з партизанами. Він друкував бланки перелусток окупаційних органів для партизанів і підпільників, антифашистські листівки. Вітя допомагав йому, зокрема, розклеював листівки, дізнавався за завданням партизанів про розташування військових частин, штабів і складів. У березні 1943 р. батько і син пішли у партизани. Вітя став розвідником. У лютому 1944 р. їм було дане завдання — пробратися в Феодосію, щоб одержати дані про противника. Під час виконання цього завдання вони потрапили в гестапо. Їх довго допитували, а потім розстріляли. Останніми словами Віктора Коробкова були: «Передайте мамі, що я загинув за Батьківщину, я нікого не видав!» Його ім'я занесено в книгу Пошани Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна. В 1959 р. в Феодосії Віктору Коробкову був відкритий бронзовий пам'ятник. Його ім'я носить школа № 4, в якій він навчався. В Будинку піонерів Феодосії створено кімнату-музей Віті Коробкова.

Форми військово-патріотичного виховання молоді, пропаганди славних бойових традицій у музеї різноманітні: пересувні виставки, проведення уроків мужності, читання лекцій біля пам'ятників, присвячених героям і важливим подіям, наукові конференції, тематичні вечори, вечори спогадів, на яких виступають ветерани війни та ін.

В. П. ВОРОБИОВ (Москва)

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

27 грудня 1985 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. В його роботі взяли участь члени Ради та її секцій, завідуючі опорними кафедрами вузівських центрів УРСР, завідуючі кафедрами історії КПРС вищих учбових закладів Києва, відповідальні працівники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

З доповіддю «Про виконання координаційних планів науково-дослідницької роботи в XI-ій п'ятирічці і підготовці республіканського плану на нове п'ятиріччя в світлі рішень жовтневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС» виступив заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф. І. Ф. Курас. Він проаналізував підсумки виконання республіканських планів, відзначив певну роботу, проведеною Радою по здійсненню і вдосконаленню науково-методичного контролю за ходом їх реалізації, викрив недоліки в діяльності окремих опорних кафедр, що привело до невиконання в строк робіт.

Доповідач зупинився на основних стратегічних напрямках дальшого творчого розвитку історико-партійної науки і вдосконалення системи її координації в республіці в дванадцятій п'ятирічці, що випливають з нової редакції Програми партії і змін у Статуті КПРС, а також Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. В зв'язку з цим було розглянуто праці, які ввійшли в проект плану найважливіших наукових досліджень у наступному п'ятиріччі, обгрунтовано його структуру і проблематику. Особлива увага була звернута на основні заходи Ради, спрямовані на поліпшення плану, визначено завдання Інституту історії партії і ВПШ при ЦК Компартії України, опорних кафедр по доопрацюванню плану. І. Ф. Курас відзначив, що необхідно зосередити увагу не тільки на своєчасному виконанні запланованих праць, але й добиватися високого ідейно-теоретичного і наукового їх рівня.

В обговоренні взяли участь ректор ВПШ при ЦК Компартії України, канд. екон. наук, проф. І. П. Грущенко, зав. кафедрою партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф. В. М. Орлов, голова наукової секції при науково-технічній Раді Мінвузу УРСР, д-р істор. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка, зав. кафедрою історії КПРС ІПК при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун; завідуючі опорних кафедр історії КПРС вузівських центрів республіки: доктори істор. наук, професори В. П. Шевчук (Київський держуніверситет), А. М. Черненко (Дніпропетровський держуніверситет), М. М. Якупов (Одеський держуніверситет).

Виступаючі поділилися досвідом роботи координуючих органів на місцях по виконанню республіканських планів, висловили ряд рекомендацій щодо поліпшення роботи опорних кафедр. Йшлося про те, щоб створити проблемні ради шляхом формування колективів і шкіл, які б спеціалізувалися в певних напрямках наукових досліджень. Це, відзначали виступаючі, допоможе більш чітко визначити наукове обличчя регіонів, мобілізує зусилля вчених колективів до творчого розв'язання ключових і актуальних проблем, значно підвищить якість наукової продукції. Вони акцентували увагу на питанні виховання молодих дослідників у галузі історії партії. З метою більш широкого їх спілкування вказували на необхідність організації Радою республіканських та регіональних науково-теоретичних конференцій, як одних із важливих факторів активізації науково-дослідної роботи в республіці.

Висновки роботи Пленуму зробив голова Республіканської ради, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Він зупинився на недоліках, які мають місце в роботі Ради: послаблення координуючих функцій опорних кафедр історії КПРС, зниження вимог авторів до матеріалів, які вони подають на затвердження тем монографічних та дисертаційних досліджень. Останнім часом частіше доводиться членам Президії і її секцій, відзначив В. І. Юрчук, констатувати той факт, що мають місце нечіткість формулювань обраних проблем.

Дальше він зупинився на розкритті резервів, реалізація яких дозволить значно поліпшити науково-дослідницьку роботу в республіці. Особливе місце в цій справі належить проекту республіканського координаційного плану на дванадцяті п'ятиріччю, зокрема, формулюванню його остаточної структури, визначенню актуальної тематики, які ставить для розв'язання перед історико-партійною наукою партія в документах жовтневого і жовтневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС.

Пленум зобов'язав Координаційну раду, опорні кафедри історії КПРС вузівських центрів республіки на своїх засіданнях обговорити підсумки роботи за одинадцять п'ятиріччю, приділити особливу увагу упуцямням і недолікам, проаналізувати причини невиконання планових завдань, накреслити заходи по їх усуненню. Всім цим колективам необхідно взяти активну участь по доопрацюванню плану найважливіших наукових досліджень на 1986—1990 рр. у відповідності з настановами XXVII з'їзду КПРС.

У рішенні Пленуму особлива увага була звернута на наукову обгрунтованість проблематики, реальність строків виконання планових робіт, оптимальне охоплення історико-партійною проблематикою всіх періодів і досліджуваних проблем, формування дієздатних авторських колективів, за-

безпечення високого ідейно-теоретичного і наукового рівня досліджень.

Пленум доручив опорним кафедрам вжити необхідні заходи щодо подання в Координаційну раду матеріалів для затвердження тем монографічних і дисертаційних тем, які запропоновано включити в республіканський план наукових досліджень на нову п'ятирічку. Він також доручив секціям Ради на протязі січня-лютого 1986 р. завершити розробку примірної тематики основних напрямів наукових досліджень в республіці в галузі історії КПРС і партійного

будівництва і винести її на обговорення Президії у квітні 1986 р. На засіданні були накреслені заходи щодо поліпшення контролю Радою за здійсненням виконання плану науково-дослідної роботи.

Пленум Республіканської координаційної ради висловив впевненість у тому, що історики партії республіки докладають усіх зусиль, щоб успішно виконати плани науково-дослідницької роботи в дванадцятій п'ятирічці.

Д. С. ПЛОХА (Київ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О. О. ВОСКРЕСЕНСЬКОГО У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 90-РІЧЧЯМ

4 лютого 1986 р. на засіданні Вченої ради Харківського ордена Трудового Червоного Прапора та ордена Дружби народів державного університету ім. О. М. Горького відбулося вшанування консультанта кафедри історії КПРС професора Олександра Олександровича Воскресенського з нагоди 90-річчя з дня його народження та 70-річчя трудової діяльності.

У вступному слові ректор університету д-р фіз.-мат. наук, проф. І. Є. Тарапов сердечно поздоровив ювіляра від усього колективу і побажав йому доброго здоров'я, успіхів у науковій та педагогічній роботі.

З життєвим шляхом ювіляра ознайомив присутніх в. о. зав. кафедрою історії КПРС ХДУ канд. іст. наук, доц. О. М. Карпов. Він охарактеризував О. О. Воскресенського як вченого, педагога, активного громадського діяча. Наукова та педагогічна діяльність Олександра Олександровича багатогранна. Він — автор більш як 80 праць з різноманітних питань історії Комуністичної партії Радянського Союзу, в тому числі двох монографій, 76 наукових і науково-популярних статей, численних брошур, нарисів тощо. Крім того, під його редакцією вийшли у світ 6 монографій та 30 томів учених записок ХДУ. Одна з монографій О. О. Воскресенського присвячена революційній боротьбі робітників Харківського паровозобудівного заводу, де в роки громадянської війни він був політкомісаром.

Від партійного комітету університету ювіляра привітав секретар парткому канд. фіз.-мат. наук доц. В. І. Кібець, який відзначив, що неодноразово комуністи обирали Олександра Олександровича членом міського комітету партії, секретарем і членом парткому університету. Доповідач нагадав присутнім, що в 1953—1954 рр. О. О. Воскресенський працював радником

у ЦК ПОРП, і багато років був незмінним головою міського товариства радянсько-польської дружби.

Від комсомольців університету виступив секретар комітету комсомолу В. Б. Коробейников, який повідомив, що Олександра Олександровича зараховано почесним бійцем до студентського будівельного загону «Комунар».

Голова Ради ветеранів університету генерал у відставці М. І. Доброльотов розповів про бойовий шлях ювіляра — ветерана Ленінської партії, учасника першої світової, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, про те, що його нагороджено орденом Червоного Прапора, бойовими медалями, а за сумлінну працю і підготовку висококваліфікованих спеціалістів — орденами «Знак пошани» і Трудового Червоного Прапора, а також Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

О. О. Воскресенського привітали зав. кафедрами суспільних наук і декани факультетів університету, а також представники колективів кафедр історії КПРС багатьох вузів Харкова. Промовці відзначали, що десятки випускників кафедри історії КПРС університету з гордістю називають себе учнями і вихованцями О. О. Воскресенського. Серед них багато партійних і радянських працівників. Олександр Олександрович підготував близько 50 кандидатів наук, деякі з них вже здобули докторський ступінь.

На адресу ювіляра надійшли поздоровлення від багатьох навчальних закладів і установ нашої республіки і всієї країни. Ректор університету д-р фіз.-мат. наук, проф. І. Є. Тарапов вручив ювіляру орден Вітчизняної війни I ступеня.

В. О. КОРНІЛОВА (Харків),
В. О. КОВАЛЬОВ (Харків)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК І. І. КОЛОМІЙЧЕНКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 70-РІЧЧЯМ

4 березня 1986 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулося вшанування д-ра іст. наук Івана Івановича Коломійченка з нагоди 70-річчя з дня народження та 55-річчя трудової діяльності.

Відкриваючи засідання, директор Інституту член-кор. АН УРСР В. І. Юрчук від імені дирекції, партійної організації, всього колективу інституту сердечно привітав ювіляра. Про життєвий шлях, наукову і громадсько-політичну діяльність ученого розповів канд. іст. наук І. П. Кожукало.

І. І. Коломійченко народився 1 березня 1916 р. в м. Знам'янка на Кіровоградщині в сім'ї робітника-залізничника. Після закінчення в 1937 р. Миколаївського залізничного технікуму по 1940 р. служив у Червоній Армії, де у 1939 р. вступив до лав Комуністичної партії. Після демобілізації до 1944 р. був на викладацькій роботі, працював в партійних органах у Знам'янці і Курганській області (РРФСР). З лютого 1945 р. по 1953 р. Іван Іванович працював лектором Ровенського обкому КП(б)У, директором міжобласних партійних курсів при Ровенському обкомі КП(б)У та викладачем марксизму-ленінізму в педагогічному інституті. З 1953 по 1957 рр. І. І. Коломійченко навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС. З 1 жовтня 1957 р. працює ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України. У 1957 р. І. І. Коломійченко захистив канд. дисертацію, а у 1969 р. докторську дисертацію.

Його науковий доробок налічує понад 100 праць. І. І. Коломійченко — відомий вчений-історик з питань соціалістичного будівництва в СРСР. Він один із авторів 4 видань «Нарисів історії Комуністичної пар-

тії України», «Історії ЛКСМУ», а також нарисів історії Київських міської і обласної, Херсонської обласної партійних організацій, ряду колективних монографій. Перу І. І. Коломійченка належать ґрунтовні праці «Горжество ленинських ідей о социалистическом соревновании», «На путях социалистической реконструкции», «Воспитание историей» та ін.

І. І. Коломійченко працював членом редколегії, заступником головного редактора «Українського історичного журналу», вів і продовжує вести іншу громадську роботу.

Батьківщина високо оцінила сумлінну працю І. І. Коломійченка. Він нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, п'ятьма медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Йому присвоєно почесне звання «Заслуженого працівника культури УРСР».

З сердечними словами привітання до І. І. Коломійченка звернулися ст. наук. співробітники Інституту д. і. н. М. І. Панчук, к. і. н. Л. П. Польовий, д. і. н. Л. П. Нагорна, а також зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф. С. В. Кульчицький, зав. кафедрою історії КПРС ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, д. і. н., проф. П. М. Шморгун, зав. кафедрою історії КПРС Української сільгосп. академії, д. і. н., проф. Л. Ю. Беренштейн, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д. і. н. М. В. Коваль, від кафедр історії КПРС природничих факультетів КДУ д. і. н., проф. Д. Д. Пиха, ВПШ при ЦК Компартії України, к. і. н., доц. Є. Я. Безпалко та ін.

На адресу ювіляра надійшли численні вітальні телеграми від наукових та інших колективів.

С. С. ДІБРОВА (Київ)

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.
